

Tamáska Máté

A vidéki tér emlékezete

Tamáska Máté

A vidéki tér emlékezete

Az építészeti formaképződéstől a kulturális örökségalkotásig

Tamáská Máté
A vidéki tér emlékezete

Az építészeti formaképződéstől a kulturális örökségalkotásig

Nagykarácsony, Sukoró és Tiszafüred esettanulmányával

Martin Opitz Kiadó
Budapest, 2011

A kötet a

*Nemzeti
Kulturális
Alap*

támogatásával készült

Borítóterv:
Gelencsér Judit

ISBN 978-963-9987-04-3

© Tamáska Máté, 2011

TARTALOM

1. Bevezető.....	7
A műemlékvédelem táguló körei 7 • A könyv felépítése 8 • Egyéb olvasatok 9	
2. A formaképződés általános modellje	10
A történetiszociológiai magyarázat 10 • A térképződés törvényszerűsége Simmelnél 11 • A morfológiai tény 12 • A formaképződés törvényszerűsége Hajnalnál 13 • A formaképző- dés modelljének korlátai 15	
3. A kulturális örökség	16
A kulturális örökség fogalmáról 16 • A társadalom második sebességváltása 17 • A múlt lát- hatóvá válik 17 • A tér emlékezete 18 • Az emlékek manipulációja 18 • A folklorizmus 20	
4. Útban egy elméleti modell felé	21
5. A vidék történeti építészetének felbomlása.....	23
Az alaprajz felbomlása 23 • A telekrend felbomlása 23 • Arányok felborulása 24 • A népi épí- tészet felbomlása 24 • A negyvenes évek népies irányzata 25 • A népies lakóházak modern kritikája 25 • A háború utáni építési láz 26 • A kockaház 26 • A kockaház környezete 27 • A típusházak barokkosítása 28 • A kockaház történeti szerepe 28 • Az emeletes családi ház 28 • A családi ház, mint befektetés 29 • Új formák 29 • Átmenet a posztmodernbe 29 • Napja- ink épületei 30	
6. A vizsgálati módszerek	32
A vizsgált településtípusok 32 • A módszertani apparátus 33 • A kérdőív előkészítő interjúi 33 • Korábbi surveyek eredményei 34 • Kérdőív a lakóházakról 35 • Morfológiai vizsgálat 37	
7. Nagykarácsony.....	38
A nagybirtok kialakulása 38 • Az újratelepülés 38 • A falukép a 18. század végén 39 • Ura- dalmi építkezések a pusztán 39 • A kúria 40 • A majorság egyéb épületei 41 • Az eltűnt völgyi falu 41 • A kétebességes korakapitalizmus 41 • Szőlőhegy benépesülése 42 • Az ura- dalom modernizációja 43 • Községésítési kísérletek a két háború között 43 • Szőlőhegy mun- kástelepei 43 • A majorság infrastruktúrájának kiépülése 44 • A földosztás 45 • A telepes község létrejötte 46 • A telepes község arculata 46 • A szocialista mintafalu 47 • Minta- falu a megvalósult szocializmusban 48 • Lakáskorszerűsítések 50 • Rendszerváltás 51 • Miku- lásfalva 52 • Az utóparaszti falukép felbomlása 53 • Szociológiai gyorsfénykép 54 • Általá- nos műemléki attitűdök 54 • A lakóházak megítélése 56	
8. Sukoró.....	58
Sukoró társadalmának kialakulása a török kor után 58 • Népeségrobbanás a 18. században 59 • Településszerkezet a 18. században 60 • A szőlőművelés társadalmi hatása 61 • Tele- pülésszerkezet a reformkorban 62 • A Fő utca szabályozása 63 • A kapitalizmus kora: a meg- rekedés évtizedei 64 • Külterületek 66 • Az első szabályos utca 67 • Kifelé a paraszti múltból 67 • Falukép a hatvanas években 68 • Műemlékek születése 69 • A műemlékesedés követ- kezménye: a szétterülés 71 • A szuburbanizáció 71 • A szőlőhegyek szuburbanizációja 72 • Folytatódó változások 74 • Szociológiai gyorsfénykép 75 • Általános műemléki attitűdök 76 • A lakóházak megítélése 77	

9. Tiszafüred	79
<p>Falu a szigeteken 79 • A mezővárosi fejlődés 79 • Településszerkezet a 18. században 80 • Szerkezeti változások a reformkorban és a jobbágyfelszabadítás idején 81 • A putri telep 83 • Elszegényedő magterület 83 • Szabályozások 83 • A kereskedelem hatása a településképre 84 • Urbanizáció a századfordulótól a második világháborúig 85 • A kereskedőházak 86 • Kereskedőházak az óriásfaluban 86 • Községi épületek 86 • Kockaház a harmincas évekből 87 • Az óriásfalú társadalma 87 • Kertségek parcellázása 88 • A gazdagparaszti építéssel: népi polgári 88 • A megkésített tanyásodás 90 • A háború utáni hatalmi vákuum 90 • A szocialista átalakulás első hulláma 90 • Az ipari modernizáció 91 • A lakótelkek térhódítása, a telekosztódás 91 • A telekosztódásból következő utcakép 92 • Kockaházak és a kései népi gyakorlat egymásmellettsége 92 • Új telekosztások 92 • Az expanzió 93 • A várossá fejlesztés évtizedei 93 • A szocialista városkép 94 • A hetvenes évek bontási hulláma 94 • A népi műemlékek védelme 95 • A családi házas kertvárosok 95 • A parasztházak lassuló, de folytatódó eróziója 95 • A rendszerváltás falusias utcaképei 96 • Fő utcából bevásárló utca 98 • A századforduló mint kulturális örökség 98 • A rendszerváltás város szerkezeti hozadéka 99 • Szociológiai gyorsfénykép 99 • Általános műemléki attitűdök 100 • A lakóházak megítélése 102</p>	
10. Az esettanulmányok összevetése	104
<p>Az összehasonlítás menete 104 • A településszerkezeti változások 104 • A rövid tizenharmadik század: 1700–1783 105 • A hosszú tizenkilencedik század: 1783–1920 107 • A lassú huszadik század: 1920–1945 110 • A gyors huszadik század: 1945-től napjainkig 111 • Az épületek 114 • A rendies orientáció 115 • A mezővárosi orientáció 116 • Az urbánus orientáció 117</p>	
11. Az örökségalkotási modell.....	120
<p>A spontán formaképződés 120 • A megőrző kulturális örökségalkotás 121 • Átmenet a megőrző és a nosztalgikus örökségalkotás között 124 • A nosztalgikus örökségalkotás 124 • Az örökségalkotás dinamikája 127 • Örökségi csoportok 127 • A lassú, konzervatív modernitás 128 • A gyors modernitás: a modern attitűd 129 • A posztmodern horizont 131</p>	
12. Zárszó	134
13. Hivatkozások	135
<p>Felhasznált irodalom 135 • Források 140</p>	
14. Képek.....	143

1. BEVEZETŐ

A Műemlékvédelem táguló körei¹

A népi műemlékek védelmét a huszonegyedik század elején magától értetődő kulturális feladatnak tekintjük. Ugyanezt a megállapítást nem írhattuk volna le hatvan, vagy akár negyven évvel ezelőtt sem.² A falusi és kisvárosi épületek védelmét először kimondó 1949-es törvényerejű rendelet születése kapcsán sokakban merült fel a kétely, miként lesz lehetséges a nagy építészeti alkotások számára létrehozott módszereket az országszerte százezrével található primitív paraszthajlékok esetében alkalmazni (DERCSÉNYI 1980: 200). Holott a népi építészet felfedezése és elfogadása nem az utolsó állomása volt a szélesedő múlttiszteletnek. Utána a szecesszió évtizedekig gipszarchitektúrának csúfolt alkotásai, leselejtezett ipari csarnokok és munkásbarakkok, a korai modern, sőt a hatvanas évek neomodern irodaházai kértek és kaptak bebocsátást a kulturális örökség intézményrendszerébe.³ De magán a vidéki értékvédelmen belül is szembeötlő a változás, a műfaji paletta szélesedése (lásd: SÁRI 2006).

A kulturális örökség térhódítása a 19. században megalkotott műemlékvédelmi intézményrendszert is válaszút elé állítja. Ahogy Françoise Choay fogalmazott, a műemléki értékek inflációjának korát éljük (CHOHAY 1998).⁴ A kihívásokra választ kereső szakemberek körében az utóbbi másfél évtizedben varázsszóként terjedt el egy új kifejezés, a „műemlékvédelem „társadalmosodása”. A meglehetősen diffúz fogalom röviden úgy jellemezhető, hogy a történeti értékek felfedezésében, kanonizálásában és megővésében a korábbi, főként műszaki-művészettörténeti szemléletet egy szélesebb társadalmi párbeszéd váltja fel. Ennek az igénynek kíván jogi keretet nyújtani a „helyi értékvédelem”, amely a listás ingatlanokkal szemben rugalmasabb formát biztosít a lokális közösségeknek saját építészeti múltjuk megőrzéséhez (OROSZ 1998, 2002).

A vidék kulturális örökségalkotása azonban messze túlmutat a jog hatáskörén. Ha egy-egy településkép örökségét értelmezni kívánjuk, nem elégedhetünk meg a hivatalosan elismert ingatlanok tanulmányozásával. Ezek gyakran elszigetelten állnak egy-egy teljesen arculatát vesztett község központjában. Akaratuk ellenére nemcsak a meghaladott múltat testesítik meg, de a műemlékes gondolkodás és a közizlés közötti különbséget is. Máshol kulturális értéként fel nem fedezve maradtak fenn történeti településképek. A kulturális örökség vizsgálata tehát komplexebb, a szélesesen vett társadalmi környezetet figyelembe vevő szociológiai látásmódot igényel, olyan látásmódot, amely észrevenni képes a kulturális örökség intézményi keretein kívüli mozgásokat is.

¹ Hasonló címmel rendezett kiállítást az Országos Műemlékvédelmi Hivatal 2000-ben (BAZSÓ-MADARÁSZ 2000).

² Akkoriban keletkezett anekdota szerint egy nemtetszésének hangot adó szaktekinéty gúnyosan megjegyezte, miszerint a tehéntrágyának és az árnyékszéknek nincs helye nemzeti ereklyéink között.

³ A műemlékvédelem időhatárának kitolódásában a hatvanas évek jelentette az áttörést, mikor az addig lenézett szecessziót rehabilitálta az építész szakma. (A vitáról lásd DÉRY 1995: 157.)

⁴ Az eredetileg francia munkáról a fordító, Kovács Kázmér írt magyar nyelvű recenziót (KOVÁCS 2000).

A könyv felépítése

(1) A könyv mindenekelőtt arra a kérdésre keresi a választ, *vajon a vidéki Magyarországon miként működik a kulturális örökségalkotás folyamata, és mindez milyen viszonyban áll az épített környezet alakulásának általános folyamataival?* A kérdésből adódóan több tudományterület eredményeit kellett összegezgetni, így a szociológia mellett a történettudomány, a néprajz és az építészettörténet is helyet kapott. Mindenekelőtt az örökségalkotás folyamatának elméleti alapjait kellett tisztázni, azt a határt megkeresni, ahol a társadalom spontán folyamataiba belép a kulturális örökségalkotás.

(2) *A formaképződés általános modellje:* A fogalmi apparátus alapjául választott, Hajnal István megalkotta formaképződés nem tartozik a gyakran hivatkozott fogalmak közé. Annak ellenére, hogy léteznek a szociológia mai felfogásához közelebb álló fogalmak is, mint pl. a Durkheimnél felbukkanó *morfológiai tény* vagy a Simmel leírta *térképződés*, a kutatási kérdés megválaszolásához Hajnal szemlélete bizonyult a leggyümölcsözőbbnek. Ő ugyanis nem egyszerűen a társadalmi jelenségek háttereként kezelte az anyagi formákat, hanem azok szerves részeként.

(3) *A kulturális örökség:* Hajnal István formaképződés elmélete nem terjedt, nem terjedhetett ki a kulturális örökségalkotás folyamataira. Ennek oka, hogy a kulturális örökségalkotás éppen ott kezdődhet el, ahol *a lassú századok folytonossága megszakad, és a tradíciók elveszítik szabályozó erejüket.* Mindez akkor következik be, ha a változások olyan sebességet érnek el, amelyhez a korábbi településszövet csak jelentős roncsolódásokkal képes alkalmazkodni. Mindez az emlékezet radikális átformálódásához, végső soron a tradíció helyekbe költözéséhez vezet el (NORA 1989: 140).

(4) *Útban egy elméleti modell felé:* A kulturális örökségalkotás utóbbi évtizedekben megélnékülő diskurzusából és Hajnal István történet-szociológiai munkáiból kiindulva a kutatás saját fogalmi keretet alkotott. A *spontán formaképződés* nagy vonalakban megfeleltethető a hajnaliánus modellnek, míg a kulturális örökségen belül további két forma, a *nosztalgikus és a megőrző örökségalkotás volt elkülöníthető.* A kutatás empirikus adatainak értelmezése, tehát maga az örökségalkotási modell, e fogalmi apparátusból építkezik, ezt gondolja tovább és fejti ki részletesen.

(5) *A vidék történeti építészetének felbomlása:* Noha a népi építészetről ma már igen széleskörű ismereteink vannak, viszonylag keveset tudunk annak felbomlásáról. Szükséges volt tehát főbb vonalakban áttekinteni, melyek voltak azok a településszerkezeti és építészeti változások, amelyek az elmúlt évtizedekben gyökeresen átformálták a vidéki településeket.

(6) *Vizsgálati módszerek:* A kiválasztott települések egymástól távol fekszenek, és igen különböző történeti szituációban fejlődtek. A terepi felmérések során egyrészt a történetileg meghatározott építészeti környezet feltárása, másrészt az ezen környezethez fűződő lakossági vélemények összegyűjtése volt a cél. Ennek érdekében térképeket, fejlesztési dokumentumokat, archív fotókat kellett összegyűjteni, dokumentált terepbejárások és interjúk készültek, valamint egy kérdőív adatfelvétellel is sor került.

(7–9) *Esettanulmányok. Nagykarácsony, Sukoró, Tiszafüred:* Az esettanulmányok egy-egy felépítést követnek. Az első rész a településformák-társadalomformák morfológiai együttjárásait rekonstruálja a török kortól napjainkig. A tág időhatárt az ez a szükségesség, hogy a vizsgált három helyszínen a mai építészeti örökség alapvonásai egészen a 18. század kezdetéig nyúljanak vissza. Az áttekintésben kronológiai rendben haladva tárulkoznak fel a nagy társadalmi változások, azok kölcsönhatásai az építészeti formákkal. Az esettanulmányok második egysége a kérdőívre adott válaszok főbb eloszlásait ismerteti.

(10) *Az esettanulmányok összevetése:* Az esettanulmányokban feltárt összefüggések összevetésekor a leírások nomotetikus törvényszerűségei bontakoznak ki. A kronologikus

szemléletet megtartva, az empirikus ismeretek kínálta összehasonlítási szempontok mentén volt áttekinthető a három település társadalom- és építéstörténet. A szerkezeti viszonyok történeti alakulását ezek szerint az *expanszió, a központok differenciálódása, az utcásodás és a természeti elidegenedés* folyamatai jellemzik. A lakóházak esetében pedig a falusi társadalom orientációjának változása került a középpontba. Így a korai *rendies mintakövetést* a huszadik században felváltja az *urbanizációs törekvés*, amelynek korai, háború előtti formái még megtartották a kapcsolatot a paraszti múlttal, míg szocialista változata teljesen szakított azzal.

(11) *Az örökségalkotás modellje*: Az örökségalkotás modellje a spontán formaképződésből indul ki. Összefüggésbe hozza azt a társadalmi változás dinamikájával, s ennek segítségével indokolja a települési örökség alakulását. Miközben a lassan változó társadalmakban a formaszerkezeteknek elegendő ideje marad az alkalmazkodásra, addig a második világháború után felgyorsult világban a *spontán folyamatok egyre kevésbé képesek fenntartani a településkép egységét*. A falvakban is megjelenik a „történetiség” fogalma, amellyel párhuzamosan a kulturális örökségalkotási mechanizmusok nyernek több-kevesebb teret. A három helyszín ennek a múltértelmezési folyamatnak eltérő lépcsőfokait testesíti meg. Nagykarácsony konzervatív ízlésvilága a legutóbbi évekig képes volt az építészeti örökséget a maga történeti dinamikájában ápolni és fejleszteni. A gyors modernizációs pályára lépő Tiszafüreden a jelen kihívásai szinte teljesen maguk alá temették a történeti települést, különösen annak falusias hagyatékát. Végül Sukorón a posztmodern viszonyulás jelenléte mutatható ki, ahol az erős konjunkturális felfutás a megőrző és a nosztalgikus örökségalkotásnak is helyet biztosít.

Egyéb olvasatok

Az esettanulmányokban bemutatott anyag természeténél fogva más olvasatokat is megenged. Az írás része kíván lenni a szociológiai módszerek megújítását, kiegészítését célzó törekvéseknek. Az adatgyűjtések terén ma még a kérdőívezés bír a legnagyobb presztízzsel. A kérdőívekből nyerhető válaszok hiányosságainak pótlására azonban az utóbbi évtizedekben egy sor alternatív metodológiai eljárás honosodott meg, mint pl. a fókuszcsoporthoz tartozó interjú, a mentális térképezés vagy a kapcsolatháló elemzés (EMERSON 2001, LETENYEI 2006). A munka során ehhez az útkereséshez kapcsolódóan a terepi megfigyelés olyan kevésbé alkalmazott lehetőségei kerültek elő, mint a térképi források elemzése, a településszerkezeti analízis vagy a tárgyi kultúra leírása.

Másodikként említhető az írás társadalomtörténeti aspektusa. A társadalomtörténettel ma jobbra a történészek foglalkoznak, holott a szociológia időablakának kinyitása nem kevésbé érdekes eredményeket hozhatna (HORVÁTH 2001). A könyvben olvasható esettanulmányok tág időkerete, az összehasonlítás során felvázolt folyamatok történeti íve, nem utolsósorban pedig a hajnaliánus szemlélet a szociológia történeti dimenzióját erősítik.

Végül érdeklődésre tarthat számot az írás a néprajz művelőinek körében is. Amennyire részletesen dokumentált a parasztház évszázados fejlődése, annyira elnagyoltak ismereteink a huszadik század második felének házfelépítéséről. A legtöbb szerző szóra sem méltatja, vagy ha igen, néhány sorban elintézi Magyarország egyik legmeghatározóbb épülettípusát, a sátoztetős kockaházat. Holott a kockaház-jelenség része a paraszti kultúra történetének, még ha annak utolsó, felbomló szakaszát testesíti is meg. Újabbán a néprajz művelőinek körében is megfigyelhető a közelmúlt felé fordulás (FEJŐS 2003). A könyv ehhez kapcsolódóan a néprajz és a szociológia közeledését is szolgálhatja.

2. A FORMAKÉPZŐDÉS ÁLTALÁNOS MODELLJE

Nyilvánvaló, hogy adott korszak építészeti és társadalmi viszonyai egymással szorosan összefüggnek. S bár minden művészeti ág számára lehetséges a társadalmi dimenzió szerepeltetése, az építészet különleges helyzetben van. A képzőművészetben, irodalomban, zenében egy-egy kiemelkedő egyéni teljesítmény a korszellemmel dacolva is létrejöhet. *Az építészeti alkotás, különösen az egyszerű falusi porták esetében azonban, szükségszerű kompromisszumot jelent alkotó ambíciók és a tényleges társadalmi környezet között* (HAUSER 1982: 657).

Az építészettörténeti kutatásokban a társadalom és az épített környezet oda-vissza ható kölcsönhatásai követhetők nyomon. A társadalom értékrendszere, szemlélete, rétegződése kihat az építészeti alkotásra, miközben az építészeti örökség befolyásolja a társadalmasodás további menetét. A kutatások az első esetben *a települési környezet kialakulásának társadalmi okaira kérdeznak rá, a második esetben a már kialakult, örökölt anyagi formák jelenlétét, társadalomformáló erejét hangsúlyozzák*. A kölcsönhatás e két iránya a valóságban nehezen elkülöníthető, mivel folyamatos a visszacsatolás az anyagi környezet és az azt használók között.

Az áthatások bonyolult rendszerére példaként említhető az Árpád-kori templomépítések folyamata, mikor is a keresztény egyház szervezeti bővülésével járó társadalmi igény a templomok gyors elterjedéséhez járult hozzá. A részletesebb stílustörténeti kutatások emellett a Magyar Királyság külső kapcsolatrendszeréről is információkat nyújtanak (LÖVEI 1998: 21). A keresztény templomok azonban nem légüres térben jelentek meg. Diffúziójukat alapjaiban határozták meg a már meglévő pogány kultikus központok (LÖVEI 1998: 22). Később ezek a templomépítkezések váltak a településképződés centrumaivá oly módon, hogy a kezdetben szétszórt, egy-két család lakta telepeket magukhoz vonzották (MAKSAY 1971: 57).

Hasonló értelmezésekre számtalan példát találunk a történelemtudományi és művészettörténeti munkákban. Az építészeti örökség életútjának vizsgálata számtalan kérdést vet fel. Miért lehetséges, hogy az ókori város útviszonyai Sopron belvárosában ma is leolvashatók, miközben Szombathelyen merőben új szerkezet alakult ki? Pannonhalma pogány eredete kultúrtörténeti érdekesség, de vajon miért tűnt el sok más honfoglalás utáni kultuszhely? A válaszok rendszerint a gazdasági útvonalak áthelyeződését, a népességcserét, az uralkodói újítást vagy éppen a merev konzervatizmust szokták kihangsúlyozni.

A történetiszociológiai magyarázat

A történeti konstellációk ismerete elengedhetetlen, de szociológusként azt a kérdést is fel kell tennünk, hogy *létrehozható-e a társadalom és településszerkezet közötti megfelelések általános magyarázatára valamiféle, ha nem is általános érvényű, de az egyedi eseteken túlmutató törvényszerűség?* Arról van tehát szó, hogy az épített környezet alakulását feltáró idiografikus szemléletű kutatások mellett, a szociológiához közelebb álló *nomotetikus magyarázati modelleket kell találni*. Egy ilyen szemlélet birtokában az esettanulmányok sűrű leírásai realiztikus nyers adatfelvételből az „*élelmzések értelmezésévé*”, társadalomtudományos magyarázattá állhatnak össze (GEERTZ 1994: 176).

Olyan klasszikus elmélet felé kell orientálódni, amelyből a történetiséget és a szociológiát egyaránt magába foglaló módszertan alakítható ki. Az egyik oldalon anyagi formákat látunk: utcákat, házakat, amelyeknek fizikai szerkezete van, a másik oldalon magát a társadalmasodást. Mint Hajnal István fogalmaz: „*a településnek a természetes környezetre rávéssett formája a társadalomstruktúrák egyik legszilárdabb, legtartósabb hordozója*” (HAJNAL 1939: 167).

Mielőtt azonban a hajnaliánus történelemszociológia fogalomrendszeréből következő módszertani alapvetéseket ismertetnénk, érdemes két klasszikus szociológiai rendszerbe is betekinteni. Mindenekelőtt azért, mert Georg Simmel és Émile Durkheim közvetlenül vagy áttételesen *hatással volt Hajnalra*, másodsorban azért, mert koncepciójuk önmagában is alapvető *fogalmakkal szolgál*, végül pedig azért, mert rávilágítanak a Hajnal féle formaképződés egyediségére, amely *nem egyszerűen rögzíti az anyagiassodás tényét, hanem részletesen vizsgálja annak technikai megvalósulását*.

A térképződés törvényszerűsége Simmelnél

Simmel elgondolásai a mai szociológiai diskurzusban is rendszeresen felbukkannak, így alkalmasak annak illusztrálására, miben tért el a kutatás Hajnal István gondolataira támaszkodó módszertana a kurrens társadalomtudományi gyakorlattól. Maga Hajnal István csak áttételesen keresztül ismerte Simmel szociológiáját, Alfred Vierkandt és Leopold v. Wiese révén. Főként Wiese viszonyaszociológiája (*Beziehungslehre*) keltette fel érdeklődését, de ebben sem találta meg azt a magyarázó elvet, amely a történéshoz segítségére lehetett volna (LAKATOS 1996: 97). Hajnal bármennyire is elzárkózott a korai német szociológiától, hatása alól nem vonhatta ki magát. Ez a hatás jóval áttételesebb és árnyaltabb, mint Durkheimé, de talán éppen ezért szükséges kitérni rá, hiszen az eddigi értelmezések alig figyeltek fel rá (BOGNÁR 2004, GLATZ 1988, HUSZÁR 1990, KERÉKGYÁRTÓ 1996, KOVÁCS 2002, LAKATOS 1996, MÁRKUS 1996, NYÍRI 1992).

Georg Simmel 1903-ban publikálta kevésbé ismert térszociológiai téziseit, „*Soziologie des Raumes*” címmel (SIMMEL 1983a). Ez a munka része egy hosszabb esszé sorozatnak, amely az általa felvetett formális szociológia alapvetéseire építve mutat be szociológiai problematikákat (SIMMEL 1983b). Ebben az esszésorozatban jelentek meg klasszikussá vált leírásai is, mint a „*Philosophie des Geldes*” és a „*Zur Psychologie der Mode*”.

Simmel térszociológiájából elsősorban a kapcsolatokat, orientációkat, szomszédságokat stb. feltáró, azaz az *általános formákat kutató módszertani szemlélet emelendő ki*. A formák leválasztása a mindenkori tartalmakról lehetővé teszi, hogy az építészettörténeti esettanulmányok szociológiailag összevethetővé váljanak. Ennek érdekében Simmel a tér fogalmát és a térben elhelyezkedő emberi alkotásokat a társadalmassodás geometriai rendszerébe foglalva tárgyalja (LÖW 12001: 18). A tér eszerint *önmagában nem képezi a szociológia tárgyát*, csupán az a mód, ahogyan az emberek egymással érintkezve a teret használják: „*Nem a térben létező közelség és távolság alakítja ki a szomszédság és idegenség fogalmait (...)* A tér az emberi psziché terméke, emberi képesség, amely különböző dolgokat összekapcsolni képes” (SIMMEL 1983: 22).⁵

Mindebből következik, hogy a térelemek analízise, a tartalmak fizikai vizsgálata nem a szociológia feladata. Ezekkel az építészettudomány foglalkozik. A tér társadalmi jelentés-üzenete azonban már átvezet a szociológia tárgykörébe. Simmel ezzel kapcsolatban a templom példáját emeli ki.⁶ A simmeli formaszociológia szerint a templomépületek a *vallási közösségek kapcsolathálóinak csomópontjai*. Simmel azonban nem csupán ok-okozati kauzalitásról, hanem *kölcsönhatásról (Wechselwirkung)* beszél (SIMMEL 1983: 230). Eszerint a fizikai valóságában létező épület *nem egyszerűen eredője a társadalmi kapcsolatoknak*,

⁵ Szerző fordítása. Az eredeti német szöveg: „Nicht die Form räumlicher Nähe oder Distanz schafft die besonderen Erscheinungen der Nachbarschaft oder Fremdheit (...). Der Raum überhaupt nur eine Tätigkeit der Seele ist, nur menschliche Art, an sich unverbundene Sinnesaffektionen zu einheitlichen Anschauungen zu verbinden.”

⁶ A templomok példáját Simmel a tér geometriai alaptulajdonságait leíró sajátosságok illusztrálására hozza fel. Ilyenek a kizárólagosság (Ausschließlichkeit), feloszthatóság (Zerlegbarkeit), rögzítés (Fixierung), szomszédság (Nachbarschaft), helyváltoztatás (Bewegungsmöglichkeit von Ort zu Ort) (SIMMEL 1983: 230).

hanem maga is generálja azokat. Így a templomépítés gyakorta megelőzi a tényleges egyházközség létezését.

A simmeli formatannak komoly korlátai is vannak, hiszen a formák önmagukban általánosságok, amelyek csak a tartalmak fényében válnak érdekessé. Ily módon a szociológiai megismerésnek továbbra is a rokon tudományok felgyűjtötte anyagok másodelemzésére kellene szorítkoznia. A társstudományok vizsgálati eredményei azonban maguk is konstrukciók, amelyeket a szociológiától meglehetősen eltérő kérdésfeltevések alakítottak ki. A művészettörténet elsősorban a művészeti teljesítményt keresi, miközben figyelmen kívül hagyja a szerényebb negyedek primitívebb épületeit. Az építészettörténeti munkák példái meglepő egyetemességet mutatnak. Ugyanazokat a „nagy” alkotásokat elemzik, miközben a társadalom legszélesebb rétegeinek építészetéről alig tesznek említést.

A más tudományoktól kölcsönzött anyagok másodfelhasználása óhatatlanul azzal a veszéllyel jár, hogy a társadalomtudományos kérdésektől eltérő szempontok kerülnek előtérbe. Simmel szociológiájának nagy érdeme, hogy kijelöli azokat a hiátusokat, amelyeket az örökségkutatásokkal foglalkozó más tudományok nem képesek megválaszolni. Ugyanakkor a kizárólag simmeliánus szemüvegen át szemlélődő kutatás lemond arról a lehetőségről, amit a tárgyak, épületek tartalmi vizsgálata kínálna számára.

A morfológiai tény

Hajnal felfogása kétségtelenül közelebb áll Durkheiméhez, mint Simmeléhez. Hajnal szerint a francia szociológus „*társadalmi tény*”, vagy, ahogy ő fordította, „*szociális tény*” fogalma lehetőséget teremt a kézzel fogható vizsgálati anyagok felkutatására (HAJNAL 1939: 164). Érdekese azonban, hogy figyelme elsiklik e fogalom alkategóriái felett, s így nem említi külön a morfológiai tény, amely pedig legközelebb állt volna saját koncepciójához. Szerepet játszhatott ebben, hogy maga a morfológiai tény nem tartozik a durkheimi szociológia legkiforrottabb fogalmai közé (NÉMEDI 1996: 90).

A morfológiai tény annyiban egyezik minden más társadalmi ténnyel, hogy az egyén feltett létezik, annak cselekvését determinálja. Ezen belül sajátosságát elsősorban módszertani szempontok indokolják. A dolgokként kezelt társadalmi tények ugyanis ebben az esetben tényleges anyagi formát vesznek fel – pl. egy ház esetében –, és így fizikai valóságukban is megmutatkoznak. Az anyagiasodás nem csak azt jelenti, hogy a morfológiai tény „szem előtt” van – ellentétben pl. a joggal vagy a statisztikával –, hanem nehezebben is változtatható, és így időtállóbb struktúrákba rendeződik (DURKHEIM 1978: 37).

A következőkben egy példán, a vándorlási mozgalom jelenségén keresztül érdemes megnézni, milyen szerepet játszhat a morfológiai tény a szociológiai megismerésben. A statisztikai adatok birtokában a vándorlás jellege számadatokba rendezve tárulkozik fel. Szerencsés esetben az évről-évre változó számsorok valamiféle trendvonalba rendeződnek. A vándorlás azonban jóval összetettebb lehet annál, mint amit a statisztikák rögzítenek.⁷ A nem rögzített mozgásokról adhat információkat a *morfológiai tény, mint módszertani eszköz. Annak függvényében ugyanis, hogy egy adott mobilitási irány mennyire játszik fontos szerepet a társadalom egészében, megszilárdult morfológiai jegyeket kezd felvenni.* A napi kapcsolatok, kereskedelmi és vándorlási útvonalak a térben is manifesztálódnak, hiszen az emberek fizikai valójukban mozognak. *A mozgások sűrűsödési pontjaiban ösvények, utak majd kereszteződések keletkeznek.* Végül a vándorlások kikristályosodott útjai idővel szilárd szerkezetként határozzák meg a következő generációk vándorlási lehetőségeit.

⁷ A hiányzó adatok pótlására az empirikus szociológia a célzott adatfelvétel gyakorlatát vezette be. A kérdőívadás, interjúzás stb. egyik legalapvetőbb problémája azonban, hogy nem kész bizonyítékokkal dolgozik, hanem saját maga hoz létre, a „célnek megfelelő” bizonyítékokat (GOLDTHORPE 1991).

Természetesen nem csak az utak, de szinte valamennyi építészeti tereptárgy értelmezhető a morfológiai tény fogalmán keresztül. Az építészeti térelemek közös jellemzője, hogy fizikai természetükből fakadóan *lassan változnak, így különösen alkalmasak a generációkon átívelő struktúrák vizsgálatára*. Míg az öltözködési divat egyik évről a másikra megváltozhat, a településkép tömegénél fogva alkalmatlan a szeszélyes kilengésekre. Másrészt, mivel a *településkép változásához nagy energiákra van szükség, feltételezhető, hogy átalakulása mögött az életviszonyok alapvető változása ment végbe*. A morfológiai tények számbavétele tehát a társadalmasodás hosszú távú folyamataira irányítja a figyelmet, a kollektív lét legmarkánsabb, legerőteljesebb jellemvonásaira.

Durkheim felvetése rendkívül érdekes, ugyanakkor nagy hibája, hogy nem ad eligazítást a társadalmi tények valódi magyarázatához. A morfológiai tények ugyanis a statisztikai adatokhoz, a törvénykönyvekhez és más forrásanyagokhoz hasonlóan nem önmagukat magyarázó adatok. Ez persze nem meglepő, hiszen, mint a narratív történetelmélet klasszikusa, Becker megjegyezte, nem a források, hanem „*a történész az, aki beszél, ő visz jelentést a tényekbe*” (BECKER 1958: 56). Ha a források, illetve esetünkben a morfológiai tények maguktól megszólalnának, a szociológiának nem volna más feladata, mint az építészettörténeti kutatások társadalmi utalásait kijegyzetelni, és az olvasó elé tárni. Ezzel lényegében ugyanoda érkeznénk vissza, ahonnan elindultunk. Nem haszontalan munka ez, de hasonló utcába vezet, mint Simmel teóriája: *lemond a primér vizsgálati anyag, a morfológiai tény valós fizikai jellegének tanulmányozása során felfedezhető összefüggésekről*. Arra nem kapunk választ, ami a leginkább izgalmas lenne egy ilyen munkában: „*(...) hogy miként képződnek az életből szociális tények, milyen szerves összefüggéseket alakítva (...) S főként: hogy miként vizsgálható ez az egész „társadalmasodás” konkrét módszerekkel*” (HAJNAL 1939: 164).

A formaképződés törvényszerűsége Hajnalnál

A simmeliánus formatan és Durkheim morfológiai tényfogalma rámutatnak ugyan az építészeti elemek társadalmi üzenetére, még visszaható erejét is érzékelik, de nem tudnak mit kezdeni az anyagiasodás, a formaképződés konkrét menetével. Érzékelik a társadalmasodás során létrejövő anyagi szerkezetet, de nem tudja végigkísérni annak kialakulását és módosulását. Mivel a figyelmüket teljességgel leköti a „forma”, illetve a „társadalmi tény” észrevétele, nem hagynak módot elidőzni idegen tudományok témaköreinél.

A történettudomány kezdettől fogva kénytelen volt ráhagyatkozni segédtudományainak eredményire. Hajnal legfontosabb szociológiai hozadéka éppen abban rejlik, hogy történetészként rávilágít azokra a forrásokra és módszerekre, amelyekben a szociális tények megnyilvánulnak. „*A »pozitivista« történettudomány tulajdonképpen régóta elvégezte a »szociális tények« és a »folyó élet« elkülönítését, amidőn a »segédtudományokat« és a »művelődéstörténetet« saját módszerekkel dolgozó külön stúdiumokká alakította ki*” (HAJNAL 1939: 165).

A folyó élet anyagiasult formáit tehát a segédtudományok képesek feltárni. Ezt a módszertani eljárást mindenekelőtt Hajnal írástörténeti munkái világítják meg. A hagyományos oklevélkutatás a források elemzésekor a tartalomra koncentrált. A történésznek ismernie kellett a különféle írásmódokat, otthonosan kellett mozognia az oklevélkutatás segédtudományában, de elemzéseiben *vajmi kevés szerepet kapott az írás formája, az írástudóhoz kapcsolódó társadalmi szerepek feltérképezése*. Hajnal újdonsága abban rejlik, hogy a tartalmak helyett a formákat vizsgálta: írásképeket, írástechnikákat, írásműhelyeket: „*(...) a toll kezeléséből, a vonalak minden kis hajlásából arra igyekszünk következtetni, hogy mi volt az író szemében az írás művelete (...), arról igyekszünk valamit megtudni, mennyiben lett kö-*

zönségesebb mesterség az ő korában az írás, mint az előző emberöltők alatt volt (HAJNAL 1921: 55).” Hajnal úgy látta, hogy a középkor korai századainak nehézkes betűfűzése a 12. századtól egyszerűsödött, ami egyben azt is jelentette, hogy a korábbiakhoz képest többen és gyakrabban használták azt. „*A gyakorlati rendeltetésnek megfelelően a (...) önkéntelenül, de folyton folyó átídomítása megy végbe az írásnak, a tömeges tanítás, mely jegyzetek alapján folyik, egyre könnyebbé, kurzívabbá teszi a karoling minuszkulát*” (HAJNAL 1932: 23). S mivel az írás nem egyszerű kísérőjelensége az életnek, hanem a társadalmasodás eredménye és eszköze is egyben, vizsgálatakor sem csak a szorosan vett technikai tudás változásába, hanem a társadalmasodás egész menetébe nyerhetünk bepillantást” (HAJNAL 1932: 32).

Hajnal ezekkel a gondolatokkal nem egyszerűen összekapcsolta a szociológiai szemléletet a történelem módszertanával, hanem egészen új dimenzióba helyezte azokat. Nem a Simmel által elhanyagolt „*tartalmak*” fontossága mellett érvelt, ahogyan ez egy történettől elvárható lett volna, hanem *megmaradva a formák vizsgálatánál, azok kialakulására, tehát magára a formaképződésre világított rá*. A formaképződés pedig nem csak az írásban, de az élet minden területén, így az építészetben is nyomon követhető.

A formaképződés Hajnal szerint sosem lehet egyszeri és egyedi, hanem mindenkor *történeti és közösségi*. A formaképződés lényege ugyanis éppen abban rejlik, hogy a megfoghatatlanul sokféle egyéni emóciót, döntést és napi kapcsolatot képes becsatornázni a társadalmasodás történeti menetébe. Mindenkinek az örökséghez kell alkalmazkodnia, hiszen az örökség a nyelvével gondolkodik, szokásait követi vagy éppen lázad ellene, materiális javait használja, gyarapítja és pusztítja: „*Beleszületünk az előtűnik kialakult formákba. Az előző korszakok az emberi kifejeződést és viszonyulást valami sajátos formaszerkezettel szelrelik fel, s nekem, élő embernek, most ezeket kell használnom*” (HAJNAL 1946: 115).

Durkheim társadalmi tény fogalmával összevetve a Hajnal féle formaképződés legjellemzőbb vonása éppen *az időbeliségben mutatkozik be*. A társadalom kristálypontjai ugyanis csak akkor válnak értelmezhetővé, ha mai formájukat *egy történeti képződmény zárkövének tekintjük, olyan zárkőnek, amely idővel maga is továbbépül*. Azokra a jelenségekre kell tehát összpontosítani, amelyek nemcsak az egy időben élő emberek között teremtik meg a kapcsolatokat, de az egymást követő nemzedékek között is” (HAJNAL 1939: 160).⁸

Az utak, épületek és maguk a városok akár évezredes formaképződés lenyomatait őrizhetik, de ami ennél is fontosabb: egyben a mai társadalom alkotóelemeiként is funkcionálhatnak. „*A városban a legkülönbözőbb korszakokban épült épületek, városrészek állnak egymás mellett: a múlt, az idő, mintegy térben kiterítve fekszik előttünk a jelenben. A ház amelyben lakom, a század elején épült; munkahelyem talán egy XVIII. századi palota; az út viszont, amelyen odajutok, vadonatúj, és az utánam következő nemzedékek egész sorát fogja kiszolgálni – másfelől azonban lehet, hogy egy régi római út nyomvonalát követi*” (LAKATOS 1996: 118). Lakatos városhasonlata annál is inkább találó, mert egyben a munkamódszerre is utal, amivel a múlt rétegei feltárhatók. Az egymásra rakódott morfológiai formaképződmények rendszeres kutatási gyakorlata a régészetben fejlődött ki legelőször. A történettudományon belül ezen szakterület művelői voltak azok, akik kezdettől fogva „*konkrét, technizált forrásanyaggal kényszerültek dolgozni*” (HAJNAL 1942: 121).

⁸ Hajnal formaképződés modellje sok hasonlóságot mutat Fernad Braudel évtizedekkel később publikált híres alaptételével a történeti időkről: „*(...) A mozdulatlan történelem fölött kirajzolódik egy lassú ütemű történelem, a csoportok, a csoportosulások története, amelyet társadalomtörténetnek is nevezhetnénk, ha a kifejezést nem ferdítették volna el eredeti jelentéséhez képest* (BRAUDEL 1996: 6).” A mozdulatlan világ a földrajzilag meghatározott hosszú időtartamra utal, míg a társadalmi idő felett az eseménytörténet rövid időtartama helyezkedik el. A posztmodern időfelfogások Braudel ezen koncepcióját meghaladni vélték ugyan, de a gyakorlati történelemkutatás ma is elsősorattal alkalmazza. (A történelemszék időfelfogásának változásáról lásd: LEDUC 2006.)

A formaképződés modelljének korlátai

Mint minden megközelítési mód, a formaképződés sem képes eloszlatni minden aggályunkat. *Legnagyobb hibája éppen az imént vázolt erényéből adódik: túlzott történetiségéből.* Ha ugyanis a jelen társadalmasodása csak a múltból érthető meg, a szociológiai megismerés módszertani bizonytalanságai mellett a történeti kutatás esetlegességeivel is számolnunk kell. Ezzel kapcsolatban Goldthorpe arra hívja fel a figyelmet, hogy az általa reliktumnak nevezett történeti tények végesek és nem teljesek. *„A múlt tényeinek sokaságából (véges sokaságából, ha úgy tetszik alapsokaságából) maradtak fenn, de ennek a teljességnek a tulajdonságai nem ismertek. Így az sem tudható, hogy a belőle valamiképpen fennmaradásra szelektálódott tények érvényes összefüggések alapját képező (reprezentatív) mintának vehetők-e”* (bővebben lásd: SAÁD 2006: 5).

Ismeretelméleti szempontból tehát semmi sem indokolja, hogy a szociológiai vizsgálatnak kizárólag a történeti ismeretekből kellene építkeznie. Hiszen ha – mint Hajnal állítja - a mai társadalom a múlt öröksége, akkor az élő társadalom vizsgálata éppoly hasznos lehet a formaképződés korábbi elemeinek feltárásában, mint viszont. *Hiba volna tehát kihagyni a kutatásból a formaképződés rétegeinek éppen legfiatalabb, s így leginkább szembeötlő folyamatait.*

Az erősen történeti hajnaliánus társadalomkép másik problémája abból adódik, hogy a *huszadik század második felének rendkívül felgyorsult változásai kérdésessé tették a formaképződés hajnaliánus modelljének jelenkori relevanciáját.* A két világháború közti Magyarországon valóban úgy tűnhetett, hogy a társadalmasodás követi a nemzedékek egymásutánosságát, s ebből a folyamatosságból történeti struktúrák állnak össze. Manapság egymásra torlódnak a generációk. Úgy tűnik, hogy a huszonegyedik század emberét alig kötik a múlt örökölt formszerkezetei. Másrészt éppen a múltnak ez a szerepvesztése láthatóvá és érzékelhetővé tette azt. A formaképződés spontán, tudattalan mechanizmusai mellett napjainkban már számolnunk kell a *történeti folytonosságot tudatosan megkonstruáló örökségalkotási mechanizmusokkal is.*

3. A KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG

A kulturális örökség fogalmáról

Maga a kulturális örökség meglehetősen diffúz fogalom, amelybe „*múltunk és környezetünk minden olyan természeti, tárgyi, szellemi relikuma és aspektusa (történések, szokások, hitvilágok, a természeti és épített környezet stb.) beletartozik, amit érdemesnek tartunk arra, hogy élő - jelenben ható- hagyományként eleink generációjától átvegyünk, és a jövő generációi számára átörökítsünk* (SAAD 2006: 2).” Ezen belül az épített örökség sajátos csoportot képvisel, a műemlékeket.

A műemlékvédelem második világháborúig tartó időszaka tekinthető *a kulturális örökségalkotás első korszakának*. A védelembe vett épületek, legyenek azok bármilyen jeles, sőt monumentális alkotások, apró pontokat jelentettek csupán a települések ingatlanvagyonában, miközben az épített környezet alakulását továbbra is a formaképződés tendenciái határozták meg. Az épített környezet átalakulása azonban a 19. század második felétől egészen más volumenűvé vált, mint azt korábban az emberek megszokhatták. Raymund Aron szerint a modernitás lényege éppen ez, nevezetesen *a változások menetében beálló sebességváltás, amely felfedi az addig mozdulatlanak hitt múlt és a jelen közötti eltéréseket*. A modern társadalmak „*(...) nemcsak változnak, hanem a változás, mint a társadalom lényege, tulajdonképpen természete, tudatosul bennük*” (ARON 1965: 7). A szerző ezt a sebességváltást a legfejlettebb ipari államokban a francia forradalom körüli évtizedekre datálja. Aligha lehet véletlenül, hogy a múltjától elszakadó francia társadalomban, és szerte a nyugati világban, ugyanezekben az évtizedekben körvonalazódik először a műemlékvédelmi gondolat (CHAS-TEL 1997: 102).

Már a műemlékvédelem születésekor megfigyelhető az örökségesítés ideologikus vonása. Az épített hagyaték műemlékké válása kezdetben elválaszthatatlan volt *a nemzeti legitimitáció gondolatától*. S mivel a nemzeti eposzteremtéshez elegendőnek bizonyultak a legkiválóbb alkotások, a védett épületek száma a 20. század közepéig rendkívül alacsony maradt (VAUCHEZ 1996: 59). A szerényebb emlékek kifejezetten zavarták a nemzetállamok által felépített eposzokat, így a jelentéktlenebb épületek lerombolása semmilyen akadályba nem ütközött (DERCSENYI 1980: 12). A Viollet-le-Duc nevéhez köthető stílusziszta irányzat emellett mindent elkövetett, hogy a műemlékek *reprezentációra alkalmasak* legyenek: a kevésbé sikerült részeket kicserélte, a hiányzó részeket pedig az eredeti stílushoz igazodóan pótolta (MEZŐS 2001: 12).

Mivel a jelentős középkori templomok felújítása illeszkedett a kapitalista idők városrendezési törekvéseibe, a műemléki gondolatnak Európa valamennyi államában voltak követői. Az úgynevezett „stílusziszta” irányzat paradoxona, hogy *a múlt tiszteltét alárendelte a jelen igényeinek és szemléletének*. Mentalitására mi sem jellemzőbb, hogy a középkori katedrálisokat kiszabadította a polgárházak és kereskedőpavilonok szorító gyűrűjéből, és helyükön a barokkra jellemző reprezentatív tereket hozott létre (POGÁNY 1954: 168). Ez az eljárás annyira elterjedt, hogy ma már csak elszórtan láthatók városi szövetbe beágyazott középkori templomok.

A huszadik században komoly hangsúlyeltolódások figyelhetők meg a műemlékvédelemben. Egyrészt helyet követelt magának *a szerényebb építészeti nívót képviselő emléksanyag*, mindenekelőtt a népi-falusi építészet, másrészt *megváltoztak a műemlékek kezelésének alapelvei* (MEZŐS 2001: 16). Az első folyamat következménye, hogy a műemlékek a monumentális alkotások szűk elitklubjából kilépve egy lassú demokratizálódás, ha úgy tetszik jogkiterjesztés irányába mozdultak el. Ennek a folyamatnak megint csak voltak ideológiai alapjai. Több európai kis nemzetnél ugyanis „hiány mutatkozott” a franciaorszá-

gihoz fogható katedrálisokból. Mindez előbb a szerényebb falusi kiségyházakra, majd általában a népi építészetre irányította a figyelmet (lásd erről: DÉRY 1995).

A második változás lényege, hogy a nagy építészeti emlékek reprezentativitása helyett a *hitelesség* vált a műemléki értékek igazi fokmérőjévé (MEZŐS 2001: 20). A hitelesség igénye olyasmi változást jelentett az örökségkezelésben, mint amit a pozitívizmus általában hozott a tudományokban. A modernizmus szellemében végrehajtott műemléki felújítások szigorúan ragaszkodtak az anyag *eredetiségéhez*, kerülték a *tudományosan igazolhatatlan* beavatkozásokat.

A társadalom második sebességváltása

Mint láthattuk, a műemlékvédelem a modernitáshoz köthetően alakult ki, és szilárdult meg Európában. A hatvanas évektől azonban a társadalmi átalakulásnak egy *második sebességváltása* következett be. Ahogy az első társadalmi modernitás a vasútépítéssel párhuzamosan zajlott, úgy a második a gépkocsik tömeges elterjedésével és a légitársaságok térhódításával járt együtt. Utóbbi utal a tényleges sebességnövekedésre, előbbi pedig arra, hogy a modernizáció megszabadulván a vaspálya kötöttségeitől olyan résekbe is eljuthatott, ahová a vasúti hálózat nem volt képes. A huszadik század hatvanas éveitől az európai fejlődés periferiáin még meglévő paraszti rend rohamos gyorsasággal számolódott fel (KOVÁCH 2003: 41). Az átalakulás rendkívül erőteljes településmorfológiai átalakulásokat implikált. Az egyik oldalon minden korábbi szerkezetet elsöprő építési konjunktúra, a másik oldalon funkciójukat veszített elhagyott házak, sőt települések álltak. A paraszti társadalom eltűnése és a helyébe lépő iparosodott mezőgazdasági üzemszervezet alapjaiban rajzolta át a vidéki tájat. A kisparcellák eltűntek, a mozaikos látkép monokultúrák dominálta táblákba rendeződött. Ma-napság egy-egy nagyüzem több száz egykori családi gazdaság termelését képes helyettesíteni. A skála másik oldalán a rossz adottságú vagy nehezen gépesíthető vidékekről az agrárium teljesen kivonult, és a teraszosan művelt hegyoldalakat visszahódította az erdő (FRÉMONT 1996: 4).

A múlt láthatóvá válik

Mindaz a táji és építészeti örökség, amit a korábbi évszázadokban leraktak egyszerre távolinak és valószerűtlennek tűnt. Az emberek elvesztették otthonosságukat saját múltjukban, amelyet a modernizáció előtt még „(...) egyetemesek és változatlanok hitték, így a korábbi idők eseményeit és indítékait a saját koruk kategóriáival magyarázták” (LOWENTAL 2004: 57). A generációkon belül lezajló életmódváltozások nyilvánvalóvá tették, hogy a mai ember valami gyökeresen más világban él, mint elődei. A helyek múltja és jelene közötti távolság hovatovább nagyobb és egzotikusabb lett, mint a távoli földrészek mai mindennapjai (LOWENTAL 2004: 57). Soha ilyen gyorsan nem avultak még el településszövetek, mint a huszadik században.

Bár a változás azokban a régiókban volt a legszembeötlőbb, ahol egy premodern vidéki társadalom bomlott fel, nem volt kisebb jelentőségű a hagyományos polgárvárosok elavulása sem. A tudományos nyelvhasználatban a huszadik század hatvanas, hetvenes éveitől vált általánossá a „*történeti település*” kifejezés, mint a modern város ellentéte (lásd MÁTÉ: 2002:7). Eszerint a történeti települések olyasmi változatosságot produkáltak, mint amelyet maga a természet hozott létre. S, ahogy a környezetszennyezés szegényíti földünk fajkészletét és változatosságát, a homogenitásra törő modernitás is pusztítja a településeinket (ALEXANDER 1978: 13). A változások láttán megerősödött az igény, hogy a építészeti fejlődés

spontán logikáját valamiképpen megregulázzák és visszatereljék a „rendes kerékvágásba”, hiszen „nyilvánvalóvá vált, hogy az ember és környezete közötti folyamatok spontán harmóniájára nem lehet többé számítani” (MÁTÉ 2002: 5).

A tér emlékezete

Mindaz, ami a megőrzésre szánt történeti városok kulturális örökségében összegyűlik végső soron nem más, mint a gyors változások közepette feledésre kárhóztatott társadalom igénye a tudatos emlékezetre. „*Felgyorsulás: amit e jelenség számunkra brutálisan véglegessé tesz, az mind az igazi, társadalmi és érintetlen emlékezet – amelyet a primitívnek vagy archaikusnak mondott társadalmak példaként mutatnak és titokként őriznek – és a történelem – melyet a felejtésre ítélt társadalmaink a múltból csinálnak, mert magával ragadta őket a változás – közötti távolság*” (NORA 1989: 7).

A paraszti társadalmak műtszemlélete közvetlen volt, nem terjedt túl a család és a szűkebb pátria horizontján. A hagyományokban élő történelem védetlen volt a felejtéssel szemben: csak arra emlékezett, ami számára beilleszthető volt a jelen építőkövei közé. A múlt valami okból fennmaradt darabjai összevissza heverték, mint megannyi számozatlan cédula, mindenfajta kronológiai rend nélkül. Ez az a *történeti társadalom*, amelynek formaképződését Hajnal oly találóan írta le, s amelyeknek a hagyatéka ma *történeti településekként él körülöttünk*. A formaképződés azonban a hatvanas évek társadalmi sebességváltásával sem szűnt meg. Inkább arról van szó, hogy ez a formaképződés már olyan gyorsá vált, hogy egyre kevésbé építkezik a múltból és egyre jobban hat rá a jelen. Ez az örökké felejtő és új-rakezdő formaképződés pedig elvesztette azt a képességét, hogy a településeképeknek folytonosságot biztosítson.

A kulturális örökség harcba száll ezzel a felejtő és romboló, mindig újat akaró mentálitással és tudatosan *emlékeztet* a múltra. „*Az új helyzetben az örökség összekapcsolódik az emlékezettel*” (HARTOG 2000: 4). S mivel nem képes mindig és mindenhol emlékeztetni, *védett területeket hoz létre, ahol az emlékezetet helyekké konvertálja. Az emlékezhelyek* ily módon a megszakadt kontinuitást kívánják helyreállítani. Ezért mondhatjuk, hogy a skanzenek és a műemlékfalvak megjelenése a hagyományos társadalmi formák felszámolódásának biztos jelei. „*Amilyen mértékben eltűnt a hagyományos emlékezet, annyira érezzük fontosnak a maradványok (...) a látható jelek lelkiismeretes felhalmozását*” (NORA 1989: 13). Az emlékezhelyek tematikus rendbe foglalják mindazt, amire szükséges emlékezzünk. Múzeumok, a szó legtágabb értelmében.

Az emlékek manipulációja

A terekbe szerveződő kulturális örökség olyan modellt kínál, amely elviekben képes megteremteni a kapcsolatot az elmúlt idők *településszerkezete és a mai életviszonyok között*. Mivel a helyek szerkezetisége szabja meg formáját, rendkívül változatos, amőbaszerűen változó fogalomná lett. A kulturális örökség egészen mást jelent egy középkori városmag esetében és mást falun, mást a településmegújításban és mást a múzeumi környezetben. Rendkívüli népszerűségének hátterében éppen ez az alkalmazkodóképessége áll, amely révén egyszerre képes megjeleníteni a helyi kultúrákat, a nemzeti közösségeket és a kozmopolita identitásokat. Formát ad a szociális csoportoknak, hogy kifejezhessék követeléseiket, objektívizál társadalmi életfolyásokat, szelektál és integrál, kiszolgál „nyers” gazdasági érdekeket és „magasztos” kulturális törekvéseket (SONKOLY 2000: 48).

A műemlékileg védett örökség körébe tartozó épületek végső soron nem az egykori valóságról, hanem a kulturális örökségalkotásról tudósítanak. Az örökségalkotás bizonyos elemeket kiemel, másokat eltakar, sőt igen gyakran figyelmen kívül hagyja a történeti tényeket: „*Elismerjük, hogy mindenfajta örökséget sértetlenül kell őrizni, miközben kiemeljük eredeti kontextusából, és leegyszerűsítjük jelentését. Odaadó örökösök vagyunk, de meggyilkoljuk az örökhagyót, és megcsonkítjuk a hagyatékot*” (LOWENTAL 2004: 56).

A kulturális örökös tehát nem képes, és nem is akar mindent megőrizni. Miközben a múlt megőrzendő darabjait válogatja össze, egyben meghatározza azt is, milyen legyen ennek a múltnak az emlékezete. *A kulturális örökségalkotás végeredményben a jelen érdekeit kiszolgáló folyamat.* Ez az aktualitási folyamat teszi igazán azzá, ami: rugalmas és szinte minden elváráshoz alkalmazkodni tudó mechanizmussá.

A kulturális örökség alkalmazkodóképességét jelzi, hogy a 19. századi klasszikus nemzeti gondolat mellett ma már egy sor más identitást is képes kiszolgálni. A kulturális örökségalkotás folyamatában a nemzeti ereklyék egyrészt a sokszínű „világörökség” részéivé váltak, másrészt kifejezik a nemzeteken belüli heterogenitást is. A kulturális örökségben egyenjogúvá lettek a kis és nagy nemzetek, a falusi zsellérsorok és a főúri kastélyok, a katolikus restauráció építményei és a protestáns egyházak templomai.

A kép persze csak első ránézésre ilyen idilli. *Az örökségek folyamatosan harcban állnak egymással, ami végül kihát a tárgyi örökség szerkezetére is.* Példa erre a szocialista korszak magyar műemlékvédelme, amely a történelmileg káros erőnek minősített egykori főúri réteg kastélyainak gondozását tudatosan elhanyagolta. Az örökség ideológiái szemlélete tehát *kihát az anyagi örökség összetételére: mit érdemes megőrizni és mi az, ami feledésre ítéltetik. Ám a kölcsönhatás kétirányú. Ha lebontják egy társadalmi csoport sajátos épületeit, míg másokét gondozzák, azzal hosszú távra biztosíthatnak történelmi vagy ideológiai sztereotípiákat* A balkáni országok török emlékeinek módszeres lerombolása pl. azt a képzetet eredményezheti, hogy a hódítók jelenléte semmiféle kulturális hozadékot nem jelentett a térség számára.

A nyugati társadalmakban az ideológiai tartalmak mellett illetve helyett, egyre nagyobb szerepet játszik a *gazdasági érdek* (ERDŐSI-SONKOLY 2000: 12). Az épített örökségre leginkább a turizmusipar tart igényt. Az idegenforgalomban résztvevők számára persze nem a műemléki hitelesség, hanem az élmény és a látvány színessége a legmeghatározóbb. A kulturális örökség gazdasági felhasználása azonban nem korlátozódik a turizmusra. Napjainkra jellemző például a bankszektor beköltözése a műemléki épületekbe vagy a luxus szakárházak feltűnése a történetileg reprezentáns belvárosokban. Ezekben az esetekben a műemléki környezet a bizalmat erősíti, hiszen koránál fogva állandóságot és kiszámíthatóságot sugall. Hasonló bizalmi funkciókat tölthetnek be vidéken a régi paraszttudvarok és majorságok, amelyek a mai gépesített mezőgazdaság szimbolikus antitézisei.

De nem csak a politikum és a nagyközönség elvárásai szelektálják az épített örökséget. A tudományos szempontok, az építészeti stílusáramlatok, végeredményben tehát maga a műemléki szakma belső értékrendszere is hasonlóan éles beavatkozásokat végez. A két világháború között Óbudán számtalan földszintes külvárosi házat bontottak le, hogy a művészileg értékesebbnek ítélt római romokat feltárhassák és bemutathassák (MEZŐS 2001: 45). Ugyanebben az időszakban a Tabán bontása arra példa, hogy a városképi fejlesztés oltárán egy világvároshoz méltatlannak érzett falusi negyednek kellett elpusztulnia. Másrészt a műemlékvédelemben az idő értékszerpe még mindig elsődleges. Példaként említhetők a falusi templomok, amelyeknél az építészek a lehető legrégebbi rétegsorok felszínre hozatalát tekintik prioritásnak.

A folklorizmus

Mint láthattuk a kulturális örökségalkotásban elválík egymástól a tárgy és a felgyorsult formaképződés. Miközben a formaképződés új struktúrákat hoz létre, a korábbi korszakok bizonyos anyagiassult formái a tudatos hozzáállás eredményeként továbbra is fennmaradnak, sőt változatlan – vagy legalábbis annak hitt – formában maradnak fenn. Györffy István már a harmincas évek végén rámutatott az épített örökség (tárgy) és az azt létrehozó hagyomány (formaképződés) kettősségére. „*Hagyományon általában az elődeinktől reánk maradt szellemi javakat értjük, míg a hagyaték vagy örökség a reánk szállott anyagi javakat jelöli*” (GYÖRFFY 1939: 7). Ez a tudatos megkülönböztetés tette lehetővé, hogy a parasztház leválasszon társadalmi közegéről, és így a parasztság eltűnése után hagyatékként fennmaradhasson.

A következő fél évszázadban a parasztság spontán emlékezetközösségeinek felbomlásával párhuzamosan a tudatos emlékezés számtalan „*hagyaték-örökséget*” válogatott össze. Gondoljunk csak a lakótelepi lakásokba vándorolt szöttesekre, az iskolai színjátszó csoportok betlehemes játékaire, a táncház mozgalomra, a szaporodó székely kapukra, vagy Hollókő, Vérteskozma, Salföld gondosan felújított portáira (SZÜRTÖ 2000: 7). Bennük nem az élet minden részletét szabályozó népi kultúra és hagyomány él tovább, hanem annak emléke.

A jelenség idővel nevet is kapott, a folklorizmust. A folklorizmus eredendően a magas kultúrába, mindenekelőtt a zenébe, táncba, irodalomba beszivárgó népies elemeket jelölte. „*Folklorizmus a folklórjelenségeknek a hivatásos művészetek részéről történő adaptációja; a folklorizáció korrelatív fogalom párja (...)* A folklorizmus nem képezi a folklorisztika vizsgálati tárgyát” (ORTUTAY 1977: 193). Mint az idézet is mutatja, a hatvanas-hetvenes években a néprajz még igyekezett kitérni a folklorizmus vizsgálata elől.⁹ A jelenség formai vonatkozásait az egyes művészettörténeti diszciplínák, míg társadalmi vonatkozásait a szociológia tárgykörébe tartozónak érezte.

A hetvenes években színrelépő kutató generáció ugyanakkor nem kívánt beletörődni a szerepbe, hogy az élő paraszti kultúra eltűnése után a történeti tudományok sorába tagozódjon be az néprajz (PALÁDI-KOVÁCS 2000a: 4). Ezzel lehetőség nyílt a szociológia és a néprajz közeledésére, ami végül jelentősen kibővítette a folklorizmus jelentéstartalmát: „*Eszerint a folklorizmus egy folyamat, amely során a népi kultúra egy eleme, elemcsoportja az eredetétől eltérő, idegen környezetbe kerül és maga a folyamat önmagán túlmutató, másodlagos (társadalmi, esztétikai, politikai stb.) jelentéssel bír* (BÍRÓ 1987: 31).”

Rendkívül beszédes az egybeesés, amely a paraszti kultúra, mint hagyományos emlékezetközösség felbomlása és a folklorizmus szó jelentéstágulása között fennáll. Mutatja, *hogy a kulturális örökség azzal párhuzamosan erősödik, mennél inkább gyengülnek a spontán hagyományok csatornái*. A folklorizmus jelensége végső soron a népi kultúra emlékezethely képződésének folyamatát ragadja meg, azt a folyamatot, amelyben az elvesző paraszti hagyomány egy tárgyasult, tudatosan felvállalt emlékké, kulturális hagyatékká konvertálódik.

A falusi építészeti anyagiassága folytán különösen alkalmas emlékezethely. Egy országos szociológiai felmérés szerint a vidékről alkotott képzetekben a parasztporta ma is abszolút domináns (CSURGÓ 2007: 62). A másik oldalon azonban látni kell, hogy az 1945 előtti épületeknek csupán töredéke vált kulturális örökséggé. Zömük ma is lakóház, amely ki van téve a spontán piaci folyamatoknak. A múlttisztületnek így szembe kell néznie a modernizáció kihívásaival, hiszen korszerűtlen ingatlanokat kizárólag esztétikai megfontolásra hivatkozva nagy tömegben fenntartani lehetetlen volna.

⁹ A folklorizmus kutatásának elutasítása annál is inkább elgondolkodtató, hiszen a fogalom lényegében a kultúra kizárólag felülről lefelé terjedő elméletének ellenpárja (lásd: *gesunkenes Kulturgut* – NAUMANN 1922).

4. ÚTBAN EGY ELMÉLETI MODELL FELÉ

Az elméleti fejezetek zárásaként egy hármas fogalmi rendszer állítható fel. Ez a fogalmi rendszer egyrészt a Hajnal által megfogalmazott formaképződésen, másrészt a kulturális örökség irodalmán nyugszik. Utóbbin belül megkülönböztet nosztalgikus és megőrző örökségalkotást, annak függvényében, vajon a 19. századi műemléki gondolat vagy a 20. századi modern szemlélet-e a meghatározó.

A spontán formaképződés: A kulturális örökségalkotás a spontán formaképződést nem váltja fel, csupán bizonyos helyszíneken korlátozza annak vitalitását. Erre azért „van szükség”, mert a mai társadalom felgyorsult formaképződése a paraszti hagyatékot már nem ápolja, hanem épp ellenkezőleg, az esetek többségében lebontja. A formaképződésre annak sebességétől függetlenül jellemző, hogy a szocializációs minták határozzák meg, *s így közvetlenül a megelőző korszak értékeire támaszkodik – akár úgy is, hogy megtagadja azt –, tehát folyamatos társadalmi gyakorlatot takar.* Történeti szemlélete alapvetően három generációig nyúlik vissza: formálisan a nagyszülőkig, időintervallumában száz évig. Nem tudatosan ennél régebbi rétegeket is megőrizhet, de ezek kronológiai jellegüket teljességgel elveszítik.

A spontán formaképződés nem ismeri a műemléki jellegű védelmet, hiszen a tárgyakat létrehozó mechanizmusok elevenen élnek a szokásokban. Eklatáns példáját adják ennek a templomok. A hagyományos vallási közösség nem a konkrét templom épületéhez, hanem általában a templomhoz ragaszkodik. Ha módjában áll rangosabb szentélyt építeni, úgy minden további nélkül elbontja a régit. Beszédés történeti példája ennek a török időket átvészelő középkori egyházaink tömeges barokkosítása.

A spontán formaképződés során csak azok az épületek maradnak fenn, amelyeknek az *örökös praktikus funkciót talál.* Ám gyakran még ezek sem fizikai valójukban, hanem *olyan technikaként,* amely révén az örökös hasonló építmények emelésére képes, mint szülei. Az örökös természetesen csak addig ragaszkodik a régi bevált technikához, *amíg a társadalmi fejlődés viszonylag lassú, és nincsenek túl nagy életmódbeli különbségek az egyes generációk között.*

A nosztalgikus örökségalkotás ezzel szemben nem az öt közvetlenül megelőző generációk építészetéhez kíván kapcsolódni, hanem egy távoli, erősen idealizált korszakot igyekszik *újrateremtteni.* Az újjáteremtés *tudatos tradícióvállalást* jelent. A nosztalgikus örökségalkotás *a jelenhez keresi a mintákat: nem a tárgyak ereklyeszerű tiszteletére törekszik, hanem a tanulásra.* A középkori katedrális vagy a parasztház ebben a kontextusban nem egyszerűen emlék, hanem újra felfedezendő építészeti tudás. *Ez a tudás részben technológiai, de még ennél is hangsúlyosabban esztétikai.* A nosztalgikus örökségalkotás ugyanis a szépet, a hangulatosat keresi. S ha a régi korok szerényebb emlékei elmaradnak a szépségideáltól, úgy azokon szépsészeti beavatkozásokat eszközöl.

A megőrző örökségalkotás számára a történeti anyagon végrehajtott szépsészeti beavatkozás, különösen pedig a rekonstrukció teljességgel megengedhetetlen. A modern mozgalom árnyékában kialakuló műltszemlélet mindenekelőtt az *anyag hitelességéhez* ragaszkodik. Mindez korántsem véletlen, hiszen a huszadik században olyan technológiai és anyaghasználati forradalom zajlott le az építészetben, amely szinte minden kapcsolatát megszakította a múlt építőgyakorlatával (KÓSA 1968: 14). *Régi és új ellentéte az építészetben minden eddiginél kontúrosabbá vált.* A vasbeton korszakában a kézzel rakott falazatoknak egyszerre kuriózum, illetve régiség értékük lett (RIEGL 2006: 60). A megőrző örökségalkotás ezeket a

régi ritkaságokat már nem fejleszteni kívánja, *csupán szemlélni, fenntartani és dokumentálni. A megőrző örökségalkotás a huszonegyedik óra programja* egy olyan társadalomban, amely mindent meg kíván őrizni a múltból, mert már maga egészen más keretek között él, és mert tudja, hogy sosem lesz képes hasonló alkotásokat létrehozni.

Miközben a nosztalgikus örökségalkotás rendszerint csak egy-egy kiválasztott korszakot, illetve örökségréteget illet kitüntető figyelmével, addig a megőrzés minden történeti korszakot dokumentálni akar. A megőrzésben a régiség és az esztétikum központi, de nem kizárólagos szerepű. Az örökös éppúgy birtokba veszi a közelmúlt emlékeit, mint a régészeti leleteket, a művészileg egyedülálló szárnyas oltárokat vagy a tizenkilencedik századi bérkaszárnnyák savanyú hangulatát. A megőrzendő hagyományok időperspektívája ezért rendkívül vegyes, miközben a földrajzi tér lokalitását, a hely szellemét semmiben sem kívánja megsérteni. A jelen feladata minden emlék vigyázása, amely a vidék identitását, múltbéli helyzetét kifejezheti. Elutasít ezzel szemben minden beavatkozást, amely nem *illeszkedik a történeti együttesbe*.

A mai vidéket a formaképződés és a kulturális örökségalkotás két formája együttesen alakítja. Miközben a felgyorsult élettempó a formaképződésnek már nem hagy elegendő időt, s így a falusi építészet elveszti kapcsolatait saját hagyatékával, a megőrzésre törekvő műemlékvédelem igyekszik életben tartani ezt a hagyatékot. Végül a két szélsőség között a nosztalgikus örökségalkotás az, amely a hagyatékot vagy legalábbis annak bizonyos elemeit, visszatereli a formaképződés általános menetébe. Egy képzeletbeli átalakuló faluban például sorra épülnek a modern családi házas negyedek (felgyorsult formaképződés), miközben tájházak rendeznek be az utolsó parasztházak egyikében (megőrző örökségalkotás). A tájházból divat lesz, és az új építkezések ihletet merítenek a „régiek” világából (nosztalgikus örökségalkotás, folklorizmus).

A valóságban persze a kölcsönhatások jóval bonyolultabbak. Az empirikus kutatás célja éppen az, hogy az elmélet számára láthatatlan folyamatokat is feltárja, és ahol szükségesnek mutatkozik, módosítsa, illetve kiegészítse az elméleti konstrukciót.

5. A VIDÉK TÖRTÉNETI ÉPÍTÉSZETÉNEK FELBOMLÁSA

A vidéki építészet felbomlása az ötvenes évek végétől bekövetkező társadalmi átalakulások markáns velejárója volt. Néhány évtized alatt többet változott a magyar vidék, mint előtte évszázadokon keresztül. Mivel a korszak építészeti fejlődéséről mindezig nem született összefoglaló szakmunka, előljáróban érdemes áttekinteni mindazokat az ismereteket, amelyek szétszórta módon, de rendelkezésre állnak.¹⁰

Az alaprajz felbomlása

A hagyományos vidéki építészet felbomlása messze többet jelent, mint a parasztház alkonyát, noha kétségkívül ez a legfeltűnőbb vonása. Ezen kívül azonban megváltoztak a településen belüli területhasználati elvek is. A területhasználati elvek mindent egybevetve sokkal mélyebb és átfogóbb átstrukturálódást jeleznek, mint az amúgy is gyors erózióknak kitett épületek (MEGGYESI 2009: 63).

Az ötven évvel ezelőtti átlagos vidéki település lényegesen kisebb volt, mint mai utódja. A megnövekedett települések ráadásul csak részben követték a korábbi struktúráképző elveket. A modernizmus kerülte a történeti alaprajzokat, mint pl. a gyűrűs-sugaras vagy a halmozos szerkezeteket, helyette mérnöki telekosztáson nyugvó sakkáblaszerű telepekben gondolkodott (PERÉNYI 1962: 156). Az építészeti irányította településnövekedés mellett azonban mindvégig ott találjuk a legalitás szélén mozgó zártkerti beépítéseket is. A történeti települések körül spontán létrejövő családi házas övezetek megszüntették az éles kontrasztot belterület és mezőgazdaságilag megművelt kultúrtáj között (TÓTH 1999: 171). A megnövekedett alapterületű falvakban a korábbi történeti mag elvesztette belső differenciáltságát is. A korábban különálló részek egybeolvadtak, s ófaluként a település új részeivel szemben egységes, történeti miliőt nyertek (MEGGYESI 1987: 8). Ezt a történeti miliőt pedig nem egyszer már nem is a helybeliek, hanem a bevándorló városi üdülőnépesség tartotta fenn (BELUSZKY – SIKOS 1982: 141).

A modernizmus még ott is átalakította a faluszerkezetet, ahol nem vagy csak alig került sor expanzióra. A hagyományos vidéki település szellemi és térbeli központja rendszerint a templom volt. A modernizáció során azonban még a kisebb falvakban is kialakultak konkuráló centrumok. Vasúti és buszmegállók létesültek, szövetkezeti boltok, kultúrházak, orvosi rendelők és sportpályák épültek, amelyek egyenként vagy csoportosan a települések új központjait alkották. A szocialista korszak a folyamatnak igyekezett némi egyházellenes felhangot is biztosítani. Egy minisztériumi beszámolóból például kiderül, hogy a templomtorony településképi szerepét a jövőben a glóbusz fogja betölteni (Forr: ÉPÍTÉSZETI... 1960).

A telekrend felbomlása

Miközben a települések egyre terebélyesedtek, a településeket alkotó telekrendre éppen a méretek általános és radikális mértékű csökkenése volt a jellemző. Szerepet játszott ebben a hatósági szabályozás is, amely a közművek olcsóbb kialakítására hivatkozva mindenütt szor-

¹⁰ A vidéki házépítési szokások második világháború utáni változásait feltáró az elmúlt években a Szabadtéri Néprajzi Múzeum átfogó kutatási programot indított. Ennek keretében több tanulmánykötet is napvilágot látott már (BERECZKI–SÁRI 2005; CSERI–SÁRI 2009).

123, 78 galmazta sűrűbb beépítést.¹¹ A családi házas-övezetekben maximálisan öt-hatszáz négyzetmétert mértek ki, de a gazdaporták sem lehetettek nagyobbak ezer négyzetméternél. Nem csupán az újabb házhelyosztásoknál, de a hagyományos, belső részeken is törekedtek a telekméret csökkentésére, a telkek felosztására (Forr: ÉPÍTÉSZETI... 1960). Mindez végső soron a korábbi szellős faluképet egyre zsúfoltabbá tette, amit csak fokozott, hogy a kisebb telkeken egyre nagyobb, szabadon álló házakat kezdtek építeni (KATHY 1979: 386). A szabadon álló beépítés eleve lehetetlenné tette, hogy a korábbi kisvárosi urbanizáció morfológiai lépései megismétlődjének, és egy történeti értelemben vett városi utcakép alakuljon ki.¹²

Arányok felborulása

A települési épületállomány funkcionális értelemben három nagy kategóriára osztható: a közösségi, a gazdasági és a lakóingatlanokra. A hagyományos vidéki térben a közösségi épületek a leghangsúlyosabbak, mindenekelőtt a templom. De még a lakó és a gazdasági épületek viszonya sem feltétlenül fedí a mai képzeiteinket, hiszen a tágas csűr és az istállók gyakran erőteljesebb építészeti kiképzést nyertek, mint maga a lakóház.

A modernizálódó községekben ugyanakkor általános tendencia a lakóépületek léptéknövekedése, miközben a gazdasági melléképületek visszafejlődnek illetve a település széleire költöznek. A korábbi kontraszt, amely a templom nagyobb tömbje és falu egyéb épületeinek léptéke között fennállt, a hatvanas évektől látványosan csökkent.

A népi építészet felbomlása

Noha az eddig elmondottak igen lényeges változást hoztak a vidéki települések morfológiájában, a leglátványosabb változások mégiscsak a parasztházak eltűnéséhez és az új családi házak megjelenéséhez köthetők. A parasztházakat felváltó első típusok még a parasztság tartós fennmaradásával számoltak, és tudatosan törekedtek a népi építészet mintáinak fenntartására. A második generációt képviselő kockaházak ezzel szemben már minden tekintetben városi mintákat igyekeztek meghonosítani. A közvélemény szemében a kockaház a vidéki tér felbomlásának szinonimája, olyasmi tartalmakkal, mint amit városon a panelépítészet jelenít meg. Holott a vidéki karakter teljes felbomlásáért nem ezek az épületek, hanem a hetvenes-nyolcvanas évek emeletes családi házai, illetve a rendszerváltás utáni újabb épületek a „felelősek”. Természetesen az épületállomány cseréje sosem volt teljes, így a mai településeken keverednek egymással a különböző korszakok lenyomatai. A népi, illetve történeti rétegek képezik a kulturális örökségalkotás objektumait. A következőkben csak a modernizációs rétegek bemutatására kerülhet sor, mivel a történeti népi építészet felvázolása messze meghaladná e könyv kereteit.

¹¹ A telekméret csökkentése mögött politikai érdekek is felsejlenek, hiszen a portaméret zsugorításával a paraszti gazdálkodás újjáéledésének lehetősége minimalizálható. S valóban, a rendszer szigorának enyhülésével lehetőség nyílt ugyan háztáji állattartásra, valamint bérlemények részes művelésére, ám a szűkre szabott parcellák eleve gátat szabtak a háború előtti gazdaságok újjáéledésének.

¹² A falusi beépítéstől a városi beépítésig terjedő lépések a következők: az oldalhatáron álló egyemenetes ház utcai szobája mellé egy másodikat húznak fel, majd zárt kaput csatolnak az épülethez. Ha a telekviszonyok megengedik az ellenkező oldalon újabb helyiséggel zárják le az utcai frontot, végül az így kialakult hosszanti beépítésre utcával párhuzamos nyeretgetőt tesznek. A hosszúházból kialakult városi házaknál rendszerint megmarad az eredetre utaló udvari traktus (BARABÁS-GILYÉN 2004: 24, POGÁNY 1976: 87, MEGGYESI 1987: 19).

A vidéki tér házrétegei (áttekintés):

a hagyományos építészet reliktumai
a kulturális örökségalkotás
célobjektumai

modernizációs rétegek

1. Negyvenes évek népies irányzata: a konzervatív parasztpolgárosítás.
2. A kockaház: kilépés a paraszti múltból.
3. A hetvenes-nyolcvanas évek emeletes családi házai: a ház, mint befektetés.
4. Napjaink épületei: a nyolcvankilenc utáni pluralizált házmodellek.

A negyvenes évek népies irányzata

A huszadik században a népi szokásjogok helyett egyre inkább az állami adminisztráció és az építész szakma irányította a falu építészetét. A két világháború között élénk vita folyt arról, milyen lakóházakat kapjon a vidéki lakosság: merőben új felfogással készült otthonokat, vagy a hagyományos faluképbe illeszkedő, de komfortosabb, a kor városi igényeihez közeledő házakat. Bár mindkét felfogás a modern mozgalomból nőtte ki magát, az előbbi radikális társadalmi megújítást sürgetett, míg a népies irány erős konzervativizmussal párosult (HÁMORI 2004: 6). A második világháború utáni átalakulás végül mindkét felfogástól idegen úton haladt, bár közvetlenül a háború alatt és után egy ideig talán úgy tűnhetett, hogy a vidék népies reformja kerül ki győztesként.

A Horthy-korszakban a legnagyobb volumenű vidéképítési munkákat az 1940-ben útjára indított Országos Nép és Családsegítő Alap koordinálta. Ennek keretében tizenkétezer új családi ház és tízezer árvízben elpusztult otthon tervszerű felépítésére került sor (BEREY 1981:47). A több alaptípusban elkészült ONCSA ház a szándékok szerint „*egészséges és művészi megjelenésű, ugyanakkor (...) ezekkel egyenrangúan minden ízében magyar*” (VÖRÖSMARTY 1941: 34). A mintának számító 72 négyzetméteres falusi parasztház legfőbb újdonságai, a mosófülke és a hálófülke nem arattak osztatlan sikert a juttatottak körében. Utóbbi annyira idegen volt a magyar szokásoktól, hogy módosítani kellett a terveken (BEREY 1981: 57).

Az ONCSA-házak helyi jellegét a népi építészet mintái alapján készült homlokzati megoldások és tetőformák biztosították. Ezen túl azonban egyszerű, modern szemléletű tervek születtek. A tisztaszobát elhagyták, helyette élhető nappalit terveztek, a falun presztízsertékű utcai ablakokat anyagi megfontolásból egyetlen nyílászáróra cserélték, vakolatdíszeket pedig egyáltalán nem alkalmaztak. A kivitelezés során aztán a leendő lakók saját ízlésük szerint „*feljavították*” a terveket, amit az építészek igencsak nehezményeztek. „*Tornyos, cifra, hazug villát akar építeni mindenki, mint az urak*” (Forr: PADÁNYI 1940).

74

A népies lakóházak modern kritikája

A népiesek csoportjának nem csak a falu ízlésével kellett szembenézniük, de a modern mozgalom híveinek kritikájával is. A hazai modern építészet fórumának tekinthető „*Tér és Forma*” című folyóirat azonban csak ritkán foglalkozott a vidék problémáival (HADIK 1987: 28). Ha mégis, akkor főként Erdei Ferenc és Illyés Gyula kritikái munkáira, illetve külföldi példákra hagytak.

Miközben a népiesek a hagyományos magyar formavilágot igyekeztek átvinni és megreformálni, addig a modern mozgalom valami egészen újat és nemzetközit kívánt. A modern építészet prófétája, Le Corbusier 1937-ben a párizsi világkiállításon mutatta be programadó tervét, „*Le Village cooperatif*” címmel (GRANASZTÓI 1943a: 37). Az elképze-

lés alapja egy szolgáltató egységekkel, orvosi rendelővel, mozival, könyvtárral övezett emeletes sávház, illetve a nagyüzemi mezőgazdasági építmények együttese (siló, műhelyek, szövetkezeti helyiség). A francia építész merész ötletéhez meglepő szociális elképzelések társultak. A kiteljesedett kollektív szövetkezeti eszme értelmében nem csak a paraszti üzemek, de a háztartások is egybeolvadtak volna. Ez a gondolat egyébként még a hatvanas években is kísértette a szocialista közgondolkodást (MAJOR 1981 a: 199).

A folyóiratból kiemelt másik példa, amely egy az Amerikai Egyesült Államokban átadott farmterlepet ismeretet, meghagyta a háztartások önállóságát (GRANASZTÓI 1943b: 54). A farmerházak helyi anyagokból épültek, földszintes sorházas megoldással. A magyar vidék realitásától azonban ezek a tervek éppúgy idegenek voltak, mint Le Corbusier elképzelése. Az amerikai otthonokban meleg víz, csatorna, zuhanyzó, beépített háztartási gépek szolgálták a vidékiek kényelmét, valamint gépkocsisín (garázs) is tartozott a lakásokhoz.

A háború utáni építési láz

Habár a háború után a modern mozgalom képviselői foglalták el a legbefolyásosabb pozíciókat, az országra nehezedő nyomor lehetetlenné tette programjuk gyors megvalósítását. Az építészek energiáit ráadásul teljesen lekötötte Budapest újjáépítése, „*így a földosztás utáni házépítések koordinálatlanul folytak országsherte*” (SAÁD 1985: 233). A földosztással kialakuló új törpebirtokosság főként a népi hagyományokat éltette tovább, de annak legkésőbbi, a népies építészek szemében túlságosan is hivatkozó tendenciába illeszkedően. A zűrzavaros viszonyoknak az 1947-ben megalakult Országos Házépítő Szövetkezet igyekezett gátat szabni. Építészeti vezetője az ONCSA-házak tervezésében kiemelkedő szerepet játszó Tóth Kálmán lett. Volumenében az OHÉSZ tevékenysége semmiben sem maradt el a korábbi ONCSA programoktól: kb. 10 000 családi ház épült meg két év leforgása alatt (HADIK 1987: 30). Az új szervezet a volt nagybirtokon létesített telepes községekben volt a legaktívabb.

A kockaház

A negyvenes évek második felében a falusi kislakástervezés egyre sürgetőbb politikai kérdéssé vált. Veres Péter, az Országos Földbirtokrendező Tanács elnöke, élesen kritizálta az egyébiránt általa koordinált földosztás után kialakult állapotokat: „*...velejéig megromlott építkezési stílus, sajnos sok helyen eljutott dolgozó parasztságunkhoz is. Az építészek ugyanis nemhogy gátolták volna, de elősegítették a romlott kispolgári építési stílus elterjedését*” (Forr: VERES 1949). Még élesebben fogalmazott az egyre jelentősebb hatalomra szert tevő Erdei Ferenc, aki az ízléstelen stílus politikai üzenetét is egyértelművé tette: „*Politikai elvi kérdésnek tartom azt, hogy egyszerű áttekinthető és építészeti téren is helyes formákat minden körülmények között megtartsuk terveinkben és ezt megértessük a parasztsággal is. A régi feudális és kapitalista befolyásnak maradványaival itt szembeállunk és nem ismerünk tréfát ezen a téren*” (Forr: ERDEI 1948).

Mivel vidéken a szocialista hatalomátvételt követően is a magánéros építkezések domináltak, rendkívül nehéz feladatnak tűnt a lakosság szokásainak meggregulázása (MAJOR 1981 b: 243). A politika és az azt kiszolgáló építészek elsősorban a falvak orientációs mintáit támadták. A földhöz és házhelyhez juttatott parasztság új épületeit ugyanis a hagyományos paraszti ízlésének megfelelően kívánta berendezni. Márpedig ezt a késő paraszti világot a negyvenes években át meg át szötte a városok felől leszivárgó kispolgárság ízlése. A háború után ismét szerepet kapó népies építészek felkínálta tervek túlságosan racionálisnak, ki-

mértnek bizonyultak egy olyan világban, ahol a látszat messze megelőzte a praktikum szempontjait. Ráadásul a törpebirtokosoknak kidolgozott tervek a szövetkezetesítéssel alapkonceptiójukban váltak elavulttá.

Végül a falusiak képviselte urbanizációs erővonal és a hatalom részéről felkínált típus-tervek az ötvenes évek végére furcsa kompromisszumot szültek: a négyzetes alaprajzú, sá-tortetős kockaházat. A hatalom részéről kétségtelenül előnyösnek bizonyult, hogy az épülettípus elterjedése feladását jelentette a kapitalizálódásra hajlamos paraszti mentalitás-nak, míg az építkezők szemében a városiasodás szimbóluma, a megcélzott kispolgári eg-zisztencia letéteményese lett a kockaház.

A kockaház mintája: A kockaházak alaprajza közel sem áll olyan távol a parasztháztól, mint első ránézésre gondolnánk. A parasztház történeti urbanizációja hasonló irányba indult el, amikor az utcai szobát megkettőzte. Az „L” alakú házak hosszanti szára mellé felhúzott újabb helyiséggel pedig máris a jól ismert négyzetes alaprajzhoz jutunk (BAKÓ 1975: 175). Igaz ugyan, hogy az eredendően oldalhatárra épült lakóház ilyen toldása nem a legprakti-kusabb, de úgy tűnik a hatvanas években fontosabb volt a korszerűség, mint a napfényes lakás.¹³ Mindez egyben azt is jelzi, hogy a hatvanas években az emberek többsége a kocka-házat korszerű, követendő példaként tekintette.

Közvetlen eredetét tekintve a négyzetes alaprajzú kockaház a városszéli munkástelepekről származik, ahol a polgári villák mintájára már a két világháború között is előszeretettel épí-tettek négyzetes alaprajzú, a telek közepére helyezett otthonokat. (BALASSA 1997: 307) A vi-déken rendkívül lassan terjedő típus robbanásszerű expanziója akkor következett be, amikor az ötvenes-hatvanas években szinte egyik napról a másikra elvesztette szabályozó erejét a paraszti gazdálkodás keretei között kialakult falusi építőhagyomány. A hirtelen légüres térbe került vidék ekkor fordult a hozzá társadalmilag legközelebb álló városi házforma felé. Fon-tos észrevenni a különbséget, hogy míg a paraszti polgárosodás a kistulajdonosi iparos, ke-reskedő réteg házfelméjébe vette át, mikor is a zártosorú beépítés felé mozdult el, addig a falvak szocialista polgárosodása az elővárosok családi házas övezeteiben élő munkásságra tekintett.

A kockaház környezete

A mobilitási pályára lépett parasztság ugyanakkor nem lett egyik napról a másikra munkás, de még mezőgazdasági munkás sem és az ipari, illetve szövetkezeti munkavállalás mellett jó darabig használta a magántermelésből (háztáji) és a korábbi faluközösség kínálta szerve-ződési formákból (kaláka) adódó előnyöket is (ŐRSZIGETHY 1995: 9). Ez a félig paraszti, félig polgári állapot nem volt előzmények nélküli, sőt a történeti településfejlődésben sta-bil morfológiai formákat is létrehozott: „*A mesterek utca felé táruló, boglyányi magas kapui és tágas, jól felszelt udvarai árulkodnak néhol ma is az agrár és az ipari tevékenység haj-dani összefonódásáról*” (TÓTH 1976: 77).

A kockaházak esetében azonban a formaképződés közel sem volt ennyire markáns. A városias kockaház mezőgazdasági melléképületei rendszerint ideiglenes jelleggel épültek csak meg, hiszen a családok magát a vegyes jövedelemszerzési stratégiát nem tartották hosszú távú, végleges megoldásnak. A telek végében felhúzott állattartó építmények kidolgozatlansága jelzi, mennyire átmeneti életforma ez a század első felének paraszt-iparos életmódjával ösz-szevetve. A városi mintákat követő kockaház végső soron csak akkor vált valódi városias for-mává, ha a disznóelbontásával az udvar is urbanizálódott, és díszkert funkciót kapott.¹⁴

¹³ A kockaház ugyanis akkor tekinthető praktikus megoldásnak, ha a telek közepén áll, így minden irányból ter-mészetes megvilágítást kap. A falvainkra jellemző keskeny nadrágszűj parcellákon ez nehezen valósítható meg.

¹⁴ Tóth Zoltán szekszárdi kutatásaiban megállapítja, hogy ez a folyamat szorosan összefügg a nők munkavállalási stratégiáival (TÓTH 1976: 77).

A kockaház barokkosítása

A sátoztetős kockaház a maga puritán formájában akár tetszetős is lehetett volna a modern építészet ízlését propagáló építész szakma számára. Az anyagi lehetőségek függvényében azonban megkezdődött e statikus forma feldíszítése manzárdtetővel, tornyocskákkal, homlokzati festéssel. A szocialista életideál a vidék mélyrétegeiben összekeveredett a Horthy korszakból örökölt esztétikai értékekkel, a neobarokk kispolgári miliővel.

Az értelmiséget valósággal sokkolták a vidéken tapasztalt folyamatok. Major Máté „*elrettentő*” példaként említ egy megyei napilapban közölt fotót, amely a szerkesztők véleménye szerint olyan házat ábrázol, amit bárki szívesen elfogadna. „*A kép valóban »kastélyt« ábrázol, melynek alapformája négyszögletű, de több ki- és beugrás teszi romantikussá, egyik sarkából sem hiányzik a torony. Az egésze bonyolult manzárdtető borul, a torony felett hetyke sisakkal*” (MAJOR 1981a: 196). Majd zárójeles megjegyzésben hozzáteszi: „*Mennyire viszolyognak a családiház-építetők az egyszerű nyeregtetős fedéstől meg az ezzel járó oromzatos házvégektől*” (MAJOR 1981 a: 196).

A kockaház történeti szerepe

Összességében úgy jellemezhetjük a kockaházat, hogy néhány gyenge történeti kötődése ellenére egészen más modernizációs utat járt be, mint a történeti urbanizáció hajlított hosszúházai. Mindenekelőtt mintakövetése hangsúlyosabban városi, így a mezőgazdasági építményeket nem integrálja szervesen a lakóházhoz.

Másodsorban végső állomását jelentette a népi tájegységek integrációjának (BALASSA 1997: 308). A kockaház tömege, tetőformája nem mutat táji eltéréseket, vagy legalábbis az eddigi kutatások ilyen nem mutattak ki. Az országban bárhol fellelhető, egységes típust képvisel.

Harmadik fontos sajátossága a kockaháznak, hogy tömege zárt, kevésbé alkalmas a bővítésre. A parasztházak befordulásából levezethető zárt utcakép a kockaházak esetén nem fejlődhetett ki, így a szabadon álló beépítést konzerválta. A kockaházak fémjelezte urbanizáció eredményeként nem a korábbi mezővárosokra jellemző városias utcakép volt terjedőben, hanem a huszadik század első felében felduzzadt elővárosok laza beépítése szilárdult meg a falvakban.

Az emeletes családi ház

A hetvenes évek modernizációs hulláma egy új lakóháztípust alakított ki, a többgenerációs, más néven emeletes családi házat. Az emeletesség az esetek többségében persze csak a tetőtér beépítését jelentette, de ez nem változtat a tényen, hogy a korábban horizontálisan bővülő lakóter a hetvenes évektől vertikális irányban is terjeszkedni kezdett. Míg a kockaház lezárt egész, addig az emeletes családi házat éppen a bővíthetőség szellemében alkották meg. Családi, illetve többgenerációs jelzőjét is onnan kapta, hogy az eredeti elgondolás szerint az emelet biztosította volna a család együttmaradását a gyerekek felnövekedése után. Más kérdés, hogy a hetvenes években falun is változóban volt a többgenerációs családmodell, így a háztípus meglehetősen anakronisztikus igényekre válaszolt. A mindennapi gyakorlatban az emeleti lakóter a nukleáris család növekvő téréigényeit elégítette ki, hiszen ezekben az évtizedekben a gyerekszoba, a külön nappali, illetve a hálószoba már nem számított ritkaságnak (KAPITÁNY 2000: 235).

A családi ház, mint befektetés

A családi ház vidéken a kádári konszolidáció relatív prosperitásának terméke, amely az utóparaszti mikrovilágban nem párosult a fogyasztási szokások gyors változásával (UTASI 1984: 101). Annak ellenére, hogy a hetvenes években számos új időtöltés volt terjedőben, a régi paraszti mentalitás öröksége továbbra is a maradandó javak felhalmozását helyezte előtérbe. Mivel az állandó munkahely melletti háztájizásból befolyó extra jövedelmeket a rendszer csak korlátozott mértékben engedte visszaforgatni a családi termelésbe, az így szerzett pénzek a házépítkezések felé mozdultak el.¹⁵ Annak ellenére, hogy a háztáji komoly jövedelmet realizált vidéken, továbbra is csak sebtében összetakolt igénytelen melléképületek épültek. Önmagában ez a tény is rávilágít arra, hogy a szocialista utóparasztozás valós célja nem a visszaparasztozás, hanem a következő generáció mobilitásának anyagi biztosítása volt (MÁRKUS 1979: 382).

Új formák

Néhány hasonló vonás ellenére az emeletes családi ház nem egyszerűen a kockaház-jelenség továbbfejlődése, hanem egy egészen új, városias vidék kialakulásának első állomása. Megjelenésében még nagy jóindulattal sem fedezhetők fel a hagyományos, háború előtti környezet mintaadó formái. Egyes falvakon belül a legkülönbözőbb megoldások születtek, az építési hajlamai és az építész tehetsége, a beépítési szabályok és az anyagkínálat függvényében. Mindez jelentős eltérés a kockaházhoz képest, amely országos viszonylatban egységes házformát képviselt. Miközben a kockaházakkal beépült új sorok a régi parasztházakhoz hasonlóan szigorú szabályozások nélkül is egységes utcaképet alakítottak ki, az újabb családi házak esetében ez a legtrikább esetben történt meg.

A számtalan egyéni vonás ellenére a korszak családi házai rendelkeznek néhány tipikusnak mondható sajátossággal. Ilyen az erkély, a beépíthető tetőtér, a hangsúlyos nyereg-tető és az emeletráépítés. A gazdagabb területeken háromszintes lakóházak is készültek, ahol a földszinten garázst alakítottak ki. A személygépkocsi ekkor még korántsem volt általános, így birtoklása önmagában státuszjelző szereppel bírt, amelyet a házhoz szervesen illeszkedő garázs építészeti nyelven is megjelenített. A színhasználat általában visszafogott: a homlokzat legtöbbször egyszínű, kedvelt volt az egyszerű fehér vagy a szürke.

Átmenet a posztmodernbe

A családi házakon belül a nyolcvanas évektől megfigyelhető egy stílusváltás, amely a posztmodern divatirányzatok felé orientálódott. A hozzátoldott előtetők, a dísz téglasorok, a felaplikált népies elemek, a tájjelleget hangsúlyozó spaletták jelzik a változás irányát a szigorú moderntől a túlfűtött posztmodernbe. A magába zárkózott ország igyekezett befogadni a nyugati stílusirányzatokat. Gyorsan elterjedt a nyugatinak vélt barna-fehér színkombináció, a hosszanti kiugró erkélyes „tirosi” és a meredek sátozott „alpesi” ház. Mindemellert érzékelhetően változóban volt a vidék saját értékrendszere is. A szűk kínálatban kapható típusházak egyre kevésbé voltak képesek kielégíteni a széteső ízlésvilágokat. A vidék már nem egyszerűen saját korábbi képét igyekezett elfelejteni, de szüntelenül újulni és változni akart, s ami a legfontosabb, mindez már nem egységes közösségi ízlésként, hanem az egyén választásaként jelentkezett.

¹⁵ A vidék szocialista polgárosodása kapcsán élénk vita folyt a magyar tudományos életben, amelynek vezérfonalát Szelényi Iván, Juhász Pál és Márkus István munkái jelentették. A kilencven után csitulni látszó diskurzusról Csíte András közölt visszatekintő tanulmányt (CSÍTE 1997).

Napjaink épületei

A népi építészet kutatói számára a kilencvenes évek nem jelentenek korszakhatárt. A kockaházzal, de legkésőbb a hetvenes évek emeletes családi házaival a hagyományos falusi építkezés megszűnt. Örökségszociológiai szempontból ugyanakkor indokolt e korszak külön tárgyalása, mert a rendszerváltás éles cezúrát jelent az emberek múltértelmezésében.

Az építészeti rendszerváltás lassabban és észrevétlenebbül zajlott le, mint a politikai. A gazdasági recesszió közel egy évtizedig fenntartotta a minőségi és mennyiségi különbséget a mintaadó nyugati országok – jobban mondvá az ezekről ithon kialakult kép – és a tényleges lehetőségek között. Amíg a magyarországi anyagkínálat nem tagozódott be a világcégek érdekszférájába, addig a külföldi előképek megvalósítása lehetetlennek bizonyult. Az építészeti rendszerváltás ezzel magyarázhatóan néhány évet késett, és csak az évtized közepén vált egyértelművé, majd az ezredforduló után tömegessé. A rendkívül szerteágazó építészeti folyamatokat generáló változások gócpontjai a szuburbán falvak. Ezekből kiindulva terjed falvainkban az eklektizáló építésmód és a díszkertek divatja, a léptéknövekedés és a panoráma birtoklásának igénye, valamint a nyugati kész házak és tervek közvetlen másolása.

A vidéki házépítés új mintaadó csoportját a rendszerváltás után kialakuló vállalkozói réteg adta. Ennek ízlése határozta meg a kilencvenes évek második felében kibontakozó tömeges építési hullám eklektizáló alaphangját, amelyben minden kritikai megfontolás nélkül olvadtak össze a szélesedő anyagkínálat lehetőségei (KAPITÁNY 2000: 237). Bár erősek a divatjelenségek, ezek rövid idejük és egymástól távoli területeken ütik fel fejüket. Így a házak mellett az utcák összképében is az eklekticizmus válik meghatározóvá (TÓTH 1999: 164).

9 Az eklektizáló vagy más néven neobarokkos modor a nyolcvanas évekig nyúlik vissza, de a „TÜZÉP barokkjával” szemben a „raktárúrház barokkja” színében, formáiban, kisebb építészeti tagozataiban is változatosabb, zsúfoltabb.

A kilencvenes években a városhoz közel lakó vidéki felső középosztályban már igényként jelentkezett, hogy a családtagok külön „lakosztályokkal” rendelkeznek. A gyerekeknek nem egy közös, hanem mindegyiknek külön-külön szoba „jár” és a három-négy 96 fürdőszoba sem számít ritkaságnak a két- háromszáz négyzetméteres lakásokban (KAPITÁNY 2000: 236). Természetesen a fejlődési gócpontoktól távolabbi területeken a léptéknövekedés nem volt ilyen mértékű, de aki csak tehette, egy-egy plusz helyiség erejéig megnövelte a lakását.

10 *Kertek szerepe:* A kertkapcsolat hangsúlyozása és a korábbi zártkertek benépesülése a vidéki értékek látványszerű elfogadását szimbolizálják (TÓTH 1999: 197). A kert azért látványszerű, mert nem a fizikai munka, különösen nem a háztáji termelés színtere többé, hanem a szemlélődés és a pihenés. Az új falusi kertek a lakás meghosszabbításai, miniatűr parkok, amelyeket egzotikus növényfajokkal színesítenek. A zöldterület a lakóépület úgy öleli körül, akár a 18-19. századi kastélyokat a hozzájuk tartozó park. A mintaadó réteg megint csak a vállalkozó elit, kiegészülve a városból kiköltöző közép- és felsőközép rétegekkel (KAPITÁNY 2000: 28).

90 *A panoráma birtoklásának igénye:* A panoráma divatja korábban csak az üdülőövezetekben hódított (KAPITÁNY 2000: 25). A hedonista élménytársadalom kibontakozásával, aki csak tehette, a szép kilátás élményét nemcsak a nyaralás heteiben kívánta igénybe venni, de az állandó lakóhelyén is. Mivel a hagyományos magyar falu inkább a völgyeket kedvelte, az új expanzió elhagyta a korábbi településszerkezet magterületét, és a környező dombokra kúszott fel.¹⁶

¹⁶ Megjegyzendő, hogy a központoktól távoli területek beépítése csak a személygépkocsik számának gyarapodásával párhuzamosan valósulhatott meg, hiszen a tömegközlekedési főterületek ma is völgyekben futnak.

A lejtős terep sajátos házformát és kerthasznosítási módokat is teremtett, mint a szintel-
tolást, a teraszos művelést és a nagy teraszokat. „*S mivel ezek a sajátos lehetőségek presz-
tízs-teli épületekhez kötődnek, maguk is felértékelődnek, s ennél fogva olyan környezetekben
is alkalmazni kezdik egyik vagy másik elemüket (...), ahol ez nem a terepviszonyokból kö-
vetkezik*” (KAPITÁNY 2000: 14).

A nyugati házformák közvetlen átvétele: Az ezredforduló után egyre erőteljesebben ér-
vényesül a falvak arculatának globalizációja. Megjelentek az alacsony tetőhajlásszögű me-
diterrán és amerikai házak, a hegyvidéki gerendaházak, a harmadik modern minimalista
épületei. A nemzetközi típustervek adoptálása pénzkérdéssé vált. A késztermékként árult
háztípusok divatja lassan, de érezhető módon terjed a kevésbé módos területek felé. Ezzel
együtt egyre távolabbi községek kapcsolódnak be a városok vérkeringésébe. Míg a husza-
dik században a vidék vándorolt a városokba, kialakítva ezzel a sajátos hangulatú, falusias
városrészeket, addig a huszonegyedik században a városi létforma hódítja meg a vidéket, ma-
gával hozva a nagyvárosi lét minden kellékét (BAJMÓCZY 2000: 223).

6. A VIZSGÁLATI MÓDSZEREK

A vizsgált településtípusok

A 20. század első felének Magyarországon kettős társadalmi szerkezet létezett: a középkori hagyományokban gyökerező paraszti-premodern és a technikai forradalomban résztvevő modern-ipari (ERDEI 1941: 40). A térben ez a kettősség város és vidék ellentétében is megnyilvánult. A vidéki településeken belül a történeti hagyományaikból következően három nagy településtípus volt elkülöníthető: az uradalmi puszta, a paraszt- vagy jobbágyfalu és a mezőváros. A hármás felosztás természetesen rendkívül leegyszerűsítő, ahhoz azonban elegendő, hogy az egykori vidéki társadalomszerkezetre jellemző három csoportot, az uradalmakban munkát vállaló rétegeket, a volt telkes jobbágyságot és modernizációs átmenet történelmi útját járó parasztpolgárságot megjelenítse (az alábbi kategóriákat lásd bővebben: ORTUTAY 1977).

A jobbágyfalu: A falu igen sokrétű definíciója közül esetünkben a lakosság feudális kori jogállása a meghatározó specifikum. Ennek a jogállásnak az alapja pedig a telekrendszer, illetve az abból következő családi gazdaság. A telek akkor is meghatározta a falubeliek társadalmi státuszát, ha éppen hiányzott. Az 1848-as jobbágyfelszabadítás jogilag megszüntette ugyan a jobbágyságot, de a családi gazdálkodás, és az abból eredő települési térszerkezet az 1945 utáni modernizációig fennmaradt.

A mezőváros: gazdálkodási alapját szintén a telekrendszer határozta meg, de magasabb közjogi státusszal rendelkező, városias funkciókat ellátó településtípusról van szó. A mezővárosok a középkori magyar városfejlődés egyenlőtlen fejlettségének a következménye, elsősorban az Alföld városhiányos területeire volt jellemző. A közjogilag egységes mezővárosok száma a 19. században nyolcszáz körül mozgott, de csupán egynegyedük volt ténylegesen város. A legtöbbjük az 1876-os közigazgatási reform után községi szintre süllyedt, és jellegzetes vidéki arculattal bírt. A mezővárosok morfológiai sajátossága a kiterjedt, övezetekre osztódó belterület, valamint a polgárosodó paraszti építészet markáns jelenléte.

Az uradalmi puszta tekinthető a legfiatalabb képződménynek. A jobbágyfalvak alternatívájaként kibontakozó uradalmi puszták a török utáni időkben keletkeztek nagy számban, majd a napóleoni háborúk gabonakonjunktúrájának köszönhetően erősödtek meg igazán. Az uradalmi puszta tulajdonképpen két településtípust takar: a jobbágyfalvakhoz hasonló megjelenésű majorsági zsellérfalut és a telepszerű, többalakos épületekből álló cselédfalut. A két típus közötti jogi különbség abban állt, hogy míg a zsellérfalvak népe főként nap-számosként, addig a cselédek egész éves szerződéssel dolgoztak a nagybirtokon.

Az empirikus felmérés céljai közt szerepelt, hogy e három történetileg kialakult településforma fejlődése és örökségalkotása összevethető legyen. Az összehasonlító vizsgálathoz alapvetően két módszer kínálkozik. Az első térben és időben közeli településeket hasonlít össze, így a kölcsönhatások bonyolult rendszerére világít rá. A második épp ellenkezőleg, időben és térben távoli történések desztillációjára vállalkozik (BLOCH 1996: 173). A modellalkotáshoz kétségtelenül ez utóbbi út tűnt gyümölcsözőbbnek. A földrajzi szempont másodlagosságát az is indokolta, hogy a fentebbi településtípusok egyben tájspecifikumok is, így az ideáltípushoz leginkább közelítő formák az ország más-más tájegységéhez köthetők. Pusztaközségek mindenekelőtt ott jöttek létre, ahol a török után lakatlan nagybirtokok alakultak ki: Fejér megye déli területein, Somogyban, Békésben. A paraszti mezőváros elsősorban az alföldi fejlődés velejárója, míg jobbágyfalvak ott maradtak meg nagy sűrűségben, ahol a középkori településhálózat fennmaradt.

Le kellett mondani a reprezentativitás elvéről, hiszen a tervezett részletes leírások munkái igénye eleve kizárta, hogy nagyobb számú településen lehessen a felmérés. Végül figye-

lembe kellett venni a huszadik század második felének fejleményeit is. Úgy kellett kiválasztani a településeket, hogy azokban az utóbbi hatvan év nagy konjunktúrái is megjelenjenek. Így esett a választás Nagykarácsonyra, amely a pusztafalut és a földosztást követő nagy építési hullámot képviseli. Másodikként Sukoró került kiválasztásra, amely jellegzetes jobbágyfalu volt, a szocializmus első felében fejlődésében megrekedt, majd a nyolcvanas évek végétől erőteljes szuburbanizációs átalakuláson ment keresztül. Harmadikként a mezővárosi tradíciókkal rendelkező Tiszafüred került be az empirikus adatgyűjtés körébe.

A helyszínek kiválasztása mellett a vizsgálat időbeni határait is rögzíteni kellett. Az örökségalkotás napjaink társadalomalakulásának sajátossága ugyan, de maguknak a morfológiai örökségeknek a története évszázados távlatokat nyit. Az elemzésbe bevont településeken az építészeti örökség kontinuitása körülbelül a török hódoltság idejéig vezethető vissza, innen kiindulva érdemes tehát az építészeti fejlődést végigkísérni.

A módszertani apparátus

A felmérések egy kérdőív és egy morfológiai vizsgálat köré szerveződtek. A kérdőíveket 2005. szeptember–december között Nagykarácsonyban, Sukorón és Tiszafüreden egy-egy hét alatt sikerült lekérdezni,¹⁷ a morfológiai vizsgálatok 2006–2008 között, több lépcsőben folytak.

A terepi munkamódszerek kialakítását nagyban inspirálta, hogy a szociológiai adatfelvételek során az elmúlt évtizedben egyre inkább előtérbe kerültek a nem kérdőíves technikák.¹⁸ Mindez nem azt jelenti, hogy a kérdőíves adatfelvételek volumenükben csökkentek volna, csupán azt, hogy a durva statisztikai mutatók alternatív adatfelvételi eszközökkel finomíthatók, pontosíthatók. Ez az alternatív adatfelvételi eszköz esetünkben a morfológiai vizsgálat, amely nemcsak kiegészíti, de egyben magyarázza is a kérdőívben adott válaszokat.

A kérdőív előkészítő interjúi

A mintegy húsz előkészítő interjú során¹⁹ a beszélgetőpartnerek szabadon mozogtak az építészet és a műemlékvédelem témakörén belül. A tárgyválasztás szabadsága lehetőséget teremtett annak kiderítésére, hogy az emberek, mely településszerkezeti elemről mesélnek szívesen. Mint várható volt, véleményeik középpontjában a lakóház, ezen belül is főként saját, szomszédaik és rokonaik lakóháza állt.

Az is világossá vált, hogy a kulturális örökségalkotás túlságosan diffúz és megfoghatatlan folyamat. A határok régi és új, esztétikus és ízléstelen, műemléki és nem műemléki között nem csupán elmosódtak, de bármikor átjárhatóak is. Egy szemlátomást régi ház,

¹⁷ A mintavételi eljárás a következő volt: Az önkormányzatok regisztereiből először leválogatásra kerültek a 18 év feletti lakosok, majd az így keletkezett lista elemszáma a minta tervezett méretével (100) lett elosztva. Az így kapott érték és a nulla között számítógépes generátorral egy véletlenszerű szám adta ki az első mintába kerülő személyt. Ezután a lista elemszáma és a minta tervezett nagyságának hányadosával haladva lehetett megkapni a további célszemélyeket. Ezután ugyanezt az eljárást megismételve minden személyhez egy pótcím került kiosztásra. A lekérdezést a helyi önkormányzatok munkatársai végezték, amiért ezúton is köszönet tartozik. Nagykarácsonyban nem volt válaszmegtágadás (N=100). Sukorón a tervezett százas minta némileg kisebb lett (N=89), Tiszafüreden 30 pótcímelt kellett felvenni, ami miatt a párhuzamosan dolgozó kérdezőbiztosok néhány fővel túl is lépték a tervezett elemszámot (N=104).

¹⁸ A főként az alkalmazott marketing kedvelte fókuszcsoporthoz tartozó interjú, a mentális térképezés, a kapcsolatháló elemzés ma már a kérdőívvezéssel egyenrangú adatgyűjtésnek számítanak (lásd: LETENYEI 2006).

¹⁹ Előkészítő interjúk esetében nem volt cél, hogy azok a későbbi vizsgálati helyszíneken készüljenek, de az igen, hogy vidéken élő emberek jussanak szóhoz.

amelynek még a vakolata is a 20. század első felét idézi, azonnal újnak minősül, mihelyt friss festést kap. Ugyanakkor egy nyolcvanas évekbeli ház is régi lehet, ha állapota elhanyagolt. A régi és az új egyben esztétikai kategória is, mivel az újat általában szebbnek ítélik meg. A régiségnek, illetve az esztétikumnak ez a felfogása merőben eltér a hivatásos műemlékesek véleményétől, akik világos, nehezen átjárható kategóriákban gondolkodnak.²⁰

Az előkészítő interjúk további tanulsága volt, hogy a régiség, tradíció, hagyomány stb. elvi tisztelete és a legújabb divatokhoz való szinte feltétel nélküli alkalmazkodás egyazon személy értékítéleteiben is jól megfér egymás mellett. Így a parasztház értékeinek a hangsúlyozásából egyáltalán nem következik, hogy az illető egy tényleges döntési szituációban ne bontaná le a régi épületet egy korszerű otthon reményében.

Korábbi surveyek eredményei

Mivel az előkészítő interjúk során elsősorban a lakóházhoz köthető értékítéletek kerültek a középpontba, szükséges volt azokat kiegészíteni speciális, kifejezetten a műemléki kérdéseket tárgyaló vizsgálati eredményekkel. Ezek a vizsgálatok ugyan Budapesten készültek, de mert hasonló tematikájú vidéki vizsgálatok nem kerültek elő, referenciaként ezeket kellett használni.

A Studio Metropolitana 2005-ben tette közzé kutatási beszámolóját Budapest építészeti arculatának megítéléséről, amelyben elsősorban az építész szakma és a lakosság eltérő látásmódjára mutattak rá (Forr: STUDIO 2005). Az építészek szerint a budapesti lakosság túlságosan konzervatív ízlésű, kevés nyitottságot mutat a kortárs szellemiségű innovációk irányába. Nem voltak jó véleménnyel a műemlékvédelmi hatóságról sem, amely szerintük messze túllép hatáskörén. Az építészekkel ellentétben a városlakók nem az építészeti fejlődés hiányát, hanem az épületek leromlottságát és a zöldterületek hiányát nevezték meg fő problémaként. Az újat preferáló építész szakmával ellentétben sokkal fontosabbnak tartották a meglévő környezethez való alkalmazkodást és a régi házak renoválását.

Egy másik kutatás szűkebb területre, Pest nagykörúton belüli részeire összpontosított, és kifejezetten a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal megbízásából készült (Forr: SZONDA 2004). Apropóját az úgynevezett zsidó negyed területi védelem alá helyezése jelentette. Tematikáját tekintve az előbbinél speciálisabb, mivel kizárólag a műemléki gyakorlat megítélésével foglalkozik.²¹ A felmérés részletesen foglalkozott a műemléki épületek előnyeivel és hátrányaival. A kutatók a kérdéseket nyílt és feleletválasztós formában is feltették. A nyílt kérdéseknél az előnyökre spontán válaszokat mindössze ötvenöt százalék adott, míg valamilyen hátrányt nyolcvan százalék említett. Az előnyök között a támogatások igénylésének a lehetősége, a hatóságok kiemelt figyelme az állagmegóvás terén, a szép környezet, a kellemes lakhatás szerepeltek. Inkább hátrányként értékelték ugyanakkor, hogy a műemlékek nem bonthatók le, illetve nehezen eladhatóak, hogy a karbantartási munkákat túl szigorúan ellenőrzik, a műemléki jelleg megóvása kapcsán túlságosan sok az előírás. A zárt kérdéseknél igen magas, 70-80 százalékos egyetértési arányt találunk, mind az előnyök, mind a hátrányok kapcsán, ami a vélemények esetlegességére utal.

²⁰ Természetesen a műemlékvédelmi szakma sem egységes, de a viták folyamán koronként változó tartalmú konszenzusos értékítéleteket alakít ki.

²¹ A felmérés kérdéseinek tartalmi része rendkívül inspirálóan bizonyult. Ugyanakkor a szó szerinti átvétel nem lett volna szerencsés, mert azokat a kérdezettek nyelvhasználatához mérten túlságosan bonyolult lett volna. Így pl. a „műemlék épület előnyt jelent a tulajdonosok számára, mert az épület felújításához központi segítségeket is igénybe vehetnek” helyett „támogatást lehet kapni a felújításra” formula szerepelt a jelen kutatás kérdőívében.

A két budapesti felmérés más eszközökkel, de végeredményben ugyanazt igazolta, mint az előkészítő interjúk. Eszerint az emberek többségének a véleménye a régi épületekkel kapcsolatban nem egyszerűen önellentmondásokkal terhes, de rendkívül esetleges és kiforratlan is. Kimutatható ugyan egy általános szimpátia a régi épületekkel szemben, de ez a szimpátia nem mutat szoros összefüggést a tényleges döntésekkel, illetve rendkívül kevés kognitív ismeretre támaszkodik.

Kérdőív a lakóházakról

A kérdőívben az épületek körét a *magánépületekre kellett leszűkíteni*. A középületek elhagyása elsősorban kutatáspreferenciái kérdés, de módszertani érvek is szóltak mellette. A kutatási alapkérdés megválaszolását nehezítette volna, hogy *a nagyobb közösségi beruházások esetében csak jelentős áttételeken keresztül érvényesül a lakosság örökségi beállítottsága*. Egy piac, egy bevásároló központ vagy egy iskola építészeti megformálásában a mindenkori hatalomgyakorlók ízlésvilága köszön vissza. A magánerős *családi házaknál ezzel szemben az egyének ízléspreferenciája kap teret*. Mindemellett darabszámukat tekintve a lakóházak határozzák meg leginkább a falvak, falusias kisvárosok arculatát.

Módszertani szempontból a lakóházak mellett szólt, hogy fogalmi szinten néhány alapvető háztípus a *parasztház, kockaház (sátortetős ház), új ház* szerves részét képezi a mindennapi szokászetnek. A fejekben élő kategóriák némi finomítással elfogadhatónak bizonyultak a tudományos vizsgálat számára is.

A kérdőív első blokkja a régi, potenciálisan műemléknek nevezhető épületekkel kapcsolatos általános véleményeket szondázta. A második blokkban a vidéken fellelhető háztípusok megítélése került a középpontba. Ennél a blokknál a mérőeszköz az egyes háztípusokat fényképekkel illusztrálta (kérdőívet lásd a 191–192. oldalon).²²

A véleményezett lakóházak: Összesen nyolc fényképet láthattak a válaszadók, amelyből négy ábrázolt hagyományos lakóházat. A különféle parasztházak szerepeltetésével olyan kérdésekre kaphattunk választ, vajon *kimutatható-e a saját településre jellemző népi házdi-alektus preferálása; miként viszonyul a mai, urbanizálódott falusi lakosság a parasztház történeti modernizációjához; milyen módon hat a régi ház megjelenése, felújított, vagy használt volta a róla kialakuló benyomásokra?*

Axiómaként elfogadható, hogy a parasztház mai értelemben „helyfüggetlen” épülettípus, amely *a köztudatban integrált formaként jelenik meg*. Éppen ezért a különböző helyszíneken ugyanazon három parasztházat véleményezték a válaszadók és csak a negyedik esetben – részben a fenti állítás kontrolljaként – értékelték a válaszadók helyi dialektusjegyeket tükröző portát.

A véleményezett parasztházak mellett a későbbi korszakok szerepeltetése kevésbé hangsúlyos. A szocialista korszak építőtevékenységét és a kilencven utáni korszakot két-két családi ház jeleníti meg.

A felújított parasztház egy felföldi házdialektushoz tartozó portát ábrázol, amelynek könnyen felismerhető jellegzetessége a füstlyukas tető. Ez a tetőforma teljesen idegen Nagykarácsony, Tiszafüred és Sukoró népi építészetétől. Ily módon volt remélhető, hogy a fénykép nem hív elő helyi reflexeket és ismereteket, és megmarad a parasztház általános fogalmánál. A felújított parasztportán az építési anyagok minősége, így a teljesen új cserépfedés, a fa díszítőelemek (kerítés, ereszalja, füstlyuk deszkaoromzata) és a tiszta fehér alapszínből szolidan kiemelkedő sárga tagozatok egy tudatosan átgondolt, magas műszaki színvonalú, kifejezetten reprezentatív felújítást jeleznek.

²² Megkönnyítette a válaszadók dolgát, hogy a fényképen ábrázolt házakhoz valós tapasztalatok kötődnek, így nem csupán képeket, hanem ténylegesen lakástípusokat értékeltettek.

A hagyományos parasztporta. A második kép helyszínenként más és más, mivel itt a településre leginkább jellemző történeti építésmód tesztelése volt a cél. Ezen házak nemcsak megjelenésükben, de felújítottságukban is különbözőek, annak függvényében, hogy az adott településen általában milyen állagúak a népi építészet emlékei.

- 4 *Nagykarácsony* esetében, mivel e falu döntően a második világháború után alakult ki, egy negyvenes-ötvenes évek fordulójáról származó telepes ház szerepelt. Feltűnő a fedélszék lakóterhez viszonyított nagy mérete és a szerény ablaknyílások. Fontos hangsúlyozni, hogy itt valójában nem népi, inkább népies örökséggel állunk szemben, és azt is, hogy Nagykarácsonyban még él az a generáció, amely ezeket a házakat annak idején felépítette.
- 5 *Sukorón* kiemelkedően jó állapotúak a népi műemlékek, ezért a kiválasztott kép frissen renovált házat mutat. A kisméretű porta a falusi szegénység egykori lakásmódjára utal, és a műemlékileg is védett Szilvássoron áll. A házon feltűnő az archaikus, egyrétegű ablakmegoldás, a díszítetlen deszkaoromzat és a nádfedél. A gondosan ápoltság fehér falak, a vértelkekre helyezett kerek ablak és a tető jó állaga ugyanakkor jelzi, hogy a tulajdonos nem csak megbecsüli az épületet, de a szükséges anyagi fedezettel is rendelkezik annak karbantartásához. Az archaizáló renoválás nem rontja a ház komfortértékét, mivel azt nem állandó lakásként, hanem üdülőként használják.
- 6 *Tiszafüreden* a népi lakóházak felújítása marginális jelenség, amit a felmérésbe bevont példa is érzékeltetni kíván. A képen jellegzetes közép-magyar háztípust láthatunk fehérre meszelt falazattal, tornáccal, régies ablakokkal, deszkaoromzattal és nádfedéllel. A porta a lehetőségekhez képest gondozott, lakott, de láthatóan hiányzik az anyagi erő, vagy az akarat egy teljes felújításhoz.
- 2 *A városiasodó parasztház* a népi örökség következő emléke. Ismét mindenhol ugyanaz a kép szerepelt. A félig zárt lakóház, amely két telekszélre épült tömb összekötéséből alakult ki, az urbanizálódó parasztság növekvő lakóterigényét fejezi ki. Az integrált, általános forma mérése érdekében kerülni kellett a tájjelleg hangsúlyozását. Mindez a városiasodó Tiszafüred miatt volt szükséges, mivel Sukorón elvétele, Nagykarácsonyban pedig egyáltalán nem mutatható ki hagyományos parasztpolgári építésmód.
- 3 *Az átalakított parasztház* nevezhető a parasztporta leggyakrabban előforduló változatának, amellyel szinte bárhol az országban találkozhatunk. A falvak szocialista modernizációjával együtt járt a hagyományos parasztházak formai integrációja, ami során elvesztették eredeti fedélszéküket, ablakaikat és színezésüket. A házvidékek külső formai jegyei, mint a tetőforma és a díszítésmódok összerosódtak, kialakítva ezzel egy országosan egységes külső megjelenést. A képen látható épület egyetlen négyzetes ablaka és az alacsony hajlásszögű kontyolt tető kockaházra emlékeztető utcafrontot alakít ki.
- 7 *A kockaház* két darab négyzetes, háromszatú ablakkal tekint az utcára. A beton keretbe épített vasrácsos kerítés mögött kicsiny előkert található. Az épületre jellegzetes sátoztető borul.
- 8 *Az emeletes családi ház* kertje a kockaházéval összevetve kevésbé gondozott. A kerítés a korábban itt állt parasztporta utolsó emléke, szinte észre sem venni az új ház árnyékában. A figyelmet maga a családi ház köti le, amely egyben jelzi az értékrend változását is, az udvarra koncentrálni fél-paraszti világból az urbanizálódó, lakás-centrikus életforma felé vezetett. A tetőtéri ablak az épület kétgenerációs (családi) jellegére utal.
- 9 *Napjaink kert nélküli épületére* a túlburjánzó részletek sokasága a legjellemzőbb. A tető zöld színéhez hasonlóan a falazat festése is élénk, szinte világítóan sárga. A két szín együtt vibráló hátteret ad a letárszerűen felvonuló kisarchitektúráknak: rakétaformájú télikertnek, a homlokzat kétharmadát uraló toloajtónak, az oszlopokon nyugvó és ívesen hajló korlát-ráccsal ellátott erkélynek, a néhány fokos reprezentatív lépcsőfeljárónak, valamint a jobb szélen kiugró, tornácos előtetőnek.

Napjaink kertes épülete visszafogottabb, elsősorban a növényzet kialakításával kíván reprezentatív hatást elérni. A japánkertet, és a tujákat egyszerre felvonultató kert mögött még egy üvegház is helyet kapott. Az épület szolidabb, elsősorban a kert látványának kiszolgálására törekszik. Az emeletről erkély tekint a kertre, oldalt hatalmas üvegfelület szolgálja a szemlélődést.²³

Morfológiai vizsgálat

A vizsgálat gerincét a terepi megfigyelés, fotódokumentálás, a térképi elemzés és az archív források, alaprajzok, fejlesztési tervek, fotográfiák összevetése, illetve az építéstörténeti interjúk alkották. A morfológiai vizsgálat lényegében a település építéstörténeti rekonstrukcióját jelenti, noha itt a fő cél nem magának az építkezés menetének, hanem a vele mozgó társadalmasodásnak a megértése volt. Éppen ezért a morfológiai vizsgálatban az építészeti elemek mellett nagy hangsúlyt kaptak a társadalomtörténeti adalékok is.

A terepmunkák során Nagykarcsonyban és Sukorón a történeti belterület minden épületére kiterjedő *fotódokumentáció* készült, míg Tiszafüreden a legjellegzetesebb utcákra korlátozódott a felmérés. Néhány kiválasztott lakóházzal *alaprajzi vázlatok készültek*, különös tekintettel a *20. századi bővítésekre*. Az alaprajzi vázlatok ugyanúgy terepnaplóban kerültek rögzítésre, mint a *terepbejárások során készült interjúk kivonatai*. Ezek a strukturált interjúk a házak, illetve utcák építéstörténetére vonatkozó ismereteket és véleményeket voltak hivatottak összegyűjteni.

²³ A kérdőív tanúsága szerint a két kortárs épület megítélése eltérő, ami arra enged következtetni, hogy más típusok beemelésével – pl. organikus iskola házai, amerikai ház stb. – a mai házépítési szokások változatos, társadalmitag meghatározott tendenciái lennének feltérképezhetőek.

7. NAGYKARÁCSONY

A nagybirtok kialakulása

Nagykarácsony egyike volt a Mezőföld településhálózatát 1945-ig meghatározó uradalmi falvaknak. A vidék földtulajdonviszonyait a nagybirtok nyomasztó túlsúlya jellemezte: az ezer holdon felüli gazdaságok a harmincas években a földterület felét tették ki (DEMETER-LUKÁCS 1979: 10). A birtokstruktúra koncentrálódása a 16-17. század pusztulásaira vezethető vissza. Az 1720-as összeírás szerint a Mezőföldön egy négyzetkilométeren átlagosan három ember élt (KOGUTOWICZ 1930: 275). A lakatlan vidéken hatalmas latifundiumok alakultak ki, amelyeket a 18. század elejétől tudatos telepítési politikával népesítettek be.

A mai Nagykarácsonyt is magába foglaló ciszterci uradalom létrejötte szintén a török időkre tehető.²⁴ A háborús évtizedekben a Mezőföldön számtalan kisebb település pusztult el, amelyek földjét a szomszédos, még élő falvak kebelezték be. A palotai földesúr portyázóinak jelenléte ugyanakkor biztosította a földesúri hatalom jelenlétét, és ezzel megakadályozta az alföldi területekhez hasonló parasztvármegye kialakulását (SZABÓ 1948: 267). Az első hadjáratokat túlélte településhálózatot az állandósult végvári összetűzések tették végképp tönkre. Az 1617-es palotai urbárium már meg sem említi Karácsonyszállást. A település ugyanígy kimaradt a tíz évvel későbből fennmaradt török összeírásból is (FARKAS 1991: 154).

A 17. század folyamán a szomszédos Venyimhez és Előszálláshoz hasonlóan Karácsonyszállást is rác telepesek népesítették be. A rác település gyorsan fejlődött, a század közepére már nyolcvan házat számoltak össze. A palotai földesúri jogokat gyakorló Thury családnak ugyanakkor egyre nehezebb volt érvényt szereznie hatalmának, mivel a rác falvak nem ismerték el a birtokos főnhatóságát. A tényleges hatalom hiánya miatt a Thuryak igyekeztek túladni birtokaikon, és 1660-ban a cisztercita rendnek eladták a „három virágzó rác falut” (FARKAS 1991: 154). A francia alapítású szerzetesrend 1945-ig határozta meg Nagykarácsony és környékének településfejlődését.

A török kiűzésével párhuzamosan a korábban megtelepült rác lakosság délre húzódott. Az 1700-as kamarai bejárás csak romokat talált Nagykarácsony környékén: „*a falu bérlői (...) alig ismerték fel a szomszéd községeket elválasztó határköveket és tilalomfákat. (...) A kiterjedt füves pusztákon gyakran idegen ménesek, marhacsordák fordultak elő*” (FARKAS 1991: 156).²⁵

Az újratelepülés

A határjelzések eltűnése jelzi, hogy nem csupán fizikai értelemben szűnt meg a középkori településszerkezet, de a társadalmi kontinuitás is megszakadt. Az egyházi birtok hasznosításához megfelelő számú munkáskézre lett volna szükség, ezért Nagykarácsonyban egy teljes jobbágyfalu telepítését vették tervbe. A század elején készült kamarai felmérés szerint Róbert völgyben 28 egész és 14 fél telek lett volna kialakítható, valamint 15 fertály szőlő. A megvalósítást késleltette, hogy a tulajdonosi jogokat 1814-ig nem helyben, hanem a szí-

²⁴ A Mohács után kialakult viszonyok között a Duna menti síkság helyzete az egyik legsúlyosabbnak volt mondható, mert a török hadsereg felvonulási területe volt. A háborús pusztítások a század végére felszámolták a teljes faluhálózatot. A feudális földesurak szemében idegen testnek számító korábbi kun közigazgatást a kettős királyság idején, 1536-ban szüntették meg (FARKAS 1991: 152). Ugyanebből az időszakból, egészen pontosan 1537-ből ismerjük „Karachonzallas” nevű helység első írásos említését. Többszöri birtokváltás után végül Palotavár (Várpalota) birtokába került. Mindeközben Székesfehérvár 1543-as eleste után a török porta is adózott (u. o. 153). A török összeírások negyven-ötven házat jegyeztek föl.

léziai heinrichai apátságból gyakorolták (FARKAS 1991: 156). Mikor a 18. század második felében megindult az uradalom szervezett újranevesítése, már nem a telkes jobbágyfalvak tradícióit vették alapul, hanem az újkori nagybirtok szükségleteit. Az ekkor kialakított, Előszállásról irányított majorsági hálózat a földhasznosítás nagyfokú racionalizálását jelentette.

Nagykarácsonyban tehát nem mértek ki jobbágytelkeket, csupán házhelyeket. Erre utal, hogy az összeírások zsellércsaládokat említenek. A telepítés a század második felére tehető, amikor a legeltető állattartást a szántóföldi növénytermesztés kezdte felváltani (HETÉNYI 1992: 22). Karácsonyszálláson 1774-ben 4 zsellércsalád élt, ez a szám a tíz évvel későbbi összeírásokban már 37-re emelkedett, ami 169 fős lakosságot jelentett (MÓRA 1971: 314). Az előszállási uradalom pusztái közül csak Előszállás (52 ház 79 háztartás 431 fő) és Nagyvenyim (46 ház 82 háztartás 398 fő) voltak népesebbek (Forr: SIN 1987).

A falukép a 18. század végén

Mivel Nagykarácsonyban csupán 16 ház állott, egy fedél alatt több családnak kellett együtt élnie. A pusztafalu képét az uradalmi épületek és néhány szerényebb házacská határozta meg.²⁵ A 18. századi szállás volt Nagykarácsony telepes község morfológiai elődje. Elhelyezkedésében a természeti adottságok döntő szerepet játszottak. A környező táj a jégkorszakot követően nyerte el mai löszvölgyekkel, löszdolinákkal és lefolyástalan vakvölgyekkel tagolt képét (ÁDÁM 1959: 330). A majorság épületegyüttese egy nagyobb, tagolatlan platórész félszigetszerűen kinyúló csücskére települt. A településmagot három oldalról kicsiny völgyek határolják, amelyekben mezőföldi mértékkel mérve komoly vízhozamú patakok folydogálnak. A 18. századra emlékeztető természeti állapotokat manapság csak a fennsíkot felszabdáló mélyedésekben találunk. A szelíd formavilágú völgyek egyik legszebb, mezőgazdasági műveléstől mentes területe a szőlőhegyre vezető Kossuth Lajos út két oldalán található legelődűlő. A völgyben kanyargó patak az egykori pusztaközséghez közelítve szétterül, nádas, zombékos területet képez.

16

26

A József-kori térképen jól elkülöníthető egymástól a települést alkotó uradalmi központ tekintélyes épületeivel, és a mellette formálódó völgyi falurész (Forr: ELSŐ KATONAI ... 1783). A Róbert-völgyben, a mai Szőlőhegytől némileg északra a 18. század végén érkezett zsellércsaládok, szőlőbérlok egyszerű házai állottak. A zsellérfalu házcsoportját fekete színrel jelölték, ami rendszerint fa építőanyagra utal, de valószínűbb, hogy ebben az esetben sövényfalas, vagy tömött sár szerkezetekről van szó. (A faluban az 1950-es évekig általános volt a tömött sárfal). A majorságban szilárd épületeket találunk (pirossal jelölve), ami mutatja a meginduló majorsági gazdálkodás prosperitását. A két településrész között egy kisebb út biztosította a kapcsolatot, mely része volt az uradalom pusztáit, majorságait és szállásait összekötő rendkívül sűrű úthálózatnak.

11

Uradalmi építkezések a pusztán

Nagykarácsonyszállás a dunántúli mértékkel mérve is hatalmas előszállási uradalom része volt. A birtokközpontban az 1770-es években épült föl a rend kastélya és a barokk templom. Előszállástól Karácsonyszállásig a kocs út mindössze fél órát vett igénybe. A közelség nem volt egyértelműen kedvező hatású. A fejlődés gyorsabb ütemben éppen a távolabbi birtoktesteken haladt, ahol az intenzív gazdálkodás és a gabonakonjunktúra újabb majorsági köz-

²⁵ „Koratsny Szallas Pusztá liegt auf eine Höhe, hat einen soliden Mayerhof, Wirthshaus und einige solide Häuser (Forr: ELSŐ KATONAI ... 1783).”

pontokat hívott életre: Bernátkút (1834), Ménesmajort (1842), Kelemenhalomot (1834) és Györgyszállást (1830, FARKAS 1991: 158). A puszták mellett Dréta Antal zirci apát egy szabályos alaprajzú, jobbágytelkes falut is alapított 1811-ben, Hercegfalvát, a mai Mezőfalva elődjét. A környék néhány száz fős uradalmi falvai között a svábok lakta Hercegfalva kiemelkedő jelentőségű településnek számított. Lélekszáma 1850-ben megközelítette a másféllezeret (forr. FÉNYES 1851).

A 19. század első felének gabonakonjunktúrája a fekete földeken ülő Karácsonyszállást is fellendítette. A fejlődésben az általános piaci okok mellett szerepet játszott az is, hogy a rend saját kezelésébe vette a korábban bérletekben kiadott uradalmát. A szántóföldi növénytermesztés ugrásszerűen megnövelte a majorság munkaigényét, ami a szerződéses cselédség számának növekedésével járt. 1814-ből tudjuk, hogy az uradalom Nagykarácsonyszálláson újabb cselédlakok építését határozta el (FARKAS 1991: 157).

- A pusztán kezdetben a fecskerakású földfalazat volt általános, zsúpfödéssel. A fejlődést érzékelteti, hogy az 1819-ben, majd 1829-ben felhúzott cselédlakások és istállók téglafalazatúak voltak, zsindefyedéssel (Forr: ELŐSZÁLLÁSI 1846). A pusztá központját egy kúria képezte, ami körül idővel szabályos négyszögletű udvar alakult ki (részletesen lásd később).²⁶ A központi épületegyüttesen kívül számtalan kisebb-nagyobb, meglehetősen szabálytalanul elhelyezkedő istálló, lacikonyha, putri és cselédlak alkotta a pusztát. A legnagyobb cselédházban 54 fő élt együtt, a pusztá akkori lakosságának negyede. A hodályszerű tömbök egymástól jókora távolságra, 100-300 méternyire állottak. Közöttük csupán a pusztai átmenő utak teremtették meg a funkcionális kapcsolatot. A szabálytalan szerkezet Nagykarácsonyszállást a nőtt településekhez teszi hasonlatossá. A pusztafalu „összehúzására”, szabályozására majd csak a 20. század első felének faluszerkezési terveivel összhangban került sor.

A kúria

- Mint fentebb volt róla szó, a pusztá magját a kúria (tishti lak) képezte, amely többé-kevésbé a mai óvoda tömbjének felel meg. A kúria az 1840-es években még három egységből állott, amelyek „U” alakba rendeződtek, majd az 1850-es években egy újabb szárny felhúzásával zárt udvar alakult ki. Az 1900-ban készült kataszteri térkép alapján az eredeti épület kb. 40-45 méter hosszú és 10-12 méter széles lehetett (Forr. KATASZTERI... 1900). Méreteit tekintve tehát tekintélyesebb, mint a mai, mindössze 10 méter hosszú óvoda. Az északi homlokzat előtt kisebb urasági park terült el, amely a második világháború alatt és után elpusztult ugyan, de közparkként újjáéledt. Más kutatásokból tudjuk, hogy a huszadik század első felében jelentős átalakítások zajlottak, aminek révén a tishti lak eklektikus külsőt kapott, így a mai kép merőben eltérő a 19. század közepének látványától (VIRÁG 2005: 127). A második világháború utáni funkcióváltások újabb átalakításokkal jártak, de a mai épületben kivehető a régi eklektikus, 2 × 3 soros, középfolyosós kúriaépület, amelyhez keleten egy kisebb veranda csatlakozott. A négyzetes udvart körülölelő épületegyüttesből csupán néhány tömb maradt meg, azok sem eredeti méretükben. Pontos funkciójának kiderítése további levéltári kutatásokat igényelne, de a keleti oldal befalazott árkádsora arra enged következtetni, hogy lakóépület lehetett. Érdekessége, hogy nem az udvarra, hanem kifelé tekint, arra a területre, amelynek igazgatási feladatait ellátta.

²⁶ Teljesen szabályos körbeépítéssel alakult ki a közeli Bernátkút és Felső-Kisvenyim.

A majorság egyéb épületei

Az 1850-es összeírás 24 különálló házat említ, amelyekben 208 fő élt. A falu kétharmada uradalmi cseléd, a többiek telek nélküli zsellérek. Rajtuk kívül csak a gazdatiszt és a kocsmáros élt a pusztán (HETÉNYI 1992: 24). A 19. századi térképeken ábrázolt két darab „L” alakú nagy tömbből csak az egyik maradt meg. (Forr: ELŐSZÁLLÁSI 1846). Ez ma a szövetkezet udvarán található, és kb. 50 méter hosszú szárnyakból áll. A padlásteret födémrel leválasztották, és magtárként hasznosították. A tény, hogy a szérűkben kicsépelte gabona tárolására még nem készült külön magtár, a 19. század első felének vegyes, állattartó-gabonatermesztő gazdálkodását jelzi. A következő évtizedekben a pusztán az állattartáson belül csak a birka-tenyésztés fejlesztésére összpontosítottak, míg fő irányként a gabonafélék minél erőteljesebb felfuttatását határozták meg (FARKAS 1991: 159).

21

A legmonumentálisabb téglafalazatú istállók és cselédlakások mellett a hagyományos építómód is tovább élt. A „régii” sütőház, vagy más néven „laci” félig vályog félig téglafalazatú. Az 1834-ben felhúzott iskola és az 1836-ra keltezhető új kocsmá egészen egyszerű fecskerakással, nádfedéssel készült épületek voltak (Forr: ELŐSZÁLLÁSI 1846). Feltételezhető, hogy ezek a közösségi intézmények nem rendelkeztek magas társadalmi presztízzsel. Szokatlanul egyszerű kiképzésük azt mutatja, hogy járulékos és nem létfontosságú részét képezték a pusztávilágának. Igaz, a tanítási helyiség léte önmagában is komoly előrelépésnek számított a néhány évtizeddel korábbi állapotokhoz képest, amikor vándortanítók járták a pusztákat (FARKAS 1991: 160).

Az eltűnt völgyi falu

Az uradalmi központ kiépülésével párhuzamosan az első katonai felmérésen szereplő Róbert-völgyi házakat elbontották. A második katonai felmérés tanúsága szerint a szőlőkkel beültetett völgyben csupán néhány épület állt (Forr: MÁSODIK KATONAI ... 1858). A néhány évvel korábbi uradalmi térkép egyáltalán nem jelöl épületeket (Forr: ELŐSZÁLLÁSI 1846). A völgy menti zsellér településrész eltűnt, az ott lakók a 19. század elején átköltöztek a majorsági központba, ahol a gazdasági épületek és a cselédlakók mellett a zsellérek putriai is helyet kaptak. A szabaddá vált völgy lankásabb löszlejtőin az uradalom bérleményeket alakított ki. A gyümölcsösöket a karácsonyszállási majorságból és a környékbeli falvakból, pusztákból átjáró emberek művelték, akiknek a száma az 1828-as összeírás szerint meghaladta a 100 főt (FARKAS 1991: 157).

12

A kétszázéves korakapitalizmus

A század második felében, a kapitalista gazdálkodás meghonosodásával sajátos kettősség alakult ki az előszállási uradalomban. A majorságok továbbra is intenzív építészeti fejlődést produkáltak, újabb anyagok és modern technikák jelentek meg. Eközben az elszegényedő agrárproletárság megmaradt, illetve visszatért az egyszerűbb falazatokhoz, és a majorságok körüli szegényes, faluszerű telepeken vert tanyát. Az uradalom, bár igényelte munkaerőjüket, nem igen tudott mit kezdeni a felgyülemelő szociális problémákkal. A puszták mellett élő jogi értelemben nem taroztak sem a földesúri birtokhoz - nem voltak szerződményes cselédek -, sem közigazgatási értelemben valamely községhez. Az agrárszocialista mozgalom a térségben mindenképp ebben a bizonytalan helyzetű néprétegben talált visszhangra. Az 1897-es aratósztrájk fő bázisát is ők képezték. Az uradalom rendszeresen panaszkodott az itt élőkre, miszerint „minden tisztelet és törvény nélküli emberek” (FARKAS 1991: 161).

Szőlőhegy benépesülése

Az agrárproletárság Nagykarácsonyszállás szomszédságában is kialakította a maga településrészt. A Róbert völgyi Szőlőhegy bérleményein néhány évtized alatt faluserű tartozéktelepülés alakult ki. Majdnem ugyanott, ahol egy évszázaddal korábban egyszer már megindult a településképződés. A völgy lakossága a századfordulón elérte a háromszázat. Benépesedését a nagyszámú idénymunkás és a majorsági népesedésfőlölesleg generálta (FARKAS 1991: 161). A mezőgazdasági munkások a karácsonyszállási birtokra jórészt Heves megyéből érkeztek. Közülük többeknek sikerült földet bérelni és letelepedni. A lakosság másik fele a majorságban szerződéses viszonyt nem kapott családokból verbuválódott.

18 Szőlőhegy legrégebb, műemléki szempontból legértékesebb épületállományát a kiegészítés és a századforduló idejére datálható parasztházak alkotják. Megmaradásuk oka, hogy a településrészt az 1950-es évek falurendezése során külterületnek minősítették. Az ezzel járó szigorú építési tilalomnak köszönhetően a völgy őrzi az 1950-es évek végén kialakult állapotát, köztük körülbelül 20 darab, második világháború előtti lakóházat.

17 Az egyetlen, féloldalas utcából álló sor kiépülése az 1858 és 1900 közötti időkre tehető. Miközben a második katonai felmérésen csupán egy-egy ház látható a völgyben, addig az első kataszteri térképezés idejében már közel hetven. A házak a terepadottságokhoz alkalmazkodnak, követik a völgy hajlatait. Szőlőhegy 19. században nem volt önálló település. Hiányoztak az alapvető szerevező elemek, mint a templom, az iskola, a bolt, illetve a kocsmá. Bár a későbbiekben ezek részben felépültek, templomot sosem kaptak az itt élők. Egyedül 19 a házor közepe táján felállított út menti kereszt és az egyszerű, kútágásra emlékeztető harangláb képviselték az egyházat. Az itt gyökeret vert lakosságot megélhetése a szomszédos majorsághoz kötötte. Azt mondhatjuk, hogy az év meghatározott időszakában (pl. betakarítás idején) munkaerőhiánnyal küszködő uradalmi pusztá tartalmát képező „szatelit” telep jött létre.

17 A házhelyek a szőlőparcellákon alakultak ki, így elegendően nagyok voltak ahhoz, hogy a családok a legszükségesebb élelmiszereket maguk előállíthassák, illetve állatokat tarthassanak. Kezdetben szórványosan, félig-meddig illegálisan folytak az építkezések. Erre utal, hogy a századfordulón jelentős arányban fordulnak elő a telek belsejében álló ingatlanok. Másrészt feltűnően sok a kis alapterületű épület, amelyben a parasztháztartás legszükségesebb helyiségei szoba-konyha-kamra aligha férhettek el (KATASZTERI... 1900). Az igen egyszerű hajlékok a mai településképből már kikoptak, így csak hipotéziseket állíthatnánk fel egykori alakjukra.

26 A filoxéra után a szőlőművelés vesztett súlyából, ami felgyorsította a napszámos rétegek beáramlását. Általánossá váltak a háromosztatú porták, illetve a szabályos, előkertes beépítés vált uralkodóvá. A változás egyben annak a jele, hogy az uradalom igyekezett megregulálni a spontán megindult folyamatokat. A törpe nadrágszíjparcellák a jobbágytelkek bevett felosztását követték: lakóház, háztáji gazdaság, gyümölcsös. A jobbágyfalvakhoz képest óriási különbség azonban, hogy a környező határban nem tartozott szántó a házhelyekhez. A fenszík jó minőségű földjeit az előszállási uradalom maga művelte.

18 A ma megfigyelhető hagyományos népi építészet párhuzamai a bevándorolt lakosság kibocsátó területein fedezhetők föl. Beosztásuk a közép-magyar háromosztatú hosszúházak logikáját követi. Tornác nem épült, csak kisebb eresz. A házak építőanyaga tömött sárfal. Díszítésükben az alföldi táj köszön vissza. Az állóhézagos deszkaoromzatokon a padlás két kis szellőzőnyílása és a torokgerenda magasságában elhelyezett keresztléc a legáltalánosabb motívum. A háromszög csúcsában itt-ott napsugaras formát alakítottak ki. A vértelkek ilyen jellegű kialakítása a volt dél-hevesi, ma Szolnok megyéhez tartozó falvakban, pl. Egyeken általános, de szerte az Alföldön nagy népszerűségek örvendett. A napsugárdísz az egész uradalom területén meghonosodott. A hasonló körülmények közt létrejött zsellérfalvak közül az önálló községgé fejlődött Daruszentmiklós őrizte meg a legtöbb archaikus vonást. Nagyka-

rácsony szőlőhegyi külterületének népi építészeti párhuzamait leginkább ott fedezhetjük föl, de Hercegfalva község külső házsorain is felbukkan a napsugárdíszes deszkaoromzat.

Az uradalom modernizációja

Szőlőhegy kialakulása szoros összefüggésbe hozható az uradalom növekvő prosperitásával, amely újabb és újabb munkavállalókat vonzott a területre. A századfordulón intenzív építési konjunktúra zajlott, amit az első világháború megszakított ugyan, de a rend a húszas-harmincas években folytatta a korszerűsítéseket.

Az istállók padlasterében kialakított magtárak helyett az 1800-as évek utolsó évtizedében impozáns gabonátárolót húztak fel, ami funkciójában és építészeti nivójában is jelképe lehetne a kapitalista nagybirtoknak. A felirati évszám szerint a honfoglalás ezer éves évfordulójára átadott épület alapterületét tekintve nem volt a puszta legnagyobb tömbje, de emeletes volta miatt annak legmonumentálisabb alkotása.²⁷ Bár a „T” alaprajzú épület külső képe csak két emeletet sejtet, a tényleges terménytárolásra négy szint állt rendelkezésre, ahol búza, rozs, árpa, zab és bab volt elhelyezhető (Forr. DUFNER 1997). Az első világháborúig további istállókkal és korszerűsített cselédlakokkal szerelkezett fel a gazdaság. Egyrészt a Szőlőhegyre kitelepült lakosság putriainak a helyén, másrészt a patak túl oldalán, harmadrészt a magtár melletti területen terjeszkedett a puszta. Mindebből látszik, hogy egy rendkívül laza szerkezetű, különálló egységekbe szerveződő településkép bontakozott ki. Az első világháború előestéjén Nagykarácsonyszállás szélső házai között 600 méternyi volt a távolság, amihez hozzávehetjük, hogy az épületek száma alig haladta meg a húszat.

Községépítési kísérletek a két háború között

Az első világháború alatti éhínség, és az azt követő sorozatos politikai válságokkal terhelt időszak rávilágított az előszállási uradalom települési szerkezetének tarthatatlanságára. A számtalan puszta, szőlőhegy és majorság szétszórt lakossága közigazgatási értelemben a szintén nem túl komoly infrastruktúrával rendelkező Hercegfalvához tartozott. A ciszterci rend által kinevezett fiatal jószágkormányzó, Hagyó Kovács Gyula felismerve a problémát, újabb községek szervezését szorgalmazta. S bár a Horthy korszakban csak Előszállás vált külön 1928-ban, de a rend szándékai szerint Nagykarácsonyszállás és Nagyvenyim is önálló közigazgatási egységgé fejlődhetett volna (FARKAS 1991: 161). A meginduló községépítési folyamat Nagykarácsony esetében két szálon futott: egyrészt az 1928-ban Előszállás belterületéhez sorolt Szőlőhegyen, másrészt a külterületi lakott helyként nyilván tartott anyatelepülésen, Nagykarácsonyszálláson.

Szőlőhegy munkástelepei

Szőlőhegyen az 1918–19-es események rendkívüli visszhangot váltottak ki. A lakosság komoly reményeket fűzött a földreformhoz, amely végül szerény változást hozott. Az apátság nem örökölhető haszonbérlet formájában 114 hold földet engedett át egyéni művelésre, valamint 16 hold legelőt (FARKAS 1991: 165). Az önálló paraszti egzisztencia megteremtéséhez ez a földmennyiség kevésnek bizonyult. Főként, hogy a harmincas években a völgy lakosság száma már meghaladta a négyszáz lelket, ami a szomszédos Nagykarácsonyszállásnál mintegy száz fővel nagyobb számú népességet jelentett (HETÉNYI 1992: 40).

²⁷ A magtár alapterülete: 42 × 11.7 méter.

Annak ellenére, hogy a gazdasági alapok szerények voltak, a húszas évektől a községesedés nagy léptekkel haladt előre. Legelőbérleti társulás alakult, megnyílt a vegyesbolt, 1921-ben közigazgatási kirendeltség jött létre, négy évvel később átadták a rend által felépített elemi iskolát. Szőlőhegy a húszas években magában hordozta az önálló településsé alakulás potenciálját. Különállást Nagykarácsonyszállás majorságtól az utat elzáró fakapu is jelezte, amit esténként a hegyőr zárt be (HETÉNYI 1992: 40).

26 A sorfalu két végén egy-egy szabályos alaprajzú törpe munkástelepet is kialakítottak. A telepek nem közvetlenül a völgyben találhatók, hanem valamivel feljebb, a löszplató szélén. A rövid utcák mindkét oldalán telkeket mértek ki, amelyek együttes hossza sem érte el a régi szőlőbérlemények átlagos parcellaméretét. Egyéni gazdálkodásra ezek a telkek alkalmatlanok voltak. Céljuk nem a paraszti egzisztencia megteremtése, hanem a legszegényebb agrárproletárság házhelyhez juttatása volt. Telepnek azért nevezhetjük ezt a részt, mert sajátos osztályjelleggel bírt, amit a szemben fekvő dülő „proletár” elnevezése is jelez. A két utca szociális párhuzamait a városok szélein ugyanebben az időben létrehozott munkáskolóniákban kereshetjük. Így, bár külső jegyeikben „népies” lakóházakat látunk, a bennük megtestesülő életforma inkább az agrárbérmunkás lét felé tekintett.

43 A kétszintes épületek (szoba-konyha, konyhából leválasztott kamra) rendkívül egyszerű megjelenésűek. Tapasztott, vagy deszkákkal fedett oromzatos utcai frontjukról egy vagy két álló ablak tekint az utcára. Az udvar hosszában oszlopok nélküli ereszt találhatók. A lakórészhez kisebb mellékhelyiségek kapcsolódnak, disznóló, tehénállás, csirkeólló. A telepeken található épületek Szőlőhegy amúgy is szerény parasztportáinak tovább egyszerűsödött változatai, egyben a Horthy éra második felének népies modernizmusának képviselői. A világháború után a hatvanas évektől Szőlőhegy régebbi részeivel együtt a telepeken sem lehetett építkezni, így azok főbb vonalaikban megőrizték eredeti kialakításukat.

A majorság infrastruktúrájának kiépülése

Annak ellenére, hogy az uradalom házhelyosztási akciója Nagykarácsony-Szőlőhegyre koncentrált, a községesedés legfontosabb infrastrukturális létesítményei az uradalmi központokat, köztük a településmagnak kiszemelt Nagykarácsonyszállást lendítették fel. 1925-ben megnyílt a pusztákat összekötő gazdasági kisvasút, amely érintette Ménesmajort, 25 Nagykarácsonyszállást, Kiskarácsonyszállást, Antalmajort és Sejemmajort. A szerelvényeket hivatalosan terményszállításra használták, de a pusztákon élők is fel-felzállhattak a kocsikra. A fő közlekedési útvonalaktól távol eső térség számára a kisvasút jelentette az első kaput az ország közlekedési infrastruktúrájához.

A kisvasút által bejárt térség helyeségei közül egyértelműen Nagykarácsonyszállás a legjelentősebb, ahol 1937-ben 294 fő élt, míg Kiskarácsonyszálláson 186, Nagygyörgyszálláson 121, Ménesmajorban 160 (HETÉNYI 1992: 40). A fenti számokból is leolvasható, hogy az uradalom – bár támogatta a községesedési folyamatot – nem tartotta szükségesnek megváltoztatni a 18. századtól kialakult szétszórt településrendet. Ebből kifolyólag Nagykarácsonyszállás községgé fejlesztése a harmincas években nem egy zárt, nagyobb lélekszámú, családi házakból álló község kialakításának irányába haladt.

22 A két világháború között tovább bővítették a pusztáknak gazdasági épületegyüttesét. Az előszállási 23 út mentén felépült a ma is meglévő új cselédlak, a magtárral szemben új formát kapott az ököristálló. A kúria melletti központi területen tárolókat építettek. A majorság mellett kapott helyet az új iskola is. A nagyobb parasztházra emlékeztető épület megemelt alapokkal rendelkezik, ami komoly korszerűsítésnek számított. Az udvari oldalon mellvéddel ellátott, négyzetes oszlopokkal tagolt gang fut végig. A korabeli (szőlőhegyi) portákkal összevetve tehát az iskola tekintélyt parancsoló kialakítást kapott.

A két világháború közötti időszak legfontosabb fejlesztése azonban nem ez, hanem az iskola szomszédságában fekvő telken 1936-ban felszentelt templom volt. A puszta épületcsoportjának korábban is itt volt a szakrális központja. Az 1900-as évek állapotát mutató térképről leolvasható, hogy az útelágazás mellett fészület állott. A harmincas évek visszafogott eklektikus modorában tervezett templom nyeregtetővel fedett tömbje emellett kapott helyet. Az arányok a reprezentációs céloknak megfelelőek, de nem hivalkodóak. A hajóhoz csatlakozó sekrestyével együtt mindössze 15 x 5 méteres templom elsősorban vertikális hatása miatt emelkedik ki a környezetéből. Építésének idején tágas térségben álló, igazi „pusztai” egyház volt. Az oromzaton a ciszterci rend címere hirdette a tulajdonos hatalmát, amely megdönthetetlennek tűnt, akár egy középkori földesúré.

A földosztás

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány megszüntette a nagybirokokat, így az egyházi vezetésű községesítést az állami bürokrácia vitte tovább. A földosztáshoz kapcsolódóan az „*Országos Földbirtokrendező Tanács 1945. július elején Nagykarácsonyszállást nagyobb számú telepes fogadására alkalmasnak ítélte meg*” (HETÉNYI 1992: 56). A minősítéssel együtt járt, hogy nemcsak a helybeli szegénység, de az országból bárki kaphatott földet és házhelyet. A zirci apátság óriási uradalmában összesen 1075-en kérvényeztek házhelyet 1945 júliusáig, ami a legnagyobb szám a megyén belül (Forr: NAGYPATAKI 1945). A parcellázások azzal a tudattal folytak, hogy a jövőben azok: „*további házsorokkal bővülnek, és egybefüggő házsorokat alkotnak*” (FARKAS 1991: 166).

Szőlőhegyen és a majorságban is mértek kis házhelyeket, így 1950-ig 75 új épületet húztak föl (forr: NAGYKARÁCSONY... 1950). A mai falu területén a kúria körüli telkektől a magtáron túli részekig meglehetősen szellősen állottak az új porták. A földosztással az is eldőlt, hogy a több lakást magába foglaló uradalmi cselédházak helyett a jövő településképét a családi porták fogják meghatározni. Amíg az állami adminisztráció közbe nem avatkozott, a helybeliek a korábbi tradíciókhoz igazodóan építkeztek. A legtöbb paraszti hagyománnyal rendelkező szőlőhegyi településrészen még 1949-ben is építettek tömött föld falazatú, alapozás nélküli házakat. Az alaprajz sem változott, a szokásos szoba-konyha, esetleg még egy hátsó szoba elrendezés volt az általános. Újdonságot jelentett a tető fedélszéke alatt kialakított gang, amelyet a két háború közötti telepek típusházairól lestek el. A lakóegységhez szervesen kapcsolódtak az állattartást szolgáló melléképületek, amelyek a terepadottságoknak megfelelően, hol sorosan, hol a telek déli oldalán, hol a löszfal előtt keresztben kaptak helyet. A később meginduló szervezett házhelyépítési akciót megelőző időből származó porták elkülönítése a háború előtti parasztházaktól szinte lehetetlen feladat.

A parasztudvarok kialakítását a családi gazdaságok igényei határozták meg. Az apátság volt intézője, Hagyó-Kovács Gyula szorgalmazta ugyan a gazdaság egyben tartását, de próbálkozásai rendre kudarcot vallottak. A szőlőhegyi hídnál tartott beszédében a cselédeket arra kívánta rávenni, hogy dániai mintára saját maguk kezdeményezzék a szövetkezetesítést, mindhiába (HETÉNYI 1992: 50). A friss földtulajdonosok között a szövetkezet megalakítása ugyanúgy nehézségekbe ütközött, mint bárhol az országban. Az ellenállást nem a korábbi, 1945 előtti állapotokra visszatekintő reakcióval, hanem a saját földhöz való ragaszkodással magyarázhatjuk.

A telepes község létrejötte

Nagykarácsonyt 1946-ban telepes községnek minősítették, ami alapvetően megváltoztatta a további építkezések menetrendjét. Az Országos Telepítési Hivatal koordinálásával megkezdtek a leendő falu helyének kijelölését, a házhelyek pontos kimérését. A domborzati viszonyoknak megfelelően az új települést Nagykarácsony-major helyére tervezték. A még mindig Előszálláshoz tartozó területen 1947-ben Witting Gusztáv terveit elfogadva megkezdődött egy tervezett falu fölépítése (HETÉNYI 1992: 65). Mivel a plató felszíne egyenetlen volt, elsőként a terepszint feltöltése kezdődött meg.

Miközben folyt a leendő község mérnöki tervezése, a földigénylő bizottságok nagyszámú telepest irányítottak a volt zirci apátság területére a kiosztható földekben szegényebb vidékekről. A fő kibocsátó terület Heves megye volt, ahonnan korábban is rendszeresen jöttek családok idénymunkára. Nagykarácsonyba főként Parádról, Recskről, Bükkszenterzsébetről, Bükkszékről, Visznekről, Mátraballáról és Mátraderecskéről költöztek át földigénylők (Forr: VASÚTI... 1947). A háborúban eltűnt állatállomány és az épületekben, gépekben keletkezett kár jelentősen megnehezítette mind a beköltözők, mind a földhöz jutott helybeli cselédek életét. Az új tulajdonosok rendszerint tapasztalatlanok voltak az egyéni gazdálkodás terén, amit a kinevezett telepfelügyelők rendszeresen felpanaszoltak. Nagykarácsonyban a telepfelügyelőt megfenyegették, rendszeresek voltak az ellentétek a szőlőhegyiek, a volt cselédek és a bevándorlók között. A konfliktusok háttérében tulajdoni viták álltak, hiszen a más vidékekről jöttek kilenc és fél, a cselédek nyolc és fél, míg a szőlőhegyiek csupán hét hold földet kaptak (Forr: NAGYKARÁCSONYIAK... 1946).

Pontos adatok nem állnak rendelkezésre, de a telepesek száma 1946–47-ben megközelítette a hatszázat. 1947-ben a leendő község területén összesen 1600-an éltek, ami mintegy hatvan százalékos népességnövekedést jelentett a földosztást megelőző időszakhoz képest. A beköltözés elsősorban a majorságokat érintette, az itt álló épületeket alakították át ideiglenes szállásokká. Ennek eredményeként a leendő új községet alkotó puszták, hegyek, majorok között Nagykarácsonyszállás lett a legnépesebb településrész. A 665 főre duzzadt Nagykarácsonyszállás puszták lakosságát tekintve megelőzte a háború előtt még legnépesebbnek számító Szőlőhegyet is (HETÉNYI 1992: 63). A gyarapodás háttérében az állami adminisztráció elképzelései állottak. 1947-ben Nagykarácsony tanyaközponti státuszt nyert, majd 1951-ben a belügyminiszter rendelete alapján önálló településsé nyilvánították (FARKAS 1991: 169). Az új falu területe Kis- és Nagykarácsonyszállásból, Nagygyörgyszállásból, Sándormajorból, Antalmajorból valamint Szőlőhegyből tevődött össze. A belterületen mindössze a lakosság egyharmada élt, de a következő évek tudatos fejlesztési politikája alapvető változást hozott ezen a téren.

A telepes község arculata

A Witting Gusztáv megrajzolta új község alaprajza a 19. század elején, szintén mérnökszállalon született Hercegfalva (ma Mezőfalva) szerkezetére emlékeztet. A falu szívére a papi időkben kialakult templom körüli zóna képezte, ahonnan íves vonalvezetésű összekötő utcák vezettek az új, négyzetrácsos szerkezetű telepes községbe. Mind a régi mind az új nagykarácsonyiak a koalíciós időkben döntően a paraszti kisgazdaság megteremtésében látták jövőjük zálogát. A falutervezés kezdeti szakasza kifejezetten támogatta a friss földtulajdonosok törekvéseit, amikor meglehetősen tágas, átlagosan 2000 négyzetméteres portákat alakított ki. A kor tervezési gyakorlata szerint ekkora területen a lakóház mellett a családi kisgazdaság legfontosabb melléképületeit is kényelmesen el lehetett helyezni.

Akárcsak Szőlőhegyen, a kezdeti években az új falu belterületén is a korábbi, népi építésgyakorlat szerint folytak a munkálatok. Az állami beavatkozás csak az 1950-es évekre

tudta elérni a títustervek általános alkalmazását. A tervezés tehetetlenségi eredője révén az első szövetkezetesítési hullám idején tették kötelezővé azt a házformát, amely a koalíciós idők paraszti földreformjához készült. A nagykarácsonyi telepes házak az ONCSA program gyakorlatát látszanak tovább vinni. Leginkább a két világháború közötti Róbert völgyben kialakított telepes házakhoz hasonlítanak. Ám míg azok sajátos agrár-munkáskolóniákat alakítottak, az új falu portái – legalábbis eredeti szándékuk szerint – paraszti egzisztenciát teremtettké volna meg. 30, 31

Idősebb adatközlők információi szerint a negyvenes-ötvenes években csak az számíthatott kölcsönre, aki a központilag meghatározott tervek szerint építette föl lakóházát. A telepítési hivatal kikötötte, hogy a kölcsön lejártáig az ingatlanok elidegeníthetetlenek, a títusterveken változtatni csak az Országos Földbirtokrendező Tanács engedélyével szabad, az elkészült otthonokra biztosítást kell kötni. A levéltári adatok szerint a házak többsége nem saját erőből, hanem építési vállalatok bevonásával készült el, ugyanakkor a leendő tulajdonos saját munkájával jelentősen csökkenthette a később reá eső terheket. Az állam koordinálta az anyagbeszerzés egyes lépéseit is: megszervezte az alaphoz szükséges kövek szállítását, egységes nyílászárókat bocsátott az építkezők rendelkezésére (Forr: ÉPÍTÉSÜGYI... 1946).

A telepeseknek szánt otthonok puritán kivitelezésű, végletekig racionalizált, mérnöki parasztházak voltak. Az eredeti beosztásuk egyetlen utcai szobából és egy konyhából állt. Udvar felé néző gang nem tartozott minden épülethez, de ahol készült ilyen, azóta rendszerint befalazták, és egy toldalék tető alatt alakították ki az új verandát. A hivatalos-félhivatalos gyakorlat szerint a telepeseknek módjukban állt lebontani az uradalom épületeit, hogy téglához, építőfához jussanak. Ugyanakkor az 1953-ban létrejövő Béke és Hunyadi szövetkezetek induló vagyonként a majorság javait kapták meg, ami miatt elvették adtak ki bontási engedélyeket. A telepes házakhoz ezért kénytelenek voltak a helyi népi építészet hagyományait követve sárfalazatokat használni. Mivel a téglá ritkaságnak számított, presztízsértéke rendkívül magasra szökött. Rendszerint a népi gyakorlatban deszkával fedett vértelkek helyét rakták föl téglával, amit az erősebb hatás kedvéért vakolatlanul hagytak, sőt egy-egy ferdén, „fogazottan” rakott sorral még inkább kihangsúlyozták. Ennél is feltűnőbbek a nyers-téglával díszes homlokzatú házak. Szó szerint „díszesek”, hiszen ezen házak többsége vályogból készült, és csak az utcai front elé futotta egy elegánsabb álhomlokzatra. Sok esetben a téglasor előfalazására évtizedekkel a ház elkészülte után került sor. A gyorsan felhúzott típusházakat a hetvenes-nyolcvanas években rendre korszerűsítették, bővítették, így a mai faluképben eredeti formájában megmaradt telepes házat keveset találni. 36 30 32

A szocialista mintafalu

A kommunista hatalomátvétel egyik napról a másikra anakronisztikussá tette a kisparaszti viszonyok megteremtését szolgáló telepítési koncepciót. Szükségessé vált az új község rendezési tervének módosítása, hogy a szövetkezeti szellemnek megfelelő mederbe terejék az építkezéseket. Az 1950-ben papírra vetett, minden ízében modernista elképzelés valamint Nagykarácsony szegényes szociális helyzete között mély szakadék tátongott.

A terv éppen időben érkezett, hiszen az új parasztházak száma a százat sem érte el, a bevándorlók többsége istállókból átalakított ideiglenes szállásokon húzta meg magát. Az új község üres lapként hevert az utókor előtt. A módosított tervben szereplő közintézmények egy korabeli kisvárosnak is büszkeségére váltak volna. Mindamelllett, hogy bővítették a hagyományosnak tekinthető közoktatási intézmények körét egy óvodával és egy csecsemőotthonnal, számos jóléti intézményt helyeztek el a térrépen: szövetkezeti üzletházat, fürdőt, egészségházat, diplomásoknak és szövetkezeti tagoknak szánt szolgálati lakást, postahivatalt, sportpályát és rendőrséget. 27

A tervezet külön érdekessége, hogy sem a papi időszak örökségét, sem az 1945 után fejlődésnek indult új falu házait nem kívánta megtartani. A korábbi falumagot alkotó kúriának semmilyen funkciót nem találtak az új rendben. A majorság gazdasági egységeinek nagy részét elbontották volna, vagy új funkciót, pl. iskolát helyeztek el benne. A papi majorság természetes utódjának számító szövetkezet számára mindeközben egy másik területet jelöltek ki. Az új faluközpont a korábbitól a lehető legmesszebbre került, egy zöldmezős területre. A fák közé bújtatott tömbök alkotta új centrum pihenőkertszerű kiképzést kapott volna. Az elképzelések szerint egy fákkal beültetett park képezte volna a főteret, amely szinte átmenet nélkül folyt volna át a középületeknek fenntartott, ugyancsak növényekkel beültetett telkek sorába.

Az építészeti koncepció hátterében a falusi-városi életmód közelítésének szándéka húzódtott meg, amelynek mintegy „mellékszálaként” – és nem központi feladatként – lehetett ignorálni a templom, és egyáltalán a papi idők községesítésének minden örökségét. A közintézmények kijelölt súlypontja ugyanis éppen a templommal átellenben található. Az indoklás szerint: „*a központ áthelyezésénél a szempontunk az volt, hogy a kiépítésre kerülő kövesúthoz közel legyen és elhelyezése révén az egész területről jól megközelíthető és belátható legyen*” (Forr: LUKÁCS 1950 o. n.). A szakmai indok azonban nem túl meggyőző, hiszen a fő érvként megjelölt infrastrukturális adottságok inkább egy templom köré szervezett falucentrumot igényeltek volna. A község természetes fejlődése ezen a területen indult meg, itt épültek föl az első teleses házak is. Erre vezetett a falu egyetlen kövezett távolsági útja Előszállás felé, erre futott a kiépülő új vasútvonal, és erre vitt az út az igen népes Szőlőhegyre is.

Az új tervek nemcsak a közintézmények kapcsán hozott radikális döntéseket, de érintette a magánházak területeket is. Egyrészt, ahol lehetett a korábbinál keskenyebb és mélyebb telkeket jelölt ki, hogy a majdan kiépülő közművek költségét csökkentse. Másrészt a szövetkezetek bér munkás rétegének és az állami alkalmazottaknak külön telekcsoportokat szabott ki. Az iparosok és a gépállomás dolgozói a korábbi cselédházak tömbméretével megegyező szalagházakban laktak volna, míg a közalkalmazottak előkelőbb ikerházakba költözhettek volna.

Mintafalu a megvalósult szocializmusban

A rendezési tervnek megfelelően az ötvenes években átadták az új faluközpont első közintézményeit, a községházát és a három tantermes új iskolát. Minden más létesítmény kiépítése késett, illetve más formában valósult meg. A park kialakítását egyszerű fásítással oldották meg, itt alakult ki a nyolcvanas években kivágott kiserdő. A hatvanas évekre húzódtott át a sportpálya és az orvosi rendelő felépítése. A bölcsőde, a kultúrház, az óvoda és a bolt nem a tervezett helyen és zömmel nem új épületekben, hanem a papi időkből megmaradt és átalakított istállóknak, illetve a kúriában kapott helyet. Úgyszintén a negyvenöt előtti struktúra továbbéléséhez járult hozzá, hogy szövetkezetek elfoglalták a volt uradalmi pusztákat, köztük a központi majort is (Forr: JEGYZŐKÖNYV... 1960).

33 A községháza a budapesti MEZŐTERV irodájának iránymutatása alapján készült el
28 (Forr: ÁLTALÁNOS... 1950). A IV.3. A. számot kapott típustervet a tervező Szalay Gábor mellett olyan neves építészek szignózták, mint Farkasdi Zoltán, Rácz György és Tóth Kálmán. A terv modernista szemléletét Tóth Kálmán népies modora némileg átfőrmálta, így kapott az épület egyszerű nyeregtetőt, verandára emlékeztető előteret. Akárcsak az egyéni építésű típusházak esetében, a községházán sem érezhető az 1949-es hatalomváltás, hiszen szocreál elemek sem a rajzon, sem az elkészült épületen nem fedezhetők fel. Modernizmusa is viszszafozott, csupán a gang mögötti üveges ajtó és a mellé tervezett padlótól a plafonig tartó rácsos üvegfal, a hatalmi reprezentációtól mentes feszes alaprajz utal az új építészet sajátos

formanyelvére. Az épületet a későbbiekben átalakították, így az ma kevésbé markánsan képviseli a népi-modernista formanyelvet.

A falutelepítés kezdeti fázisában a községet mezőgazdasági településként hozták létre. Sem a közeli ipari centrumot kiszolgáló agglomerációs szerepkört, sem önálló ipari fejlesztéseket nem kapott. Az 1956-os kilépések után újjáéledt szövetkezetek, a Győzelem, a Petőfi és az Új Élet, Kossuth MGTSZ néven 1961-ben egyesültek (Forr: JEGYZÖKÖNYV... 1960). Az új mezőgazdasági és településtervezési elveknek megfelelően igyekeztek a termelési és a lakófunkciókat elkülöníteni. A puszták kínálta szórt településrendszer erre kiváló alapot biztosított, bár a nagykarácsonyi szövetkezet kezelésében csak kettő központ, Kiskarácsonyszállás és Nagykarácsonyszállás maradt. Mindkét helyszínen megfigyelhető, hogy az ötvenes évek „tabula rasa” szemléletével szemben a tervezésnél felhasználták a már meglévő infrastrukturális adottságokat. Kiskarácsony mellékmajor kialakítási tervében olvasható, miszerint: „*szolgálati lakásnak a (...) az úgynevezett volt kastély és az attól dél-nyugatra fekvő másik téglapépület kielégítőnek látszik*” (Forr: JEGYZÖKÖNYV... 1960 o. n.).

Hasonló igyekezet mutatkozott az egykori Nagykarácsonyszállás istállóinak és gépszíneinek felhasználása kapcsán. A volt papi épületegyüttes csak azért nem válhatott szövetkezeti központtá, mert a településhez közeli fekvése akadályozta a belterület távlati fejlesztését. A Főmajort ezért a falutól délre, az Előszállási út mellett alakították ki. A falu egyetlen foglalkoztatóját jelentő Kossuth MGTSZ a község teljes agrár-munkaerőigényét 609 főben állapította meg (Forr: JEGYZÖKÖNYV... 1960). Márpedig Nagykarácsony lakosságszáma 1960-ban elérte a 2100 főt, ami akkoriban 800 aktív dolgozót jelentett. A munkaerő felesleget az épülő Sztálinváros, később a vasmű szívta fel. 1960-ban a több mint nyolcszáz kereső lakosból 288-an ingáztak. A napi bejárók zömét az ipar, illetve az építőipar foglalkoztatta, kisebb részük a közlekedésben kapott munkát (Forr: NAGYKARÁCSONY 1960–70). Jobbára csak a családfő járt el, a nők legnagyobb része a háztartásban dolgozott.

A keresők között a férfiak magas aránya is jelzi, hogy Nagykarácsonyban a tradicionális vidéki értékrend nem szűnt meg egyik napról a másikra. Annak ellenére, hogy a földhöz jutottak községbeszerveződése után meginduló egyéni parasztgazdaságokat a második szövetkezetesítési hullám felszámolta, a háztáji termelés gyakorlata a rendszerváltásig fennmaradt. Mindebben szerepet játszott, hogy a faluban a háború előtti legszegényebb agrárréteg talált otthonra. Bár abszolút értelemben javultak az életkörülmények, az új község megörökölte lakóinak valamikori réteghelyzetét. A hatvanas években Nagykarácsony a megye legszegényebb falvai közé tartozott, azon falvak közé, amelyek megőrizték agrárjellegüket, gyenge infrastrukturával és alacsony iskolázottsági mutatókkal rendelkeztek (HANTOS 1970: 631). A relatív elmaradottsághoz jelentősen hozzájárult a szocialista településfejlesztési politika. A községrendezési szakvélemény Nagykarácsonynak mellékfalu szerepkört jelölt ki, a szomszédos Előszállás főfalu körzetéhez rendelt (Forr: JEGYZÖKÖNYV... 1960). A mellékfalu státusz miatt a közúti összeköttetés bővítésére sem került sor. A tömeges motorizáció előtt a vasúti összeköttetés kompenzálni tudta ugyan a zsákfalu helyzetből fakadó hátrányokat, de a hetvenes-nyolcvanas évektől nyilvánvalóvá vált a Dunaújvárosba vezető közút hiánya.

Az infrastrukturális hátrányok a hatvanas-hetvenes évektől a település népességmegtartó erejére is kihatottak. A migrációs arány a hatvanas, hetvenes években rendre negatív. Emellett a gyermekszám csökkenése is kezdetét vette. Míg 1970-ben 123 gyermek jutott 100 családra, addig tíz év múlva ez a szám már csak 92 (Forr: NAGYKARÁCSONY 1980). A lakosságszám ugyanebben az időben mintegy huszonhárom százalékkal esett vissza, 1980-ban már csak 1636-an laktak a faluban (Forr: NAGYKARÁCSONY 1980). A demográfiai dekonjunktúrát az építkezési kedv visszaesése követte. Míg 1960-ban 465 lakás volt Nagykarácsonyban, amelyből 358 negyvenöt után épült, addig a következő évtizedben csupán 80 új házat írtak össze (Forr: NÉPSZÁMLÁLÁS 1980).

Lakáskorszerűsítések

Az új építkezéseknél a telepes házakat kezdték kiszorítani a sátozott kockaházak. A átmenet hosszú időt vett igénybe. A felmérés során megtekintett házak közül a legutolsó „parasztportát” a tulajdonos szerint 1967-ben építették. A tradicionális formák részleges továbbélésének háttérben a konzervatív építési szokások, és a már említett, széles körben elterjedt háztáji termelés állott. A hosszanti lakóépülethez fűzött istállók, ólak évszázados gyakorlatnak feleltek meg. Az otthoni állattartás annyira általános volt, hogy kevésbé praktikus elrendezéssel, de az építkezők a városiasabb kockaházak esetében sem hagyták el a szilárd vagy vályog falazatú melléképületeket.

A nyers építési adatokat tartalmazó adatsorok általános stagnálást jelző mutatóit árnyalják a civilizációs fejlődést érzékeltető lakásfelszereltségi statisztikák. A korábbi szoba-konyhas kislakások helyett a hetvenes évekre domináns háztípussá vált a két lakószobás családi ház, és kimutatható arányban voltak jelen a három lakószobás változatok is. Az egyszobás épületek száma 1980-ban már csak 79 (Forr: NÉPSZÁMLÁLÁS 1980). Az alapterület növekedésénél is feltűnőbb az új funkciójú helyiségek gyors elterjedése. Miközben 1960-ban alig két tucat házban volt fürdőszoba, 1980-ban már 283-ban. A hetvenes évek fordulóján még ismeretlen vízóblítéscs WC-t egy évtized alatt közel kétszáz háztartásban szerelték föl (Forr: NÉPSZÁMLÁLÁS 1980). A gyors fejlődés az 1971–1972-ben kiépített ivóvízhálózatnak köszönhető, amivel együtt a település sziluettje a víztározó glóbuszával gazdagodott (Forr: ÖTÉVES... 1983).

A hatvanas években megkezdődött, és a hetvenes évekbe átnyúló lakásbővítések a két világháború közötti paraszti polgárosodás útját követték. Legegyyszerűbb esetben alacsonyabb feltétellel ellátott tornácot toldottak a házhoz, amit idővel beüvegeztek. Az így kialakított folyosók egységes megjelenésűek, mivel majd mindenki a helybeli asztalossal végeztette a munkát. Az utca felőli végekre a helyi népi építészetben is gyakori napsugaras motívum egyszerűsített, félköríves változata került. Jelentősebb változást hozott, ha az utca felőli szobát megkettőzték, és az utcával párhuzamos gerincű, két végén kontyolt cserépfedést adtak a háznak. A széles utcafronton kettő, ritkábban három négyzetes ablakot helyeztek el. Sajátos megoldásnak számított a falsík toronyszerű kihúzása a fedélszék elé. A helyi nyelvben „repülősnek”, máshol „bikásnak” nevezett díszítésmódot az egyik tulajdonos elbeszélése szerint a dunaföldvári épületekről másolták. Az átalakított telepes házakat díszítésük miatt a helyiek a kockaházakhoz hasonlítják, holott tömbhatásukban közelebb állnak a történeti mezővárosok „L” alaprajzú hajlított házaihoz. A hajlított háztól leginkább a veranda helyén kialakított fürdőszobák és előszobák miatt térnek el.

Miközben a belterületen a házak jelentős része látványos alaprajzi átalakuláson ment keresztül, és csekély számban ugyan, de új lakások is épültek, a külterületi lakott helyeken építési tilalom volt érvényben. 1960-ban még minden harmadik nagykarácsonyi élt az 1947-ben megtervezett új község területén kívül, 1970-re ez az arány 17 százalékra csökkent (Forr: NÉPSZÁMLÁLÁS 1960 és 1970). A mintegy száz főnek otthont adó Kiskarácsonyszállás elnéptelenedése a későbbiekben is folytatódott, de Szőlőhegy stabilizálni tudta kétszáz fő körüli népességét. A történeti formáját kényszerűen megőrző településrész a rendszerváltás előtti időkre jellegzetes falusi szegénynegyeddé vált. Az egyre elhanyagoltabb házakban a társadalmi érvényesülésben, családi konfliktusokban alulmaradt emberek találtak menedéket.

Szőlőhegyen az építési tilalomnál is nagyobb gondot okozott a vasúti megálló hiánya, hiszen a hetvenes-nyolcvanas években a napi ingázás a falu életformájává vált. Egy korabeli kimutatás szerint a férfi munkavállalók 87 százaléka Dunaujváros ipari létesítményeiben dolgozott (Forr: ÖTÉVES... 1983). Közben a helyi mezőgazdasági foglalkoztatottság egyre inkább elnőiesedett. Míg 1960-ban minden tízedik munkavállaló volt nő, addig 1980-ban már

43 százalékos az arányuk. A nők többsége a faluban maradt, mindenekelőtt a szövetkezetben, a helyi üzletekben, iskolában, közigazgatásban illetve az 1982-ben megnyílt papírüzemben helyezkedett el. Bár a nők kilépése a munkaerőpiacra a háztáji gazdaságok erejét jelentősen csökkentette, a családok a rendszerváltásig ragaszkodtak a mellékkereseti formához. Ennek köszönhetően Nagykarcsony nem csak termelőszövetkezeti jellegéből fakadóan volt mezőgazdasági község, hanem a számtalan kisebb-nagyobb, a lakótelken folytatott termelés révén is. A még ma is álló istállókon és ólakon kívül a faluban számtalan göré, füstölő, nyári konyha mutatja a második gazdaság rendszerváltás előtti virágzását. 41

Az utóparasztosodás lépcsőfokait végigjáró Nagykarcsonyban a nyolcvanas években jelentek meg a tisztán urbánus mintákat követő emeletes családi házak. S bár a szilárd építőanyagból készült ólak ezek mögül a házak mögül sem hiányoznak, a többgenerációs családi ház egy új életforma meghonosodását vetítette előre. A gyorsuló urbanizáció nem csak a falun belül volt kitapintható, de a zártkerti övezetben is. Korábban főként paraszti származású dunaujvárosi munkások műveltek itt kisebb zöldséges földeket, de a nyolcvanas évektől már üdülőövezeti funkciók is megjelentek. A falu zárt, a környező határtól élesen elvááló belterülete egyedül itt, az előszállási út mentén folyik bele a környező tájba. Bár a telkek lakófunkciója még kilencven után is elhanyagolható, az egyre komolyabb hétvégi házak előrevetítik egy későbbi benépesülés lehetőségét. A zártkertek lakóövezetté válása betetőzése lenne a rendszerváltás után megindult folyamatnak, amely a korábbi agár-ingázó települést Dunaujváros szélesedő agglomerációs gyűrűjébe olvasztotta be. 39 47

Rendszerváltás

A rendszerváltás faluképi hatása legszembeötlőbben a háztáji gazdálkodás visszaeséséhez köthető átalakulásokban mutatkozik meg. A veteményes kertek helyét díszkertek vették át, az istállók, ólak üresen állnak. Néhol garázként vagy műhelyként új funkciót kaptak, másol bontásra várnak. Mélyreható átalakulásokat hozott a tsz átszervezése és privatizálása, illetve Dunaujváros ipari központnak a válsága is. A máig tartó folyamatok fő irányát az utóparaszti falukép végleges eltűnése, és a helyén létrejövő kertvárosiasodás jellemzi. Az alvóközséggé váló Nagykarcsony kettős agglomerációs szerepet kapott. Egyrészt a dunaujvárosi ipari termelés igényelte, viszonylag képzetlen munkásoknak ad otthont, másodsorban célpontjává vált a városból kiszoruló családoknak.

A falu hatvanas évektől kimutatható népességfogyását a Dunaujvárosból ki-, illetve visszaköltözők állították meg (Forr: ADATKÖZLÉS... 1990–1999). Elsősorban a dunaujvárosi lakásukat fönntartani képtelen elszegényedett, szociális problémákkal küzdő emberek beáramlása feltűnő. Többségük Szőlőhegyen telepedett meg, nem annyira a falurész potenciális mezőgazdasági lehetőségei, hanem az alacsony lakásárak miatt. Az évtizedek óta tartó szegregáció a rendszerváltás után érte el tetőpontját, amit jól jelez, hogy az önkormányzati segélyezések döntő hányada ide irányul. A helyi szóhasználatban a „szőlőhegyi” említése mögött olyasmi tartalmak húzódnak meg, mint a dologtalanság, a lustaság, az igénytelenség és a koszoság. 43, 44

Az utóbbi években megfigyelhető Szőlőhegy csekély mértékű felértékelődése is. A megkapó természeti környezetben fekvő házak közül néhányat felújítottak, másol egyéni önellátó, illetve helyi piacra termelő gazdálkodás figyelhető meg. Az új fejlesztési tervben az egész völgy belterületi státuszt nyert (NAGYKARÁCSONY... 2006). A státuszmódosítás önmagában azonban csekély ellenerő a fél évszázados megrekedtség leküzdéséhez.

Más okokból kifolyólag, de hasonlóan rossz állapotban vannak a település történeti örökségét őrző, papi időkből származó majorsági épületek is. A kilencvenes évek elején lezajlott kárpótlás Nagykarcsonyban nem hozott létre jelentős számú életképes családi kisgazdasá- 45

got. A háztáji termelésben szerzett tapasztalatok túlságosan erősen kötődtek a termelőszövetkezetekhez, amely magánkézbe kerülve nem kívánta tovább üzemeltetni a korábbi nagyüzemi-háztáji struktúrát. A több szomszédos faluban is földet szerző szűk vállalkozói csoport radikális módon kapitalizálta a helyi mezőgazdaságot. A korábbi szövetkezeti tagok többsége elvesztette munkaviszonyát, más részük idénymunkákra szerződve próbált talpon maradni. Kilencven előtt a falu közigazgatása és a szövetkezet – ha hivatalosan külön szervezeti egységek is voltak – egységes rendszert képeztek, amely ellátta a mindennapi működés alapvető feladatait. Az óriási adóságokkal küszködő, ideiglenesen életben tartott szövetkezet 1990 után külön életet él. Alapvető feladata a környéken szerveződött új nagybirtokok gépigényének kielégítése és azok hitelfelvételekor a jelzálogfedezet biztosítása. A tulajdonában lévő belmajor épületállománya gyorsan amortizálódik, a jelzáloggal terhelt ingatlanok karbantartásához senkinek sem fűződik anyagi érdeke. Az új rendezési terv helyi védelemre javasolta ugyan a papi időkből származó birtokközpontot, de fennmaradása ettől az intézkedéstől függetlenül kétséges (NAGYKARÁCSONY... 2006). Legutóbb egy műemlékileg különösen értékes cselédlak bontására került sor.

A szövetkezet összeomlása és a dunaujvárosi bejáró munkahelyek tömeges megszűnése után jelentkező munkanélküliség elől az idősebb korosztály a nyugdíjba menekült. A falu demográfiai viszonyaiból következően azonban a többség számára alternatív megélhetési stratégiát kellett találni, hiszen az elöregedés egyáltalán nem jellemző a falura. Az aktív korosztály zöme a kilencvenes évek válsága után az újra megerősödő dunaujvárosi ipari centrumban helyezkedett el, mint segéd- és szakmunkás. Kilencven előtthöz képest, amikor jellemzően a férfi lakosság ingázott, míg a nők helyben kaptak munkát, az utóbbi évtizedben egyre magasabb a bejáró munkahelyeket betöltő nők aránya. Az agglomerációs kapcsolatokat nagymértékben segítette, hogy 1995-ben végre elkészült a Dunaújváros közvetlen elérését lehetővé tevő Sóhordó út bekötő szakasza, amelyet még az 1950-es rendezési terv irányzott elő.

A rendszerváltás utáni esztendőkből Nagykarácsonynak sikerült javítania helyzetén, és kiemelkednie a megye legszegényebb részét képező déli válságövezetből. Mind a falu demográfiai helyzete, mind gazdasági jelzőszámai a megyén belüli helyzetének relatív javulását mutatják. Az egy főre jutó éves SZJA alapot képező jövedelem átlaga 1999-ben 334 ezer forint volt, aminél lényegesen magasabb számokról csak városi agglomerációs gyűrűkben tudósított a statisztika (Forr: FEJÉR... 1999). Az ezer lakosra számolt működő vállalkozások, a személygépkocsik és a távbeszélő fővonalak számának tekintetében Nagykarácsony kistérsége a megyei középmezőnyben foglal helyet. Ugyanúgy közepesnek mondható a regisztrált munkanélküliek öt százalékos aránya (Forr: FEJÉR... 1999). Mindezek azt mutatják, hogy az újjászerveződő településhálózatban a falu javította pozícióit, hiszen közvetlenül a rendszerváltás után még a „*belső falusi periferia*” depressziós övezetbe tartozott (ENYEDI 1996: 32).²⁸

Mikulásfalva

A község relatív megerősödésében szerepet játszott a korábban jelentéktelen harmadik szektor megjelenése is, amely a Mikulás-falu felépülésében teljesedett volna ki. A falu turisztikai vonzerejét szépen csengő nevének köszönheti, amelyre elsőként a bélyeggyűjtők figyeltek fel. Az ő kérésükre 1989 óta az adventi időszakban lehetőség van a képeslapok és levelek Nagykarácsonyon át történő kézbesítésére, ahol is ünnepi bélyegzővel látják el azokat. A sikeres akciót rendszeres bélyegzés követte. Ma már évi hat-hétszáz ezer küldemény

²⁸ Enyedi NEMES Nagy József: *A formálódó piacgazdaság regionalizmusa* című munkájának adataira hivatkozva közli a kutatás eredményeit.

fordul meg Nagykarácsonyban, ahol időközben az új igényeket kiszolgáló, falusi léptékkel mérten óriási méretű postaépületet húztak föl.

Az ünnepi bélyegzés sikere indította el a környező falvakat is bekapcsoló Mikulásfalva projektet. Az 1995-ben startolt programot kezdetben az önkormányzat közvetlenül felügyelte, majd magánbefektetők vették át az irányítást. A jelenleg évi tíz-tizenkétezer látogatószám messze meghaladja a falu infrastrukturális kapacitását. A fejlesztések egyelőre elmaradtak, mert dacára a Nemzeti Fejlesztési Terv elvi segítségével, a pályázatok rendre elbuktak. A projektterv szerint a jövőben beépítésre kerülne a Nagykarácsony telepés község és a szőlőhegy közötti igen szép fekvésű patak völgy. A szabadidőpark központját az egyszerre kilenc csoportot fogadni képes, egész évben működő „mikulásház” képezné. Mellette panziót, rénszarvasparkot, látványpostát, „játékgyarat” (kézműves foglalkozásoknak otthont adó épületek) és Krampusztanyát terveztek a komplexumba. Az elképzelések szerint „ökofalu” épülne, gerendaházakkal, fa játszóterekkel (Forr: MIKULÁSFALVA...2003). Megvalósulása esetén 200-300 embernek adna munkát, ami figyelembe véve Nagykarácsony 800 körüli aktív dolgozóját óriási szám.

Az utóparaszti falukép felbomlása

Kérdéses, hogy a falu megjelenését alapjaiban megváltoztató Mikulásfalva elkészül-e valaha, ám a belterület urbanizációja feltartóztathatatlanul halad a maga útján. Az ötvenes évek elején meghatározott északi fejlesztési zónában a község háza, az orvosi rendelő, az iskola és az új postaközpont alkotják a falu közigazgatási centrumát. Az egyházi faluszervezés emlékei, a majorság és a mellette álló templom jelöli ki a település második hangsúlyát. Ezekhez csatlakozik egy harmadik helyszín, amely a kereskedelmi központ szerepét tölti be. A háború után felhúzott, de a régi uradalmi építkezések hagyományait továbbvivő hosszanti épületben egy bolt és egy kocsmá található, de korábban fodrászat is üzemelt itt. A bolttal szemközti buszmegálló körül csekély teresedés is megfigyelhető, ahol a mindennapi bevásárlásokat intéző helybeliek találkoznak.

A bevásárlókosárba olyan, korábban a helyi bolti forgalomban elképzelhetetlennek számító áruféleségek is bekerülnek, mint a krumpli, a hagyma vagy a paradicsom. A biztos állással rendelkező családok felszámolják a veteményest, hogy helyén díszkertet vagy pázsított alakíthassanak ki. Újabban kis kerti medencék is megjelentek, parton elhelyezett napozóágyakkal. A kertekben és a házak átfestésében az urbánus életmódra frissen „áttértek” buzgalma figyelhető meg, amely igyekszik mindent eltüntetni, ami a tizenöt évvel ezelőtt még élő utóparaszti múltra emlékeztet.

Új építésű családi ház kevés van a faluban. A rendszerváltás és a legutóbbi népszámlálás időpontja között mindössze 26 lakás készült el, ami a teljes állománynak négy százalékát teszi ki. Zömük a nyolcvanas évek végének eklektizáló családi házainak kései változata, de előfordul néhány vadonatúj „amerikai” típus ház is. Az amerikai házak fagyalt színűek, és garázzsal nyílnak az utcára. A nyitott garázsajtó mögött megcsillanó márkás autó tovább emeli az ilyen házak amúgy sem csekély presztízsét. Ugyanakkor a fiatal házaspárok láthatóan nem szívesen vállalják az új épület felhúzásával járó terheket. Annál is kevésbé, mert az ötven-hatvan éves épületek műszaki állapota kielégítőnek mondható, így a homlokzat új árnyalatú tatarozása, a műkövel körberakott ablakkeretek alkalmazása és a nehéz cserépfedést felváltó könnyű héjazat kellően fiatalossá teszik a ház megjelenését.

Az udvarokhoz képest a házak igencsak lassan változnak, így az új divatok szerint tatarozott homlokzatok egyelőre elenyésző kisebbséget képviselnek a késő kádári korszak modorában díszített házak sorában. A dunaújvárosi agglomerációs övbe betagozódott Nagykarácsony nem hasonlít a felső középrétegek megszállta szuburbán községekre. Nin-

csenek friss parcellázások, kastélynak beillő családi házak. Akárcsak a hatvanas években, amikor a mezőgazdasági szövetkezet a volt papi uradalmak majorságainak örökségére települt rá, a szuburbanizálódó Nagykarácsony az utóparasztesodott falu házállományát integrálja, azt veszi körül városias kertekkel.

Szociológiai gyorsfénykép

A mintába kerültek kiegyensúlyozott demográfiai megoszlást mutatnak. A legnépesebb korcsoportot a harminc és ötven év közöttiek alkotják. A nők némileg felülreprezentáltak, ami abból adódik, hogy a kevés válaszmegtagadó a férfiak aktív dolgozó korosztályából került ki. A megkérdezettek 40%-a alkalmazott, az önállóak, szellemi foglalkozásúak és a középvezetők aránya összesen sem éri el a 10%-ot. 10%-ra tehető az alkalmi munkából élők aránya. A minta másik felét az inaktívak teszik ki. Nagy részük nyugdíjas, vagy rokkant nyugdíjas, néhány esetben tanuló, vagy gyesen lévő kismama. A munkanélküliek száma elenyésző, mindössze három 3%, ami körülbelül megegyezik a polgármesteri hivatal tájékoztatásával (5%). Az aktív keresők jellemzően az iparban találnak munkát, vagy a szolgáltató szektor nem szellemi jellegű munkaköreiben. Gépszerelő, gépjárművezető, betanított munkás a leggyakoribb foglalkozások. Az inaktívak között szintén az ipari munkavállalás volt a domináns, itt nagy számban említették a textilszakmát.

A mezőgazdasági munkavállalás nem jellemző, amit az is mutat, hogy a helyben munkát talalók aránya 10% alatti. A legtöbben Dunaujvárosba ingáznak, az aktív dolgozók kétharmada, míg mások a környék falvaiba járnak át. Az átlagos iskolai végzettség rendkívül alacsony. Az alapfokú végzettségük és a szakmunkások együtt a lakosság 80%-át teszik ki. Az érettségi még a legfiatalabbak között sem általános, a szakmunkás bizonyítvánnyal rendelkezők aránya csupán 50%-os. A korról fölfelé a legmagasabb iskolai végzettség csökken, a legidősebbek között a szakmunkások már ritka kivételnek számítanak. A rendelkezésre álló szociológiai mutatók alapján a helybeliek és a beköltöző lakosság között nem tehetünk különbséget.

A megkérdezettek majd mindegyike szeret a községben élni, csupán egynegyedük költözne el, ha tehetné. Az elégedettség mutatók alapján azt mondhatjuk, hogy a helykötődésben az építészeti elemeknek csekély szerepük van. A nagykarácsonyiak elsősorban az iskolával és az orvosi ellátással elégedettek, emellett csekélyebb mértékben ugyan, de a falu természeti környezetét is megfelelőnek ítélik. Az utak állapota és a munkahelyek hiánya jelenti a legnagyobb problémát, de a szórakozási lehetőségekkel is elégedetlenek.

A nyílt kérdésre adott feleletek hasonló tendenciát mutatnak: az utak állapota és a közlekedés, a munkahelyek hiánya és a kulturális élet gyengesége miatt nem szeretnek a faluban élni. A mérleg pozitív nyelvét személyes kötődések (család, itt születtem, itt a lakásom) és a falusi környezet alkotják: a csend, a jó levegő. Néhány válaszban speciális vidéki foglalatosságok is megjelennek, mint a horgászat, az állattartás vagy a kertészkedés.

Általános műemléki attitűdök

A „mi számít műemléknek” kérdésre a válaszadók konkrét helyi példákat soroltak. A válaszadók mintegy 80%-a az uradalom régi épületeit nevezte meg: a magtárat, a vadászházat (más néven kastély, kúria vagy óvoda), illetve a templomot. A közösségi funkciókat ellátó épületekkel szemben a lakhatást szolgáló, szintén az uradalmi időkből származó cselédházakat és a régi parasztházakat csak néhányan vették föl a műemlékek sorába. A nem konkrét helyhez és épülethez köthető említések száma csekély. Ezekben az esetekben az „emlékmű” szó mellett a „régiség” és a „történetiség” szerepelt a válaszokban. Definíció-

szerű, általános megfogalmazást egy-két esetben adtak, jellemzően a főiskolai diplomával, illetve érettségivel rendelkezők.

A faluban erős a ragaszkodás a régi házakhoz. A történeti falukép szempontjából előnytelen bontásokat elutasítók aránya 80% fölötti, amivel együtt a többség a korszerűsítést támogatja. Szintén 80% körüli arányban helytelenítik a faluképbe nem illő modernebb ház építését és az eredeti tulajdonos költöztetésével járó felújítást. Jobban megoszlanak a vélemények a tekintetben, hogy a korszerűen felújított öreg épület mutatósabb-e, mint egy modern ház, de a válaszadók kétharmada ez előbbi mellett szavazott. Hasonló a megoszlás a ház műszaki állapotát szem előtt tartó többség és az esztétikai megjelenést preferáló kisebbség között. A házak üzenetértékét a tulajdonos anyagi jólétéről mintegy 70% elismeri, ám abban a kérdésben, hogy a régi házakban szegényebb emberek lagnak-e, fele-fele arányban szóródik a minta. Ugyanez a kérdés falu szinten már homogénebb, 80% véli úgy, hogy a szegényebb falvakban több a régi ház.

A régi házakat preferáló válaszok az idősebbek felé haladva erősödnek. Különösen éles határvonal húzódik e tekintetben a legfiatalabb, harminc év alatti korcsoport és a középkorúak között, akiknek a válaszai az idősebbekhez állnak közelebb. Erős az eltérés a bontások és a korszerűsítések megítélése kapcsán. A fiatalok fele a bontás mellett szavazott, a középkorúak és az idősebbek egyértelműen elutasítják azt. Hasonlóan markáns különbség mutatkozik abban, hogy a fiatalok a ház életnívót reprezentáló jellegét nem érzik erősnek, míg a legidősebb, nyugdíjas generáció egyértelmű kapcsolatot lát a kettő között. Az életkorral összefüggő iskolai végzettség hasonló módon szórja a mintát.

A háború előtti és közvetlenül utána épült lakóházak előnyei az utcakép és a szomszédok, kirándulók megbecsülése kapcsán érvényesülnek. Ezekkel az állításokkal átlagosan a válaszadók négyötöde egyetértett. A régi házakat nézegető kirándulókat nem tartják egyértelműen kellemesnek. Igen sokan vélekedtek úgy, hogy az arra járók megbámulják otthonaikat. A személyes használatra a többség nem tartja jónak a háború előtti házat: több mint felük szerint nem kellemes benne lakni és nehezen komfortosítható. A forgalmi érték kapcsán ennél is negatívabb kép rajzolódik ki. 70-80% százalék között mozog azok aránya, akik szerint a régi ház nehezebben eladható, magasak a fenntartási költségei, a hatóság nem támogatja, miközben a tulajdonosi jogokat erősen korlátozza.

A válaszokat leginkább befolyásoló változó ismét csak a kor. Az előző kérdésblokkal összehasonlítva a generációs határ nem a legfiatalabb, harminc alatti korosztálynál, hanem a közép generáció és az idősek között húzódik. Az eltérések ugyanakkor nem minden kérdésben egyértelműek, csak néhány esetben rajzolódik ki lineáris összefüggés a kor és a műemléki válaszok között, így a bontási tilalom, a lakhatóság, a régi házak utcai környezete és a szomszédok megbecsülése kapcsán. Az idősebbek felé haladva a régi házak hátrányai egyre kevésbé hangsúlyosak. A szomszédok megbecsülése egy régi ház rendbentartása, felújítása esetén a fiatalok és a középgenerációs válaszadók szerint nem egyértelmű, míg az öregek és az idősek 80-90%-a biztosra veszik az elismerést. A szomszédokról feltételezett reakciók megoszlása köszön vissza annál az állításnál is, miszerint a régi házak utcai környezete szebb volna. A minta feleződése a középgenerációnál figyelhető meg: az idősek és az öregek 70-80%-a egyetértett az állítással. Más kérdéseknél is hasonlóan éles a generációs határ. Míg a fiataloknak alig több mint a fele véli úgy, hogy a műemléki védelem alatt álló ingatlanokat nem lehet lebontani, a legidősebbeknél ez az arány 90%-hoz közelít. Alacsonyabb egyetértési százalékokkal, de szintén az idősebbek relatíve más gondolkodása regisztrálható a tekintetben, hogy a régi házakban kellemesebb lakni, könnyebb eladni (pontosabban fogalmazva nem olyan nehéz) és a fenntartási költségeik sem kirívóan magasak. A hatóságok megítélése, a korszerűsíthetőség és a történelemre való utalás tekintetében nem jelentősek a válaszok különbségei.

A lakóházak megítélése

- 180 A mintába kerültek 40%-a kockaházban, vagy ahhoz hasonló épületben lakik. Ezt követi a helyi hagyományos típus 30%-al, amihez hozzávehetjük az átalakított parasztházban és a felújított parasztházban élőket, így a történetinek minősíthető házakban élők aránya szintén 40%-hoz közeli értéket mutat. A maradék 20% fele-fele arányban oszlik meg a nyolcvanas évek családi házai és az újabb ingatlanok között. Az elmúlt harminc évben épült házakat jellemzően fiatalok és középgenerációs tulajdonosok lakják, de nem állíthatjuk, hogy a két korcsoportra jellemző lenne, hogy új, vagy legalább kevésbé öreg házban lakna. A lakóháztípusok a munkajelleg, a korcsoport és az iskolai végzettség szerinti társadalmi rétegzettséget nem mutatnak. Ugyanígy nem mutatható ki összefüggés az építés ideje és a társadalmi rétegzettség között.
- 180 Mind a hagyományos parasztházakban, mind a kockaházakban lakók egyharmada költözne át szívesen mai modern otthonba. Különösen a fiatalok lelkesednek napjaink épületeiért. A letűnt divatot képviselő családi ház ugyanakkor nem szerepel a vágyak között. A másik jelentős változtatási igény, amely a kérdezettek 20-30 %-ra jellemző, a felújított parasztház és az átalakított parasztház irányába mutat. Jellemző réteget itt nem különíthetünk el. Ha arról az oldalról vizsgáljuk a kérdést, vajon a jelenlegi lakóházzal mennyire elégedettek a tulajdonosok, akkor azt mondhatjuk, hogy a kockaházakban élő csoport harmada meg van elégedve a jelenlegi viszonyokkal. A népies portákban lakók közül az átalakított, vagy felújított házban élők rendkívül elégedettek, de a helyi hagyományos házban élők 80%-a költözne, akár a kockaházba is. Az utóbbi háztípust preferálók döntően alapfokú végzettségűek, iparban munkát vállaló, vagy ott dolgozott, ötven évnél idősebb lakosok.
- 179 A településre legjellemzőbbnek tartott házforma a kockaház és a helyi hagyományos porta, kétharmad-egyharmad arányban. Utóbbit a városiasodó parasztházzal együtt kifejezetten szegényesnek ítélték meg. A legszegényebb házak között ott találjuk a szocialista évtizedek építkezéseit is. A kockaházat és a családi házat összesen 30% jelölte be. Az anyagi skála másik oldalán napjaink kert nélküli épülete szerepel, szinte egységes a vélemény e tekintetben.
- 178
- 177
- 183 Esztétikai szempontból két pólus, az új és a régi között oszlanak meg a válaszok. Az egyik oldalon 30%-kal a kert nélküli, leggazdagabbnak ítélt, illetve 14%-kal napjaink kertes épülete szerepel, míg a másik póluson 22%-kal a felújított parasztporta, illetve 16%-kal az átalakított parasztporta foglal helyet. Arra a kérdésre, hogy melyikből látna sok hasonlót szívesen a faluban, a többség a parasztporták mellett foglalt állást, éppen fordítva, mint az a szépségre adott feleletekből következne. Az új építésű házaktól elpártolók egy része azonban nem a parasztház felé mozdult el, hanem a kockaházakat és a helyi hagyományos házat választotta.
- A válaszok ismét csak a korról mutatnak összefüggést. Különösen szembeötlő ez a parasztházak és a kockaházak esetében, amelyek bázisát főként az idősök alkotják. A fiatalok és a középgeneráció ízlése kb. fele-fele arányban oszlik meg a régi parasztházak és napjaink épületei között. A legfiatalabb quartierbe tartozók közül minden második választotta napjaink épületeit, ezek közül is a kert nélküli változat aratott nagyobb sikert, miközben a kor növekedésével együtt a kertes változat megítélése fokozatosan javul.
- Az ízléspreferenciák mögött nem a saját otthon idealizálása áll, hiszen a nagy többség kockaházban, illetve helyi hagyományos parasztportán él. A kétfajta épületben lakók között a szociológiai alapváltozók nem mutatnak különbséget, de az ízlés tekintetében markáns differenciálódás figyelhető meg. A hagyományos parasztporta tulajdonosainak 60%-a napjaink épületeit tartja legszebbnek, miközben a kockaházban élők inkább a parasztházakat. Független változóként a saját otthon a szegény épület kiválasztásában játszik a legnagyobb

szerepet. A válaszok keresztbe húznak. A kockaházások a helyi hagyományos portákat tartják szegényesnek, a helyi hagyományos portán élők a kockaházakat. Az újabb építésű házban élők minden korábbi típust szegényesnek érznek. Saját otthonukat nagyobb arányban csak a helyi hagyományos portán lakói tartották szegényesnek, minden negyedik megkérdezett.

A legszegényebb házként a fiatalok az átlagosnál gyakrabban említették a kockaházakat és a városiasodó parasztházakat. Az átlag szórásához a hatvanhat évnél idősebbek válasza is hozzájárulnak, ők a helyi hagyományos portákat és a családi házakat ítélték szegényesnek. A korrall összefüggésben a falura jellemző háztípusnak a percepciója is változik. Az öreg nagykarácsonyiak számára a helyi hagyományos parasztporta a legjellemzőbb, míg az aktív korcsoportokban a kockaház dominál. A legidősebbek másként vélekednek arról a kérdésről is, melyik házból látnának szívesen többet a faluban. Ez az egyetlen korosztály, amelyik jelentős arányban látna szívesen a kockaházakat (egyharmadnyian). Az aktív korcsoportok elvárásaiban nincsen jelentős eltérés, csupán a szépség kapcsán is megfigyelt eltérés ismétlődik meg, miszerint a fiatalok felé haladva napjaink kertés épületének választási gyakorisága a kert nélkülivel szemben csökken.

A négy kiemelt háztípus véleményezése kapcsán a következőket mondhatjuk. Napjaink újabb építésű házát gazdagnak és nagynak ítélték a válaszadók. A nyolcvanas évek családi háza ugyanakkor relatív nagysága ellenére nem számít gazdagnak. A hagyományosság kérdésében a régi házak, mint a parasztporta és a kockaház szerepelnek egyik oldalon, velük szemben a családi ház és napjaink épülete áll. Érdekes, hogy a felújított parasztportát kevésbé találták hagyományosnak, mint a kopottasabb, de újabb építésű kockaházat. Esztétikai tekintetben a felújított parasztház kapta a legjobb osztályzatot, és a szocialista korszak két épülettípusa a legrosszabbat. A parasztházat az utcai környezetbe illesztve még szebbnek találták. Ebből a szempontból napjaink épülete a szocialista korszak kocka és családi házaitól nem sokban eltérő osztályzatot kapott. A kockaházat, ha szépnek nem is, de praktikusnak tartják. Nagykarácsonyban a gazdag megjelenés és nagyság éppen fordított összefüggést mutat a lakhatósággal és részben az esztétikai megítéléssel is.

A minta a négy kiemelt példát tekintve enyhe generációs eltérést rajzol ki. A harminc évnél fiatalabbak napjaink épületét esztétikailag lényegesen pozitívabban, míg a kockaházakat kifejezetten negatívan ítélik meg. A családi házaknál megfigyelhető, hogy a legidősebb nemzedék ezt a típust nem tartja hagyományosnak, miközben a minta többi része minden nem mai épületet hagyományosnak tekint. A családi házat egyedül a hatvanhat év felettiek tartják szépnek, a lakhatóság relatíve jó osztályzata is ennek a korosztálynak köszönhető. A parasztportát szintén az öregebb generációk preferálják, bár itt a fiatalok relatíve közelebb állnak az átlagos véleményhez.

8. SUKORÓ

Sukoró társadalmának kialakulása a török kor után

Sukoró néprajzilag a Vértesalja tájegység részét képezi. A névadó területen kívül a Móri-völgy, a Sárret és a Velencei-tó települései tartoznak ide (KÓSA-FILEP 1978: 192). Dacára Budapest közelségének a legutóbbi időkig számtalan archaikus vonást őriztek meg az itt élők. Különösen igaz ez Sukoróra, amely népi műemlékekben hazánk egyik leggazdagabb községe. A relatív elzártságnak köszönhetően konzerválódott falukép tőkevagyonra az elmúlt néhány évtizedben robbanásszerűen mobilizálódott. A huszadik század hatvanas éveiben még a tó-környék legszegényebb településének számító Sukoróból 2001-re az üdülőkörzet legmagasabb átlagos jövedelmet produkáló mintafaluja lett.

A háború előtti településmag a rómaiak építette, majd a középkor századaiban is használt egykori Gorsium-Aquincum út közelében, arra merőlegesen fekszik. Bár régészeti emlékeket mindeddig nem sikerült feltárni, a mai megyei országút nagy valószínűséggel a két évezredes nyomvonalat követi. A Velencei-tó mocsaras déli partja kevésbé volt alkalmas közlekedési folyosó, mint a Velencei-hegység meredek oldala. Sukoró közlekedési elzártsága csak a vasútépítés korszakával kezdődött, és tartott a hatvanas évek sztrádaépítéséig, mikor is újra a hegy alatt vezették el a forgalmat. A kemény gránit felépítésű hegység geomorfológiai adottságai nem csak az útépítés számára teremtettek ideális feltételeket, de a falu gazdasági lehetőségeit is meghatározták. A kőzetből képződött talaj évszázadokon át remek alapot biztosított a szőlő- és gyümölcsültetvényeknek, majd ezek visszaszorulásával a tóra néző lankák kínáltak panorámás telkeket a nyaralni vágyóknak.

A középkor folyamán a székesfehérvári káptalan a település ura. A török hódoltság korszakában a Jakusits család birtokába jutott, majd a 17. században a komáromi jezsuiták kaparintották meg (Forr: JENEI 1980-1). A jezsuiták megszerezte Sukorón a fennmaradt oklevelek tanúsága szerint a lakosság egy része átvészelte a végek állandó háborúskodásait. Erre utal, hogy 1720-ban a községhatárok tisztázása végett három idős tanút hallgattak ki a faluban (Forr: JENEI 1980-4). Önmagában a tény, hogy hiteles tanúkat találtak egy ilyen horderejű kérdés tisztázására, mutatja a közösség 17–18. századi kontinuitását. A csekély számú kálvinista lakosságnak arra már nem futotta erejéből, hogy az alföldi nagyközségekhez hasonló paraszti autonómiát harcoljon ki magának.

A környék életben maradó közösségeit a 17. században hármass adóztatás sújtotta. A magyar földesúron és a török szultánon kívül a jobbágyoknak adót kellett fizetniük a budai török földesúrnak is (Forr: JENEI 1980-2). A legnagyobb terhet a jezsuita rend jelentette, amely 40 forint járandóságot szedett, miközben a két török úr jövedelme összesen sem érte el a 20 forintot. Az adók mértékét érzékelteti, hogy ugyanebben az iratban szereplő hízott sertés értékét 10 forintban határozták meg. A tételesen felsorolt termékek között zsírt, marhát, disznót és tűzifát találunk. Nádról, szőlőről nem tesznek említést, mint ahogyan a negyven évvel korábban még feljegyzett évi egy-egy ajándék csizmáról és papucsról sem (Forr: JENEI 1980-1).

A művelt területek nem lehettek túl nagyok, mert a tíz használatban lévő jobbágytelek mellett további tizennyolc parlagon hevert. A földesúrral jogviszonyban álló jobbágyok közül heten egész-, nyolcan fél-, hárman negyedtelken gazdálkodtak. Az 1696-os kamarai összeírás további két házas és két házatlan zsellért is megemlíti (Forr: JENEI 1980-2). A kimutatás szerint 15 család lakta Sukorót, ami alapján száz fő körülire tehető a török utáni népességszám. Egy másik, ugyanezekből az évekből származó okirat arról tudósít, hogy 7 örökös jobbágy és 10 jövevény dolgozott a földeken (Forr: JENEI 1980-3). A migránsok magas aránya jelzi, hogy a felszabadító háborúk nem kevés áldozatot követeltek a falutól.

Az első bevándorlók származási helye a volt hódoltsági területekre tehető, zömük Somogy, Baranya és Pest megyéből érkezett. Feltehetően református családokról lehetett szó, akik a török időkben megszerveződött helyi protestáns egyházhoz csatlakoztak (KÁROLYI 1904: 285). A kálvinisták túlsúlya a 18. század közepéig megdönthetetlennek látszott. Az ellenreformáció bátyájának számító jezsuita rend fennhatósága alatt álló Sukorón egy korabeli egyházi látogatás alkalmával mindössze 8 katolikus családot találtak (Forr: JENEI 1980-15). A 18. század magyarországi telepítési politikát ismerve nem tűnik valószínűnek, hogy a jezsuita atyák református magyarok telepítésével foglalkoztak volna. Sokkal inkább elfogadható a feltételezés, hogy a jövevények spontán módon áramlottak a falu szabadon maradt földjei felé.²⁹

A kuruc időkben nem a föld szűkössége, hanem a rendszeres járványok, fosztogatások, illetve az igaerő hiánya akadályozta a fejlődést. A paraszti gazdaságban mérföldkönek számító hatökrös portából mindössze kettő volt a faluban. A nagyobbik tulajdonosa egy bizonyos Kis János, aki rögtön két telket művelt, tizenkét ökörrrel. Nem véletlen, hogy a következő évtized folytatódó háborúskodásainak korából fennmaradt sukorói panaszlevél szerint a rekvirálók éppen őrajta demonstrálták hatalmukat: „*miert és ki akarattjabul jött mi reank az Executio. (...) Az Kis Jánost is igen megh vertk, egj kantart is el vittek, Pakozdig kalauzt adtunk aztis igen megh vertek*” (Forr: JENEI 1980-10). Az átvonuló portyázó hadakat követő éhínségekben és járványokban elpusztult helyére újabb és újabb telepes rajok érkeztek. 1711-ből feljegyezték, hogy a faluban 62 fő halt meg pestisben (Forr: JENEI 1980-11). A négy évvel későbbi névösszeírásban a korábbi kibocsátó területeken kívül felvidéki és partiumi eredetre utaló nevek is felbukkannak, mint a Zólyomi vagy a Szakmari (Forr: KAMARAI... 1715).

Népességrobbanás a 18. században

A Rákóczi szabadságharc után erőteljes népességnövekedés mutatható ki. 1740-ben háromszáz lakosa volt a falunak, amely adat az ismét pusztító pestis áldozatainak összeírásából tudható (Forr: JENEI 1980-5). Eszerint 198 túlélő mellett 88 személyt kellett eltemetni. A tömeges elhalálozások előtti arányokat tekintve erőteljes helyi demográfiai tartalékokat regisztrálhatunk. A korosztályi rétegzettséget a forrás a következő kategóriákban adja meg: gazdák-gazdasszonyok, házas legények-menyecskék, legények-nagylányok, gyermekek-kislányok. A mindkét nembeli gyermekek aránya meghaladta a harminc százalékot, de hasonlóan magas volt a közvetlenül a családalapítás előtt álló korosztályokba tartozók részesedése is. A 18. század második felében tehát migráció nélkül is jelentős gyarapodás előtt állt volna a község, de a járvány ezt részben megakadályozta.

A következő harminc évben mégis háromszorosára nőtt a lakosság, amit egy újabb bevándorlási hullámmal magyarázhatunk (Forr: JENEI 1980-6, SIN 1987). A Fő utca később részletesen is tárgyalandó déli szakaszának relatíve szabályos beépítettsége az ekkoriban beáramló nagyobb számú népesség egyidejű letelepedésére utal. Miközben a század első felére még a református migráció volt a jellemző, a hatvanas évektől egyre több katolikus család érkezett. A falu egytizedét sem elérő közösségük aránya így 1784-re húsz százalék fölé ugrott (Forr: SIN 1987). A katolikus elem további erősödését vetítette előre, hogy Mária Terézia 1777-től visszaállította a székesfehérvári káptalan intézményét, amely egészen 1945-ig birtokolta Sukorót.³⁰ A jezsuita rend II. József féle felszámolása tehát már nem változtatott a protestáns falu másfél évszázada tartó katolikus fennhatóságán.

²⁹ Megjegyzendő, hogy a tó északi partján fekvő katolikus községek benépesítése ezzel szemben szervezett formában történt: Velencére magyarokat és németeket, Nadapra németeket, Pázmándra szlovákokat hívtak.

³⁰ Sukoró mellett a szomszédos Pákoz, valamint Gyúró, Etyek és Sós-kút falvak tartoztak az uradalomhoz.

A tizennyolcadik század népességrobbanása magával hozta a létalapot jelentő földterület relatív zsugorodását. A bevándorlók csak házasság révén szerezhettek jobbágyi tulajdont, mivel a jezsuita rend a 17. század végén üresen álló telkeket nem osztotta ki. Ennek következménye, hogy az összesen 11 jobbágyteleknyi állomány aprózódása már a 18. század első felében megkezdődött, ami a családok általános szegényedésével járt együtt. A telkesek és a zsellérek összeházasodása révén a következő évtizedekben kialakult egy rendkívül kis átlagos földterülettel bíró, egységes szegényparaszti mikotársadalom, amelyből csak néhány birtokos jobbágyfamilia emelkedett ki. A demográfiai robbanás és a második bevándorlási hullám később újratermelte a fogyatkozó látszó zsellér réteget, így a 19. század fordulóján a telkes családok csak szerény többséget alkottak a faluban. A telekaprozódás mértékét jelzi, hogy 1768-ban, a Mária Terézia korabeli úrbérrendezés pillanatában, a 11 teleknyi állományt ötvenhét család bírta. Közülük harminchárom negyed telken, huszonnégy nyolcad telken volt kénytelen gazdálkodni (Forr: JENEI 1980-7). A földművelő lakosságon kívül csupán néhány kézműves és paraszti sorba süllyedt nemes élt Sukorón. A földművesek között a zsellérek többségbe kerüléséről a II. József idején készített népesség összeírás tudósít. Ugyaninnen származik az adat, miszerint 98 házban 137 család élt (Forr: JENEI 1980-13).

Településszerkezet a 18. században

- 50 Az első katonai térkép egy hatszáz fős kisparaszti falut tár elénk (Forr: ELSŐ... 1783). Látható, hogy a falu két egységből tevődik össze: egyrészt a telkes jobbágyok utódai által megszállt ösközségből, másrészt a nyugati és déli irányba futó zsellérsorokból. A következőkben érdemes rekonstruálni a század végi településszerkezet kialakulásának egyes lépcsőfokait.
- 48 Kiindulási alapként a 17. századtól folyamatosan működő református közösség jelenléte szolgál. A gyülekezet igen csekély számú lehetett, amelyet a felszabadító háborúk tovább erodáltak. A tízegynéhány családból álló község a 18. század első felének első bevándorlási hullámát megelőző időkben egy kicsiny területen, templomának védőszárnyai alatt élt. A következő lépésben a nagyarányú migráció kialakította a Fő utca vonalát a Nadapi út és a református templom közötti területen. Végül a század második felének második bevándorlási hulláma és a demográfiai robbanás magával hozta a Fő utca déli meghosszabbítását, illetve újabb sorok, utcák szerveződését implikálta, mint a Kereszt utca és a mai Táncsics utca körüli házcsoportét.

- Ezután érdemes részletesen is megvizsgálni az egyes fázisokat. A fejlődési rekonstrukció alapfeltevése, hogy a református templom elődje ugyanazon, vagy közel ugyanazon a helyen állott, mint mai utódja. Az első katonai felmérés szelvényét tanulmányozva az utcás, soros szerkezetű községben a református templom mentén kirajzolódik egy kisebb kör alakú rész. Bár a köralaprajz nem feltétlenül régebbi az utcás rendnél, ebben az esetben mégis elfogadhatónak tűnik az időbeni egymásutánosság. A török-keresztény, kuruc-labanc háborúk zavaros időszakában ugyanis egy templom körül koncentrikusan szerveződő struktúra a védelmi szempontoknak jobban megfelelt, mint a nyitottabb, utcás település. Önmagában a tény, hogy a Fő utca északi, református templom körüli szakasza az 1700-as évek végén jóval szabálytalanabb, mint a déli, arra enged következtetni, hogy az északi rész folyamatosan lakott volt, míg a déli szakaszt egyidejűleg érkező lakosság szállta meg.

- Később az egymást érő bevándorlási hullámok a mai Fő utca vonalának egyutcás alapszerkezetét hozták létre. Ezt az alaptengelyt 1783-ban a Nadapi dűlőút észak-déli részre osztotta, amely felosztás egyben a két rész időbeni egymásutánosságát is jelezte. Joggal feltételezhető, hogy a szomszédos Nadap falu és a Buda-Székesfehérvár közötti összeköttetést biztosító helyközi útvonal eredendően a falutól délre haladt. A 18. század második felében a területi expanzió elérte, sőt keresztirányban messze túl is lépte az út megszállt

terjeszkedési határt. A 19. században aztán a mai Borbás utca utáni szakasz meg is szűnt, ami igazolja, hogy a keresztutca eredendően nem belső szerkezeti szükségszerűségből jött létre. A Nadapi utat átlépő fejlődés, amely lényegében a Fő utca meghosszabbodását jelentette, elsősorban az 1740 után érkező második bevándorlási hullámnak tudható be. Mint fentebb utaltunk rá, az ekkor érkezettek között jelentős számú katolikus lehetett. Idősek elbeszéléseiből tudható, hogy két évszázaddal később e déli részt, amelyet Alszegnek neveztek, inkább római katolikusok lakták, míg a régebbi, északi részt, a Föszeget, főként kálvinisták. Geomorfológiai érvek is szólnak emellett, hogy a Fő utca déli szakasza egy második hullámban lezajlott terjeszkedés eredménye. Északi része még egy viszonylag széles, kis lejtésű platón fut. Az erősen tagolt felszínű vidéken a településképződésre ez a legalkalmasabb területet. A déli rész ezzel szemben a Kereszt utcához, vagy a Szilvás sorhoz hasonló meredek kaptatót kénytelen elviselni. Ez utóbbi mellékutcák keletkezése egyértelműen másodlagos a Fő utcához képest, hiszen a József-kori felvételen még csak részben épültek ki.

A szőlőművelés társadalmi hatása

A belterület bővülésén kívül a szőlőültetvények gyarapodása jellemzi a 18. századot. A Velencei-tó északi partja különösen alkalmas hely a szőlő számára. A gránitból képződött talaj, a tó napsugarakat visszaverő hatása és a kétezer körüli napsütéses órák száma elegendő termelési feltételt jelentettek egy virágzó szőlőkultúra kifejlődéséhez. Mindemellett a köves talaj és a szűk határ sem a gabonának, sem a legeltető állattartásnak nem kedvezett, így értelmű módon korán megerősödtek az alternatív mezőgazdasági tevékenységek, mint a szőlészet, a gyümölcskertészet, a méhészkedés, a halászat vagy a nádazás (Forr: JENEI 1980-8). Mindezek között a közismerten igen munkaigényes szőlészet volt az egyetlen, amely képes volt tartós jövedelemhez juttatni az egyre növekvő lakosságszámot. Bár legkésőbb az 1600-as évek végétől folyamatos a hegyoldalak művelése, csak a 18. század népességrobbanásától számolhatunk a sukorói borkultúra markáns jelenlétével. 1774-ből maradt fenn a sukorói jobbágyok panasza a földesuruk ellen, aki a szőlőtelepítésre átengedett földekre hajtatta az állatokat (Forr: JENEI 1980-12). A domboldalak termőre fogása a 19. század folyamán is tartott, kialakítva ezzel a községet határoló szőlőövezetet. 1817-ben, a Tudományos Gyűjteményben Horvát István így számolt be az egykori látványról: „*Mindön az ország útján Budáról Székes-fehérvár felé utazó Nyék pusztát elhagyja, Velencei Tó ötlük szemébe. Azok pompás tekintettel ajánlják magokat, és a Fehérvári szőlő hegyig majd szőlőkkel, majd a hegy tetőn fekvő Sukoró faluval, majd fákkal és termékeny földekkel mulatják az utast*” (LUKÁCS – AMBRUS – L. SIMON 2005: 11). Fényes Elek egyenesen így fogalmaz: Sukoró „*főgazdasága szőlőhegyében áll*” (Forr: FÉNYES 1851).

A szőlő mellett gyümölcsösök is létesültek, amelyek az előbbivel egyetemben a piaca történi árutermelés lehetőségét teremtették meg. A Velencei-tó déli partja ugyanis természetföldrajzilag eltérő adottságú, szemtermelésre alkalmasabb terület. Egészen a huszadik század modernizációs hullámaig létezett egy csekély volumenű paraszti cserekereskedelem a „búzás” Mezőföld és a „gyümölcsös” Velencei-hegység között (LUKÁCS – AMBRUS – L. SIMON 2005: 51). A helyi bor azonban regionális szerepén sosem tudott túllépni (Forr: KELETI 1875). Az ország történeti borvidékein tapasztalható polgáris fejlődés a Velencei-tó környékén ismeretlen jelenség maradt. Összehasonlítva a történeti borvidékekkel, elsősorban a termelőterület kicsiny kapacitását kell megemlíteni. 1869-ben a teljes határnak csupán hat százalékán folyt szőlőművelés. A legnagyobb részt továbbra is legelőként és szántóként hasznosították (Forr: PÉNZES 1869). Még a látszólag hasonló adottságú Fertő-tó vidéke is lényegesen nagyobb termőföldet biztosított. Szemben a Velencétől Pákozdig kínálkozó 10-15 km hosszan elterülő domboldallal, a Soproni borvidék Ruszt vonaláig mintegy 30 km-t tesz

ki. Másrészt a sukorói borok mennyiségi hátránya mellett, minőségi problémák is felmerültek. A 18. századi összeírásokban és kimutatásokban minősítő jelzőket is találunk, miszerint „*bora közepes, szőlője gyenge*” (Forr: JENEI 1980-5,6,7).

Abban, hogy az egyre szélesedő zsellérréteg részben kényszer szülte megélhetési lehetőségén túl a bor nem vált tényleges kereskedelmi áruvá, nemcsak annak minősége és a terület csekély kapacitása, de a káptalan passzív politikája is szerepet játszott. A latifundiumok dominálta Fejér megyében a földesurak hatalma fokozott mértékben érvényesült, mint az erős paraszti, netán polgári autonómiákkal rendelkező országrészekben. A megye mezővárosai nem a piaci lehetőségeknek köszönhetően, hanem egy-egy patrónus jóvoltából virágoztak.³¹ A Velencei-tó partján ilyen impulzussal nem számolhatunk.

A sukorói bor így elsősorban a 19. századra átnyúló zselléresedést segítette elő, hiszen lehetővé tette a telken kívüli állományon gazdálkodó családok szerény megélhetését. 1828-ban, mikor is a zsellérek száma másfélszerese volt a telkesekének, a házas zsellérek 85 százalékanak volt szőlőbirtoka (SÁNDOR 1973: 252). A szőlőművelés a lokális térben elfogadható egzisztenciákat teremtett. Mindebből az következik, hogy a zselléresedés nem jelentette automatikusan a helyi társadalom totális elszegényedését. Ezt jelzi, hogy a 19. század első felében a lakosság számának bővülése folyamatos, és csak a század közepén éri el a telítettségi szintet, kilencszáz fölötti lélekszámmal: 1836-ben 935 fő, 1870-ben 915 fő, 1900-ban 932 fő, 1920-ban 932 fő (Forr: NÉPSZÁMLÁLÁS 2001).

Településszerkezet a reformkorban

A reformkor szerény zsellér-prosperitása a második katonai felmérésről és az úrbérrendezés kapcsán készült kataszteri térképekről leolvasható térbeli átstrukturálódás révén is nyomon követhető. A térképeken négy alapvető lakhelytípus különíthető el: elsőként a falu gerincét adó fő utcai plató módosabb jobbágyportái, másodikként az innen kiágazó zsellérsorok, harmadikként a Pákozdi határhoz közel eső kicsiny uradalmi majorság, míg negyedikként a szőlőhegyek csupán időszakosan, illetve a falu páriái által lakott övezete.

A II. József kori népszámlálás és az 1828-as census között eltelt időszakban a házak száma másfélszeresére emelkedett (144 ház, CENZUS 1828). Az 1860-as évekre végleg kialakult a múlt században növekedésnek indult Kereszt utca és a Szilvás sor. Új tengelyek is megjelentek a falu déli felében, a Fő utcával párhuzamosan, a mai Tánccsis és Borbás utca ősei. Ez utóbbiakban, illetve a Szilvás soron, részben pedig a Fő utca déli szakaszán az épületek alapterülete kisebb, mint a Fő utca és a Kereszt utca platón fekvő részein (KATASZTERI... 1859). A Szilvás sorról tudható, hogy zsellérek lakta falurész volt, feltehető tehát, hogy a többi hasonló módon beépített falurész is zsellérházaknak adott otthont (PESOVÁR é. n. 2). A plató és a mellékutcák portaméreteinek jelentős eltérése joggal veti fel a gyanút, hogy a számban gyarapodó zsellérréteg térben és lakásmódban élesen elkülönült a volt telki állományt megszerző paraszti csoporttól. A porták mérete közötti különbség két tényezőtől adódhatott: egyrészt a lakóépület léptékéből, homlokzati magasságából, szobaméreteiből, másrészt az istállók nagyságából. Utóbbiak különbsége elsősorban a megművelt föld kiterjedtségével, a munkához szükséges igavonó állatok számával mutat összefüggést. Portaméret és földtulajdon között tehát közvetlen kapcsolatot állt fenn.

1859-ben, a jobbágyfelszabadításhoz kapcsolódóan készített kataszteri felmérés tulajdoni lapjai alapján a község legnépesebb csoportját az egy hold alatt gazdálkodók jelentet-

³¹ Így volt ez a környék falusias központjaiban is, Váiban, Csákváron, Martonvásáron és Lovasberényben. Ezeknek a településeknek meghatározó eleme a több falu jóvedelmét felélő rezidenciális jellegű kastély, amely nem csupán a környék jobbágyainak, zselléreinek adott munkát, de egy szűk kereskedő-iparos rétegnek is. Fejér megye legjelentősebb borvidéke, a móri, szintén egy uradalomra támaszkodva tudott kiemelkedni.

ték, 186 főt, 66%-ot (MENDREY 1981: 28). Bár a törpebirtokosok magas száma rendkívüli szegénységre utal, meg kell jegyezni, hogy egy-egy család vagyona több tulajdonrészről állt össze. Míg a birtokosok összlétszáma 280, addig a családok létszáma ennek körülbelül a fele. A telekkönyvi névsort böngészve gyakran egymás mellett találjuk a férjet és a feleséget, vagy a testvéreket. Az egy hold alatti egyéni tulajdonok azonban még összeadva is rendkívül szűk megélhetési alapot képeztek. Jellemzően a 1000-1500 négyzetméteres kisparcella jelentette vagyonukat. Ha rendelkeztek is csekély szántóval, az még saját családi gabonaszükségeiteket sem elégítette ki. Mivel nem volt elegendő kenyérgabonájuk, a zsellérek a bor értékesítéséből fedezték szükségleteiket. A sukorói boroknak közel 90 százalékát eladásra szánták (MENDREY 1981: 1). Az 1-5 hold közötti birtokos kategóriát az előbbi csoportnál jóval szűkebb, mintegy 68 személy alkotta (24%). Közülük néhányan kizárólag szántóföldeket, mások kizárólag szőlőterületeket bírtak. A többség azonban több lábon állt, esetleg csekély réttel is rendelkezett. A harmadik, 21 gazdát (8%) kitevő paraszti csoport 5-15 holdas földeket, nagyjából szántókat tudhatott magáénak. Emellett csekély réttel, és legalább 1000 négyzetméteres szőlővel rendelkeztek. Tizenöt hold fölött csak két magán-személyt, illetve a két egyház egy-egy tisztségviselőjét, a református lelkészt és a katolikus tanítót találunk. A birtokhierarchia csúcán a határ 78 százalékát magáénak tudható fehérvári káptalan állt (MENDREY 1981: 28). A szántók tizenkét százaléka mellett az egyházi szervezet kezén volt a legelők közel kilencven, a nádasok hatvan százaléka, valamint a teljes erdőterület. A jobbágyfelszabadítással polgári tulajdonossá lett népesség tehát nem egyszerűen egy elaprózódott földtulajdoni struktúrát örökölt, de a nagybirtok szorításában az esetleges terjeszkedés útjai is zárva voltak előtte. A telekkönyvi adatok lehetőséget teremtettek arra is, hogy a fent vázolt csoportok falun belüli elhelyezkedését megközelítő pontossággal rekonstruálni tudjuk. A legmódosabb gazdák a két templom körül, a Fő utca és az Öreg utca meghatározta tengely mentén tömörülnek. Mindez egybecseng a kataszteri térképről leolvasható adattal, miszerint az itteni porták a falu egyéb részeivel összevetve tágasabbak. Az 5-15 holdas, helyi viszonylatban középbirtokosoknak tekinthető réteg, szintén a platón fordul elő nagyobb arányban, de szórva is a zsellérsorokon is megtalálható.

55

A Fő utca szabályozása

A térképek nem csak a falu rétegstruktúráját őrizték meg, de tudósítanak a Fő utca ezer-nyolcszázas évek elei szabályozásáról is. A villámcsapás következtében használhatatlanná lett régi református templom helyett 1831–1832-ben készült el a ma is álló klasszicista épület (MEZEY 2008: 99). Ugyanerre az időszakra tehető a templom körül koncentrikusan rendeződő ősi településrész szerkezetének utcásodása is. 1859-ben még látható az átalakulás velejárájaként létrejövő kis zsákutca, a mai Ivókút utca elődje. Az átrendezés során alakult ki a ma is megfigyelhető utcakép, ahol a kisebb ovális kiöblösödésben álló templom uralkodik az oldalhatáron álló parasztházakkal szegélyezett széles főutcán. Hasonló kép fogad minket a környék telepes falvaiban. Ám míg azok elsődleges képződmények, addig Sukorón egy másodlagos rendezési folyamat eredményeként látjuk. Ebből következően Sukoró főutcájának szélessége nem egyenletes, hiszen a korábbi beépítést őrző, jobb állapotú házakat nem bontották el.

54

53

A reformátusok templomhoz hasonló településszervező erővel bír a katolikusok egyháza, amelyet az 1700-as évek utolsó évtizedeiben emeletek. Ugyanabban az időben külön temető, majd később önálló katolikus iskola is létesült. (Forr: SUKORÓ... 2003).

62

A kétközpontúvá váló Sukorón a felekezeti iskolák eredetileg egyszerű kivitelű, parasztházra emlékeztető épületekben kaptak helyet. Falazatuk vályog, a tetőzetük héjazata nád volt. A református iskolában az utcára néző osztályterem mögött a szabadkéményes

konyha és az egyszobás tanítói lakás kapott helyet. Ehhez csatlakozott az alapincézett istálló és néhány ól (Forr: KRESZ 1968). A helyi egyházi intézményeken kívül a platon találjuk még a kamara kocsmáját és mézsárszékét, amely a szokásoktól eltérően nem merőleges, hanem az utcával párhuzamos tájolású. Az utcával párhuzamos tetőgerinc az oldalhatáron álló házak között tekintélyt parancsoló megoldás. Nem véletlen, hogy a későbbiekben mindkét egyház ily módon építette föl új iskoláját. A kő lábazon álló, téglafalazatú, öt-hat ablakkal az utcára néző épületek szinte robosztus hatásúak a szerény parasztházak sorában. Az ablakszám különösen lényeges szempont egy olyan faluban, ahol még a huszadik század hatvanas éveiben is domináltak az egyablakos oromzatok (Forr: KRESZ 1968). A jelentősebb épületek sorát a kamara csárdaépülete zárta le, amely a Kereszt utca és a Budai út torkolatánál nem is annyira a falu belső életét, mint inkább a külső kapcsolatokat határozta meg. A csárda volt a község kapuja, az átutazók és a helybeliek találkozási pontja. Bár 1970 után a műemlékileg értékes épületet elbontották, a helyszín – immáron presszóként – ma is őrzi eredeti funkcióját. Itt alakult ki a falu legfontosabb buszmegállója, de rendszeresen betérnek a gépkocsival hazafelé tartók is. A kis terecskéről nyíló utcák vezetnek a Csöntör és a Géci hegy üdülői felé, a Kereszt és a Fő utca irányába.

Az imént felsorolt közösségi funkciójú épületeket másfélszáz kisebb-nagyobb parasztporta övezte. A 19. századi és a mai beépítés közötti megfelelések, valamint a még álló régebbi építésmódot felmutató lakóházak jellege alapján joggal feltételezhetjük, hogy közülük számos már a 19. század közepén hasonló képet mutatott. Az 1859-es térképen nagyobb tömbként feltüntetett épületek léptéke mai szemmel szerénynek mondható. Az utcai front általában öt méter szélességű és 2,5 méteres falmagasságú volt, amely fölött nyeregterető keretezte oromzat kezdődött. Összehasonlításképpen, a későbbi sukorói parasztházak paraméterei jó egy méterrel haladják meg ezeket az értékeket. Ugyanakkor a zsellérek lakta utcarészekben – így például a Borbás és a Táncsics utcákban – négy méter szélességű és a két métert alig elérő magasságú parasztporták állottak. A nádtető nem egyszer kontyolt tetőszerkezet fedett, ami fokozta e házak alacsony hatását.

A szerényebb megjelenés rövidebb térfüzerért takart: míg a zsellérházak rendszerint szobakonyha-kamra beosztásúak voltak, addig a tizenkilencedik század közepén a Fő utcán már szép számmal álltak szoba-konyha-szoba-kamra alaprajzú lakóházak. A régi református iskolának az 1860-as években már biztosan álló négysejtes tömbjének léptéke ugyanis nem ugrik ki a szomszéd házak közül. Néhány évtized múlva a zsellérsorokon is feltűnik a második szoba. Legismertebb példája a Szilvás soron álló tájház, amelynek helyén a kataszteri térkép a 19. század közepén még egy szerényebb épületet jelöl. A kapitalizmus korának zsellérházai léptékükben a néhány évtizeddel korábbi fő utcai házakéhoz hasonlatosak. Joggal várhatnánk, hogy mindeközben a falu központi részén is léptéknövekedés zajlott, ám erre csak a huszadik század dereka felé került sor.

A kapitalizmus kora: a megrekedés évtizedei

A sukorói parasztság számára a kapitalista átalakulás nem jelentett felemelkedési lehetőséget, mivel az a meglévő elaprózódott földbirtokstruktúrát ültette át piaci keretek közé. Ráadásul a megélhetést biztosító egyetlen piacképes terméket, a szőlőt, évekre tönkretette a filoxéra (Forr: JENEI 1980-14). S bár az 1900-as évekre az újratelepített tőkék hozama meghaladta a járvány előtti, Sukoró, a környék többi településéhez hasonlóan, nem tartozott a kiegyezés korának prosperáló falvai közé. A mezőgazdasági termények piacra juttatását megnehezítette, hogy a székesfehérvári vasutat a tó déli partján vezették. Sukoró a század második felétől egyre inkább rászorult a bérmunkára. A fiatalok cselédnek, summásnak álltak. Idősebb adatközlők elbeszélései szerint nem csupán a déli part uradalmaiba, de a viszony-

lag távoli Pusztaszabolcsra is lejárta. A korabeli mezőgazdasági statisztika szerint a tizenkilencedik század utolsó negyedében csupán a keresők harminc százaléka volt birtokosnak tekinthető. A fennmaradó rész fele-fele arányban oszlott meg az éves szolgák és a napszámosok között (Forr: PÉNZES 1869). A relatív elszegényedést jelzi, hogy a másfél évszázadon át meredeken emelkedő lakosságszám a jobbágyfelszabadítás korától a második világháborúig stagnált. A háttérben elsősorban nem demográfiai okok, hanem a fokozódó elvándorlás állt. A statisztikai adatok még a huszadik század közepén is fiatal, az egykétől nem érintett faluközösséget mutatnak. Így 1930-ban a 890 fős össznépelességen belül a 15 évnél fiatalab-
bak aránya meghaladta a harminc százalékot (Forr: NÉPSZÁMLÁLÁS 1930).

Az általános agrárszegénység következményeként a századforduló Sukorón nem alakított ki eklektikus, városi hatásokat magába olvasztó népi építészetet. A 174 magánépület közül csupán 9 épült kőből, 6 volt vegyes falazatú, míg a fennmaradó részt a sár és a vertfalazat alkotta (Forr: PÉNZES 1869). Az összeírás sajnos nem tesz különbséget a földfalazatok között, így nem tudhatjuk, hogy az ősbibb tömött, illetve fecskerakásos sár, vagy a vályogtéglás házak voltak-e jellemzőek. Már önmagában a tény, hogy egy kőben gazdag vidéken nem alakult ki a szilárd építőanyagból való építkezés gyakorlata, a lakosság építészokásainak nagyfokú zártságára, konzervativizmusára enged következtetni, és nem utolsósorban szegénységére. A kő megmunkálásához ugyanis vagy kialakult paraszti gyakorlat szükséges – ez hiányzott –, vagy idegen mesterek felfogadása. Az utóbbi eset feltételezte volna a helyi közösség viszonylagos jómódját.

A megjelenő második szoba sem feltétlenül a növekvő jólét vagy a paraszti polgárosodás lépcsőfokaként értelmezhető. Kialakulásában fontosabb szerepet játszott, hogy a házakat gyakran két család közösen volt kénytelen használni. Az 1859-es telekkönyvi adatok különösen a Fő utcán – tehát ott, ahol a legnagyobb léptékű házak állottak – majd minden második esetben két házrészst jeleznek egy-egy portán belül (Forr: SUKORÓ 1859–1919). A két szám összevetése, miszerint 174 házban 300 kereső élt, jelzi az ikerháztartások markáns jelenlétét.³² A hosszúházak két család általi használta a huszadik század második feléig előfordult, az interjúkban is rendszeresen említettek ilyen eseteket. Ilyen volt a Kresz Mária felmérte Fő utca 36-os porta is, amelyet Kiss János és Szabó Ferenc közösen használt (Forr: KRESZ 1968). A hosszan hátrafutó épületben két lakrész volt, mindkettő szoba-konyha beosztással. A hátsó traktusban a kamrák és a huszadik században kialakított nyári konyhák kaptak helyet. A porta a tekintélyesebb házak közé tartozott, amit az utcára nyíló két ablak is jelez.

Máskülönben Sukorón a legtöbb esetben megelégedtek egyetlen ablakkal. A református templom körül megmaradt régi épületek őrzik ennek hagyományát. Diszítómotívumokat szinte sosem használtak. A fehérre meszelt falat csupán a lábazat sötétebb csíkja tagolta, vagy a ritkán alkalmazott deszka oromzat. Az épületeken uralkodott a vályog egyszerű anyagszerűsége. A legarchaikusabb építészokásokat felmutató házakon a vértelkek még fonnott, gyakran a tapasztás is hiányzik. Az oszlopokkal tagolt gang, a tizenkilencedik századi paraszti jólét e jellegzetes megnyilvánulása, az első világháború előtt még kuriózumnak számított.

³² A telekkönyvi adatok és az anyakönyvek összevetésével lehetne megválaszolni a kérdést, vajon az ikerháztartásokban élők, milyen rokoni kapcsolatban álltak egymással.

Külterületek

A módosabb platóból és a zsellérsorokból álló belterület mellett a határban kialakított pincék, illetve az uradalom állattartó telepe képezték a település további egységeit. Fizikai és társadalmi értelemben egyaránt idegen maradt a falutól az Új Major néven, közvetlenül a pákozdi határ mellett létesült káptalani gazdálkodóközpont. A későbbiekben János névre keresztelt, néhány istállóból és cselédlakásból álló együttes előzményei a 18. századig nyúlnak vissza, mikor is egy ötszáz férőhelyes hodály, egy juhászház és a tej tárolására szolgáló pince alkották a majorságot (Forr: JENEI 1980-9). A juhász lakhelye vályogból készült, nádtető fedte és a közép-magyar alföldi háztípus beosztását (szoba-konyha-kamra) követte. Akkori helye nehezen meghatározható, feltehetően a Kereszt utca Budai út torkolatánál állott, a későbbi csárda helyén. A 19. század első évtizedeiben költözött végleges helyére, ahol 1945-ig működött. Jelentős külterületi lakott helyé sohasem fejlődött. Még 1930-ban is csupán 18 állandó lakossal bírt, akik feladatát az állatok gondozása jelentette (Forr: NÉPSZÁMLÁLÁS 1930). A káptalani szántók művelését a faluban élő házas zsellérek végezték. A visszaemlékezések szerint a néhány vályogfalazatú, nádtető objektum alkotta János-major a második világháborút követő fosztogatások során szűnt meg. Állítólag az oroszok tették tönkre, de nem zárható ki, hogy maguk a falusiak bontották el a káptalan ingóságait. Felépítésére, bármilyen formában történő újjáélesztésére, azóta sem került sor, holott az egyre terjeszkedő szőlőhegyi nyaralótelepek északról már elérték az egykor csak legelők, szántók és gyümölcsösök ölelte majorság helyét.

Egészen másként alakult a határt benépesítő prэшázak sorsa. A bortárolást a korai idők-től kezdve az ültetvények mellett oldották meg. A sorpincék a közel eső dűlők löszfalai mentén, közvetlenül a kivezető utak szomszédságában alakultak ki. Miközben a második katonai felmérésen nem látni épületeket a mai Borjúvölgy és a Pincesor utcákban, addig a harminc évvel később készült kataszteri felmérési térképen már kivehetők a prэшázak alaprajzai. A huszadik század elején gyakoriak lehettek a felépítmény nélküli lyukpincék, ami elé legfeljebb egy kisebb, nádból épült kalibát emeltek. A belterület határát nyugatról követő prэшázak pincék a 19. században a mainál szabálytalanabb képet mutattak. Különösen a Pincesor utcában feltűnő a változás, hiszen errefelé a szabadon álló épületek voltak túlsúlyban. Szintén szórt beépítés jellemezte a Csöntör hegy nyugati oldalát, ahol már a 18. században megjelentek a telek mélyére helyezett prэшázak.

- 63 A 19. század közepén elsőként a prэшázaknál találkozunk a kőépítkezéssel. A kicsiny hajlékok azért érdemelnek külön figyelmet, mert ebben az időben a parasztházak szinte kizárólag vályogból készültek. A kő alkalmazása tehát a másodlagos települési struktúrában terjedt el, itt ismerkedtek meg sajátos tulajdonságaival, itt kísérletezhették ki rakásának módjait. Így mikor a huszadik század első felében a módosabb parasztházak kő alapzattal kezdtek épülni, a helyi kalákák vezetői már rendelkeztek a megmunkáláshoz szükséges szak-tudással. A 19. század második felére datálható, ma is álló prэшázak tanulmányozása alapján elmondható, hogy a korai épületek állandó kinttartózkodásra alkalmatlanok voltak. A legtöbb esetben hiányzik a kémény, vagy ha van, későbbi toldalék. A belső tér tagolatlan, nin-csenek melléképületek sem. Az egyetlen helyiséget magába foglaló szőlőbeli házacskák alapterülete ritkán haladja meg a 20 négyzetmétert. Bár állandó lakásokká nem váltak, az öregek gyakran itt töltötték a nyári hónapokat. A szőlőhegyek e sajátos szubkultúrája egészen az ezerkilencszázhatvanas évekig fennmaradt, mikor is a terjeszkedő belterület és a töme-gesen megjelenő nyaralótulajdonosok alapjaikban formálták át a sukorói határt.

Az első szabályos utca

Az 1945 előtti településszerkezet kialakulásának utolsó korszaka, a huszadik század első fele, nem hozott érezhető szociális változást a falu agrárnépességének életében. Míg a tó déli partján jelentős üdülési beruházások indultak be, az északi községek élete a korábbi ke-
reték között fejlődött (THAISZ-BÁTHORI 1937: 7). Az elvándorlás nem csökkent: 1920 és
1930 között 114 fős negatív migrációs mérleget jegyeztek föl (Forr: NÉPSZÁMLÁLÁS 1930).
Ugyanakkor a stagnáló népesség mellett megfigyelhető a lakások számának lassú gyarapo-
dása is, így a negyvenes években az ingatlanok száma megközelítette a kétszázötvenet (Forr:
NÉPSZÁMLÁLÁS 1941). A mennyiségi mutató mellett jelentős minőségi javulást hozott a ter-
jedő szilárd alapozás, amely a házak egyharmadánál volt megtalálható. Az alapozással kés-
szült parasztházak egy részénél már megjelenik az egyszerű, négyszögletes oszlopokkal
tagolt tornác is, utcai oldalukon félköríves lezárással. A nádtető továbbra is abszolút ural-
kodó, a házak nyolcvanöt százalékát fedte (Forr: NÉPSZÁMLÁLÁS 1930).

74

Az alapozással készült, gangos ház a Kossuth utca kiépülésével jött divatba a harmincas-
negyvenes évek fordulóján. A friss parcellázások a Fő utcától az egykori csárda épületéhez
vezető nyílegyenes utcát rajzoltak ki. Funkcionálisan és a felépült lakóházak jellege alapján
azt mondhatjuk, hogy a Kossuth Lajos utca a plató szerepét egészíti ki. Létrejöttével a leg-
fontosabb felvezető tengely jött létre a Fehérvári út és a központ között. Az utca egyenes vo-
nalvezetése, a szigorúan szabályos telekformák és a házak egységessége, kifinomultsága azt
sugallják, hogy mérnöki tervezett településrészről van szó. Ilyen minőségében tehát a le-
gelső településrendezési beavatkozással állunk szemben, amelyet a következő évtizedekben
számtalan egyéb követett.

73

Kifelé a paraszti múltból

A háború utáni földosztáskor főként a János-majorban élő cselédség és néhány tucat agrár-
proletár igényelt házhelyet. A kérvények száma nem érte el a negyvenet sem (37 fő), ami a
székesfehérvári járásban messze a legalacsonyabb érték.³³ Ez a szám még a kilencszáz kö-
rülí lakosságszámhoz viszonyítva is alacsonynak tekinthető. A kevés leendő tulajdonos szá-
mára a korabeli falustruktúra jelentős változása nélkül kivitelezhető volt a parcellázás, így
az 1949-ben életbe lépett külterületi építési tilalom betartatása sem okozott gondot. Az ezzel
kapcsolatos közgyűlési jegyzőkönyvekből értesülhetünk arról, hogy a székesfehérvári úttól
délre jelöltek ki lábastelkes rendszerrel kialakított házhelyeket (Forr: SUKORÓ... 1947–1971).
Az új utcák beépítésére azonban csak később, a hatvanas évek kockaház divatjának idejé-
ben került sor.

82

Közvetlenül a háború után a falu lakossága a földművelés folytatását, illetve a szőlőül-
tetvények bővítését tartotta a legfontosabbnak. A káptalan birtokait átvevő állami erdőgaz-
daság igényét, miszerint az erdőöröknek a falu földjéből kellene javadalmi telket kihalítani,
a helybeli eljáróság drámai hangot sem nélkülöző levélben utasította el: *"minden jogala-
pot nélkülözőnek tartja azt, hogy az erdőkincstár egy ilyen szegény község földéhes lakos-
ságától akarja vagy kívánja elvenni azt a csekély földet, ami teljes egészében is kevés a
legjogosabb igények kielégítésére. (...) Községünk lakossága, éppen úgy, mint a régebbi ősi
településeken, úgy a jelenlegi gyenge földeken is meg fogja mutatni, hogy szorgalmával mivé
lehet tenni ezeket a gyenge területeket, melyek egy feudális nagybirtok kebelében teljesen ki-
használatlanul maradtak a rossz gazdálkodás következtében"* (Forr: SZÉKESFEHÉRVÁRI...
1947).

³³ Összehasonlításképpen Velencén 372-en, Zámolyon 206-an, Szabadbatthyányban 196-an nyújtottak be kérel-
met (Forr: NAGYPATAKI 1945).

A fogalmazványból kitűnik, hogy a kiosztott földeken a lakosság már megkezdte a földek előkészítését a fiatal tőkék számára. 1948-ban szőlészeti téli tanfolyamot is tartottak. Az optimizmust növelte, hogy az egy hold alatt gazdálkodó, mondhatni földtulajdon nélküli réteg aránya a reform után elenyészően kicsire zsugorodott (Forr: SUKORÓ... 1947–1971). Az új falu társadalmi gerincét az 1-10 holdon gazdálkodók adták, mintegy 166 fővel (Forr: NÉPSZÁMLÁLÁS 1949). Tekintetbe véve a kiosztott földek termőértékét és a kommunista hatalom agrárpolitikáját csekély esély mutatkozott az életerős szőlészeti kisgazdaságok kialakulására. Ennek ellenére az emberek ragaszkodtak korábbi életmódjuk folytatásához. Munkaerőmobilitás vagy ingázás a negyvenes években alig létezett. Az iparban-bányászatban foglalkoztatottak jórészt a határban működő kőfejtőbe jártak. Részarányuk a falun belül elenyésző volt, még az öt százalékot sem érte el. A vasút hiánya miatt az ingázás alapvető közlekedési feltétele is hiányzott. Változást majd csak a hatvanas években kiépülő rendszeres buszközlekedés hoz.

Az ötvenes évek bizonytalanságot hoztak, amit jól jelez, hogy a lakásépítési kedv igen visszafogott volt, dacára a frissen kimért házhelyeknek. Az 1945 és 1960 között eltelt tizenöt évben kevesebb új otthon készült el (34 db), mint a téveszszervezés utáni első évtizedben (47 db, Forr: NÉPSZÁMLÁLÁS 1960). Nemcsak a házépítés, de a munkaerőpiaci mobilitás is a magánföldek második szövetkezetesítése után vett nagyobb lendületet. A kádári éra első korszakát lezáró időpontban, 1970-ben már csak az aktív dolgozók egyharmadát foglalkoztatta a mezőgazdaság (Forr: NÉPSZÁMLÁLÁS 1949).

Falukép a hatvanas években

A hetvenes évekre kézzelfogható arányban formálódott egy kockaházak jellemezte szocialista falukép. Egységes új negyed csak a fehérvári úttól délre létrejött telkeken alakult ki, máshol a korábbi településrendbe ékelődve jelentek meg a kockaházak. Az átalakulás első hulláma főként a zsellérházakat érintette, hiszen a harmincas-negyvenes években felhúzott Kossuth Lajos utcai porták és a Fő utca módosabb hosszúházai egyelőre megfeleltek a lakásigényeknek. A mai állapotot felmérő bejárások alapján megállapítható, hogy még a legarchaikusabb építésmódokat őrző házak bontása sem volt tömeges. A kockaházak és zsellérházak váltakozásából kialakult jellegzetes kevert utcakép egyedül a Kereszt utcában alakult ki, ahol a hatvanas években körülbelül minden negyedik telken lecserélték a házat.

- 76 Az egyik ilyen telken a hatvanas évekig egy szoba-konyha-szoba-kamra-istálló beosztású parasztporta állt. Ma is meglévő hátsó traktusa alapján megállapítható, hogy rendkívül alacsony, két és fél méteres falmagasságú épület lehetett. A háború után a szülői házban berendezkedő fiatal pár húzta fel a telek déli oldalán lévő nyári konyhát. A ma már idős néni szerint az anyósa fölöslegesnek tartotta ezt a fényűzést, ő mégis kiharcolta. A nyári konyha feladata a lakás mentesítése a mindennapi főzéssel járó szagoktól. A kicsiny tér három helyiségre oszlik: a tényleges konyhára, egy vizesfülkére és egy kamrára.
- 75 A kőből rakott alapok fél méterrel emelkednek a felszín fölé, a falazat vályog, amelyet a tulajdonosok maguk vetettek. A nyeregretető fedte oromzatos kialakítás és a hatsejtes ablak egy kicsiny parasztház benyomását kelti. Az étel feldolgozására, tárolására szolgáló külön építmény egy olyan fejlődési láncszem, amely végül epizodikus jellegű maradt a falu építészetében, de amely az ötvenes-hatvanas években virágkorát élte. Segítségével fennmaradhatott egy kései paraszti életforma, miközben a lakás a városi minták felé orientálódott. A nyári konyha az évezredes paraszti múlt megszokott munkarendjét teljes mértékben kiszolgálta az éves befőzésesektől a téli disznóvágásokig. A nagy lakás és a kis nyári konyha közötti léptékkülönbség jelzi a paraszti múlt meghaladásának vágyát és egy új életforma akarását. A régi világot a tulajdonos ötven év távlatából sem látja szépenek: „A parasztlakás sora rosszabb volt, mint a rabszolgáké

abban a szép brazil filmben". Az új ház kialakításához másokkal együtt a szövetkezet második szervezése után fogtak neki. Mivel az első években a férfiak nem kaptak munkát a szövetkezetben, különösen sok energia maradt az építkezésre. Nem tiszta kockaház jött létre, hanem egy „L” alaprajzzal kevert forma. A két utcai szoba mögött a ház elkeskenyedik, de továbbra is kétraktusos marad: nappali-konyha, hátsó szoba-fürdőblokk egységek követik egymást. Az alaprajzi eltérés ellenére a Kereszt utcai ingatlan megjelenésében a kockaházak tömeghatását idézi: csíkozott festés, négyzetes, háromszatú ablakok és alacsony hajlás-szögű, „majdnem” sátozott. Hasonló felfogású, kockaház-nyári konyha telekkialakítás több helyütt megfigyelhető a faluban.

75

A nyilvánvaló változások ellenére a hatvanas évek alapjaiban nem rajzolta át a faluképet. Az anyagi gyarapodás nem volt jelentős, az emberek habitusa erősen kötődött a paraszti értékrendhez. A szocializmus első felére vonatkozó statisztikák egy visszafogott építési ütemet jeleznek, amely – legalábbis az országban tapasztalható nagyarányú építési lázat figyelembe véve – alig volt számottevőbb a paraszti korszak utolsó évtizedeinél. 1970-ben még a lakásállomány hetven százaléka háború előtti (Forr: NÉPSZÁMLÁLÁS 1970). Bár Fejér megítélését tekintve ez az arány magasnak mondható, de egyáltalán nem egyedülálló. A szomszédos Pákozdon hasonló értéket látni, miközben a megye déli csücskében fekvő Vajtán kilencven százaléka a régi házállomány aránya (Forr: NÉPSZÁMLÁLÁS 1970). Az első szocialista modernizációs hullám tehát viszonylagos érintetlenségben hagyta a régi falumagot, ami azonban csak egyik feltétele volt Sukoró műemlékfaluvá válásának.³⁴ Sukoró műemléki különútját a tudományos kutatások, illetve a hatvanas évektől kibontakozó idegenforgalmi fejlesztések „nevezetesség-igénye” alapozta meg.

Műemlékek születése

A helyi építészeti örökség felfedezésének első jelentős állomása 1967, amikor a Szilvás soron megnyitják a tájházat (PESOVÁR é. n. 2). Kresz Mária egy évvel későbbi műemléki gyűjtésének képanyagát tanulmányozva, az akkori faluban tucatjával lehetett volna hasonló házakat találni (Forr: KRESZ 1968). De nem csak a házakon, az egész utcaképben a háború előtti állapotok köszönnek vissza. Az utcák kövezetlenek, autóforgalom nincs. Az udvarokon sehol nem nő fű, a házakat hófehérre meszelik, a nádfedést rendszeresen karbantartják. Az akkori falu hasonlít is a mai Sukoróra, meg nem is. Kétségtelen, hogy számtalan régi épület fennmaradt, a nádtetők sem tűntek el, és a fehérre meszelt falak ma is általánosak. Az udvarokban azonban már gyep zöldell, az istállóban tehenek és disznók helyett kerti bútorok várják a szezon hétvégéit. Még inkább átalakult a környező táj. A szőlősorok eltűntek, a falut körülölelő gyümölcsöskertek helyén több száz nyaraló néz állandó farkasszemet a tótükörrel.

65, 59, 53

80, 81

A hatvanas évek végétől a korabeli közbeszédben proletár Balatonnak becézett Velencei-tó átfogó turisztikai kezelése egyre sürgetőbb igényként jelentkezett. A kormány 1971-ben fogadta el az úgynevezett Velence-tavi Fejlesztési Programot (Forr: VELENCE... 1977). A következő években megkezdődött a tó északi partjának bekapcsolása a szabadidőipari létesítmények hálózatába, ám ezek az intézkedések a falu belső anyagi helyzetén nem sokat javítottak. Sukorót „nagy-Velencéhez” csatolták, így közel húsz évre elvesztette önállóságát. A nagy hasznot hozó telekértékesítések bevételei így a szomszédos településen realizálódtak. Folyamatos volt az elvándorlás, amit a demográfiai utánpótlás sem tudott már kompenzálni, így a lakosság szám 1980-ban 752-re, 1990-ben 696-ra csökkent (Forr: NÉPSZÁMLÁLÁS 2001). A Kádár korszak utolsó évtizedében 115 temetésre csupán 77 születés jutott (Forr: NÉPSZÁMLÁLÁS 1991). A nyolcvanas években amúgy sem magas lakásépítési

³⁴ A jobb feltételekkel induló Vajtán például mai napig sem indult meg a településképp műemléki átalakulása.

volumen tovább apadt. A korábbi évtizedenkénti félszáz otthonhoz képest a nyolcvanas években már csak 34 új lakóház készült el. A 89-es rendszerváltás pillanatában 289 lakóház állt a községben, ami csupán néhány tucattal több a szocializmus hajnalán felvett adatoknál. Közben a lakásként működő parasztházak aránya 40 százalékra esett vissza. Műemléki szempontból még ez is kedvező arány, különösen, ha hozzávesszük, hogy a házak nagy része eredeti képét mutatta.

A nyolcvanas évek helyi recessziója önmagában nem indokolta volna a történeti házalomány fennmaradását, hiszen ugyanebben az időben intenzív nyaralóépítési láz kezdődött, amely mind a mai napig tart. Ám ez a konjunktúra a belterületre nem szivárgott be, mert a szigorodó beépítési szabályzatok és örökségvédelmi rendelkezések útját állták. A székesfehérvári megyei levéltárban őrzött anyagok között a legelső, az egész tókönyéket szabályozó rendezési terv 1962-ből való (Forr: VELENCEI... 1962). Ebben a dokumentumban Sukorót még nem sorolják az üdülőfalvak közé. Szerepét mezőgazdasági mellékfaluként határozták meg, ami burkoltan egy hosszútávon fenntartandó intézményi és infrastrukturális hiányt prognosztizált. Tíz év múlva már a turisztikai igényekhez igazodó, tudatos örökségvédelmi politika volt kialakulóban. Megszülettek a tókönyék örökségi értékeit feltáró és az építési kereteket meghatározó felmérések, rendezési tervek. Az 1979-ben elkészült, képekkel illusztrált összefoglaló anyagban ezt olvashatjuk: „*A falusi lakosság lakhelyei jobbára a múlt század második felének települési és építészeti képét mutatják. A vidék idegenforgalmi, műemléki értéke (...) földrajzi helyzetében, természeti szépségeiben és egyes településeinek faluképi és néprajzi jellegzetességeiben rejlik*” (Forr: VELENCE... 1979).

A dokumentumból kiderül, hogy mindössze négy parasztház állt műemléki oltalom alatt. S bár a szakértők a falukép védelmét kiemelkedő feladatnak tekintették, nem riadtak vissza a bontásoktól sem: a 282 lakóházból „*nagy távban*” nyolcvan cseréjét javasolták. A társadalmi folyamatok azonban más irányt vettek. Már a fejlesztési koncepció is megemlíti, hogy pl. a Szilvás sor 6. számú épületet: „*(...) üdülőháznak használják. Gondozott kertje szép színfoltja az utcának*” (Forr: VELENCE... 1979).

A következő két-három évtizedben ez a tendencia felgyorsul, és egyre több nyaralóvá-sárló kezdi keresni a népi lakóházakat. Nehéz lenne megbecsülni, hogy manapság az 1945 előtti házaknak hány százalékát használják üdülőnek, annyi azonban megállapítható, hogy a feltűnően népies, szalmatetős porták döntő többsége hétvégi házként funkcionál. Már a rendszerváltás előtt kitapintható a régi lakosság belső részéről történő elhúzódománya és a helyükre érkező üdülőnépesség beáramlása: „*(...) nagy a kereslet az üdülési célra felhasználható, jó kilátást biztosító, szép, régi (nádfedeles) házakra. A tulajdonos eladja, és újat épít a megosztott telkek egyikén*” (Forr: VELENCE... 1988).

A nyaralóként használt és a folyamatosan lakott parasztház egészen más tartalmakkal bír. A nyaralótulajdonosok gyakran „pontos felvilágosítást” adnak a ház koráról: 130 vagy 150 évesre becsülik, míg a helybeliek „generációs mértékegységben” határozzák meg a porták korát: „*már a nagymamám is itt született, apámék vették, de már akkor is régi volt stb.*”. Az utóparasztosodás állomásán áthaladt ingatlanokon kevéssé szembeötlő a történelmi patina. Az egyik részletesen is megtekintett Temető utcai házat például 1960-ban kereszt irányban bővítették, oszlopos ganggal látták el, a héjazatot eternitre cserélték. A tulajdonos elmondása szerint a TSZ-be bevitt állatok árából kezdhettek neki az építkezésnek. Ugyanekkor lecserélték a nyílászárókat, és új korszerű konyhát alakítottak ki. A nyitott kémény dominálta régi konyha már csak az idős elbeszélő emlékeiben él. Funkcióját tekintve a ház központi, étellel leginkább teli része a ház végéhez csatolt nyári konyha, amely a régi paraszti háztartást örökölte meg. A telken állatokat nem tartanak, de a rendszerváltásig volt egy-egy hízó az ólban és néhány baromfi az udvaron.

A nyaralóként működő parasztházakat szinte mindig gondozott nád fedi, gyakran egy-egy magyar zászló is leng az oromfal előtt, vagy a faluban korábban nem ismert népies díszítmények ékesítik a fehér falakat. Az udvarban műanyag kerti székek, napozók, grillsütők. A tulajdonosok a hétvégeket igyekeznek a szabad levegőn tölteni. A ház önmagában kert nélkül csekély értékkel bírna. Mint egyikőjük fogalmazott: „nyáron nagyszerű itt lenni, de télen kifejezetten nyomasztó”. Az udvarokon frissen nyírt gyep, kevés virág. A nyaralók első generációja kifejezetten kiskerteket keresett és heti rendszerességgel járt le gyümölcsfáit, virágait gondozni. A rendszerváltás utáni idők nyaralóira ez már kevésbé áll, így a kerti munkák jelentős részét bérebe adják, ami a helybeliek egyik megélhetési forrásává vált az utóbbi évtizedben. Az ilyen jellegű gondnoki munkák iránti igény meg is haladja a falu teljesítőképességét.

80, 81

A műemlékesedés következménye: a szétterülés

Amilyen mértékben gyarapodott az üdülőtulajdonosok száma a régi belterületen, ugyanolyan mértékben húzódott el a helybeli lakosság ezekről a részekről. Ennek következményeként a falu szétterült. Legegyszerűbb esetben a régi házaikat eladó tulajdonosok a hosszában megosztott parcella másik végében építhettek. A Dózsa György utca vonalvezetése e folyamat eredményeként alakult ki, amihez hasonlóan kívánták megoldani a Fő utca másik oldalának problémáját is. A paraszti telek átvágásával máshol is keletkeztek új sorok, így az Óvoda és a Vörösmarty utcában. A nyolcvanas-kilencvenes évek divatjának megfelelően ezeket az utcaképeket a késő-kádári emeletes családi házak uralják, egy-egy parasztosabb ízlésű régebbi lakóházzal tarkítva.

78

79

A nyolcvanas évekre az a furcsa helyzet állt elő, hogy bár a csökkenő lakosságszám miatt lakásfelesleg képződött, égetően szükség volt új építési telkek kijelölésére. A telkek átvágása mellett a volt Iharos dűlőben sorházas rendszerű új lakások épültek 1982-83-ban, illetve belterületté minősítették a falutól keletre eső földeket. Az ily módon megnövekedett falu két végpontja közt légvonalban mintegy négy kilométeres távolság alakult ki. Összevetve a történeti belső rész kiterjedtségével, amely észak-déli irányban sem éri el a másfél kilométert, óriási a növekedés. A korábbi, Fő utcára koncentrált tömör észak-déli tengelyű belterület helyett, egy hosszan elnyúló, kelet-nyugati szerkezet alakult ki. Mindez a falu hagyományos közösségi életét bonyolító Fő utca szerepét erősen csökkentette. A jelentős távolság miatt a gépkocsi használata nem csupán az ingázásban, de a falun belüli közlekedésben is kulcsszerepet kapott, ami az egyetlen igazi közlekedési folyosóként működő Fehérvári út felértékelődésével járt. Az átstrukturálódás tulajdonképpen már a háború után megkezdődött, amikor a távolsági úttól délre parcellázták ki az új lakótelkeket, de igazán a buszközlekedés megindulásával és a napi ingázás elterjedésével párhuzamosan erősödött föl. Az út mentén kapott helyet a sportpálya, majd a rendszerváltás után egy kisebb idegenforgalmi központ került ide, de mindenekelőtt az 1990 óta ismét független Sukoró új községének átadása jelzi a kelet-nyugati tengely felértékelődését.

82

83

A szuburbanizáció

A rendszerváltás óta Sukoró rendkívül gyors átalakulásokon megy keresztül, amelyek szorosán összefüggnek a budapesti és a székesfehérvári agglomerációs gyűrű szélesedésével. A nyers statisztikai adatok 1991 és 2001 között 201 fős vándorlási többletet mutatnak (Forr: NÉPSZÁMLÁLÁS 2001). A növekedés a millennium után még nagyobb lendületet vett, 2004-ben 1057, 2007-ben már 1250 lakost tartottak nyilván.³⁵ Bár a tényleges gyarapodás ko-

³⁵ Polgármesteri Hivatal tájékoztatása.

rántsem ekkora, hiszen sokan csupán az üdülőkre kivetett adók elől húzódnak be a sukorói regiszterbe, a számok így is rendkívül imponálóak. Ha lehet, még erőteljesebb az építkezések dinamikája. Az adatok egyszerű összevetése itt is buktatókat rejt, hiszen korábban lakásként használt parasztházak váltak üdülővé, üdülők lakásokká, vagy lakott üdülőkké, de irányadónak elfogadhatjuk, hogy 1990 és 2001 között 30 százalékkal bővült a lakásállomány (Forr: NÉPSZÁMLÁLÁS 2001).

- 84 Az új falurészek kiépülésekor, így a Pákozdi út mentén kibontakozó Móga és Vasvári utcákban, kísérletet tettek a hagyományos formákat továbbvivő utcakép kialakítására. Legutóbb 2003-ban fogadtak el építési szabályrendeletet, de főbb pontjait tekintve hasonlóan szigorú előírások voltak érvényben korábban is (Forr: SUKORÓ... 2003). A homlokzati falmagasság nem haladhatja meg a négy métert, a nyeregtető alkalmazása kötelező, bizonyos színfajták, mint pl. a lila vagy a mélykék, élénk rózsaszín nem megengedettek. Az említett két utcában 1991-ig csak a telkek felére volt kiadva építési engedély, mára gyakorlatilag telítődtek, sőt megkezdődött a Gyepes sor és a Pálinkaház felé való terjeszkedés. A felmérés négy éve alatt ezen a területen zajlottak a legnagyobb változások. Felsőközéposztálybeli lakásmódot kínáló, sorházas rendszerű otthonokat kínálnak a befektetők. Mindemelllett a magánérintésű építkezéseknél megfigyelhető az építési szabályzat kereteinek maximális kihasználása. Igaz ugyan, hogy az oromzatos, nyeregtetős épületek vannak túlsúlyban, de akadnak merészebb megoldások is. A nádtető ebben a fiatal családok lakta új falurészben egyáltalán nem jellemző. Az udvarok kicsik, kertvárosi hangulatúak, mintsem falusiak. Állattartás nincs, legfeljebb egy-egy házőrző kutyát látni.

A szőlőhegyek szuburbanizációja

- A 20. század második felének átalakulását lehetetlen megérteni a szőlőhegyek részletes vizsgálata nélkül. A volt szőlőhegyek hat kilométer hosszúságban, néhol akár másfél kilométer mélységben terülnek el a székesfehérvári úttól északra. Falusi szemmel nézve óriási területről van tehát szó, amely az elmúlt húsz-harminc évben belterületi jelleget öltött. A nagyszámú nyaralót és állandó lakást magába foglaló térség utcarendszere az egykori dűlőutak szerkezetét örökölte. A háború utáni időkig a dűlőutak mentén meglehetősen szellősen álltak a kerítés nélküli présházak, kisebb pincék. Közöttük a helybeliek gyalogszerrel átjárhattak, így nem volt szükség keresztutcákra. Ma már egészen más a helyzet. Az üdülőket és az új lakóházakat magas drótkerítés határolja, a telkeken álló értékes ingatlanokat riasztórendszerrel őrzik. Az úthálózat azonban a régi maradt, aminek eredményeként a szőlőhegyekből kialakult belterületen sok-sok zsákutca található. A délről északra vezető utcák között általában nincsen természetes kapcsolat. Ha valaki a Sorompó, Kulacs, Kilátó, Gyöngyös stb. utcán elindul a hegyre, rendszerint ugyanott jön vissza, esetleg az erdőövezet határán talál átkötő keresztutat.

A 2001-es népszámlálás szerint ezer fölötti az üdülőépületek száma, ami összevetve a lakóházak háromszáz körüli volumenével, érzéketlenül jelzi a két életforma sukorói arányait (Forr: NÉPSZÁMLÁLÁS 2001). A polgármesteri hivatal becslése szerint nyaranként ötezer fős népességgel kell számolni. 1979-ben, mikor is az északi parti üdülőtérület első fejlődési periódusa már lezárult, Sukorón még csak 1600 fős üdülőnépességet jeleztek a tervezők, de már ekkor megfogalmazódott a bűvös 5000-es keret elérésének távlati célja (Forr: VELENCE 1979). A szőlők üdülési célú felvásárlása a hatvanas években vett nagyobb lendületet. A szövetkezet nem tartott igényt a csak kézi munkával megművelhető hegyoldali parcellákra, így azok magántulajdonban maradtak. S mert a szőlő jövedelme nem volt jelentős, miközben az üdülési telkek ára fokozatosan emelkedett, a hegyoldalak tulajdoni lapjain fehérvári és budapesti lakosok nevei kezdtek feltűnedezni. A városokból érkezők első hulláma még nem a

posztmodern nyaralás, illetve rekreáció ideálját kergette, hanem a kiskertek művelésének hagyományát vitte tovább. Egy foglalkozását tekintve alkotóművész budapesti értelmiségi, aki a hatvanas évek „hőskorában” a nagyon hasonló pákozdi szőlőhegyen vásárolt birtokot, így emlékezik a régi világra: „*Gondozott, pár hektárt érlelő szőlőskertek süttették magukat a vörösköves utcácskák között, tengerkék ég alatt. (...) Fehérvári és pesti üdülő-szőlősgazdák, a pákozdi őslakók a napi munka után hol itt, hol ott összejöttünk főzni, borozgatni, meg tárgyalni a világ dolgait, meg persze nótázgatni. (...) az idő megy, sokan meghaltak, megöregedtek, elszegényedtek. Az új tulajdonosok vagy az örökösök idegenek nekünk is, egymásnak is. És nem is akarnak ismerkedni. Az ő vendégeik autókavánokkal érkeznek a városból a kerti partikra*” (LUKÁCS – AMBRUS – L. SIMON 2005: 55).

A kerti szerszámok tárolása és az „éjszakai borozások” utáni kényelmesebb pihenő szükségessé tette egyszerűbb építmények emelését. A hatvanas évekre a zártkertek és a szőlőhegyek zöldjében százával állottak az illegálisan felhúzott bungalók, amelyek rendszabályozására a hetvenes évek elején nagyszabású razzia kezdődött. Ellenőrök járták be a hegyoldalt, hogy az építési szabályzatba nem illő bódékat feltérképezzék, és bontásukat elrendeljék (Forr: SUKORÓ... 1971a,b). A felmérés anyagából kitűnik, hogy 1971-ben állandó kinttartózkodásra alkalmas épület még csak elvétve fordult elő. Számukat tekintve a korábbi időszakból örökölt *présházás pincék* voltak többségben. Ezek eredendő alapformája nem állt másból, mint a lejárát elé helyezett nádtetőből, de a hetvenes években ez az egyszerű megoldás már nagy ritkaságnak számított. A hagyományos épületek többsége valódi présház, 15-20 négyzetméteres alapterülettel, kő, esetleg kő és vályog vegyes falazattal, nád fedte nyeregtetővel. Különösen szépek az oromsík elé kiugró szílfogó falakkal ellátott változatok. A présházak parasztházzá fejlődése egy-egy esetet leszámítva nem következett be.

Volumenükben az előbbivel vetekedtek az *előre gyártott fa*, vagy *préselt lemez hétvégi házak*. Alapterületük szintén kicsiny, legfeljebb nyári kint tartózkodásra alkalmasak. Legtöbbjük tájidegen, egymással sem harmonizáló. Az alpesi típustól, a majdnem lapostetős változatig, a teraszostól a hozzátákolat elötetősig igen sokfélék. A későbbi fejlődést vetíti előre, hogy sokukat széles betonalapra helyezték, amely egy állandó, szilárd falazatú házat is elbír majd.

A harmadik típust az épületnek alig nevezhető *tákolmányok* alkotják. A deszkákból, hullámlemezekből és még ki tudja hányféle építési hulladékból összehordott építményeket a tulajdonosok átmeneti megoldásnak tekintették, amíg megfelelő faházhoz nem jutnak. A napjainkra szinte teljesen eltűnt bódék szociológiai szempontból az új-honfoglaló városi népesség legelső, ideiglenes szállásaiként definiálhatók.

Negyedikként említhetők a *téliésített nyaralók*, amelyekből egyet-egyét találtak csak a felmérők, de több fényképen látható folyamatban lévő építkezés. Az égetett téglából, vagy kváderekből felhúzott épületek a nyaralótulajdonosok tartós berendezkedését jelezték. Ezek az ingatlanok télen is használhatóak voltak, alapterületük relatíve tágas, így főként az idősebbek egész nyarakat kint tölthettek. A szőlőhegyek meghódításának utolsó lépcsőfoka, az állandó családi házak építése már a rendszerváltás utáni időkre nyúlik át.

A felmérés óta eltelt közel negyven évben a szőlőhegyek képe alapvető változásokon ment keresztül. Mindez leginkább abban érhető tetten, hogy erősen megrikultak maguk a szőlők. A sukorói pincetulajdonosok jelentős része nem művel saját tőkét, hanem más vidékekről szerzi be a mustnak valót. Az sem számít ritkaságnak, hogy a gazda vásárolja borát. A régi présházak megfogytakoztak, vagy emeletráépítéssel teljesen elvesztették eredeti tömeghatásukat, szintúgy visszaszorultak a készen vásárolt faházak, miközben a házilag összetákolat vityillók szinte teljesen eltűntek. Óriási mértékben elszaporodtak az emelet- ráépítéses nyaralók, de szép számmal találni kastélynak beillő tömegű, az utóbbi évek luxus-kategóriáját képviselő otthonokat is.

A régi présházak általában kerítetlen telken állnak, miközben a nyaralókat minden esetben körülhatárolják. Szerepe lehet ebben, hogy míg az előbbiekből csupán a lakásból már

leselejtezett bútorok, egy-egy öreg rádió kap helyet, addig a nyaralókban nem ritkák az értékes műszaki cikkek sem, amelyek a nyárra kiköltöző városi lakosság megszokott kényelmét biztosítják. Hasonlóan fontos szempont, hogy míg a szőlőhegyek hagyományosan közösségi terek is voltak, addig a hétvégi házas üdülés jórészt individuális tevékenység, legfeljebb a városból érkező baráti kör számára nyitott. A hegyekben felhúzható házak méretét, homlokzati magasságát, de még a telken belüli elhelyezését is, építési szabályok határozzák meg. Ennek háttérében a kilátás iránti igény áll. A domboldalakon felfutó keskeny utcák mentén felfűzött házak nem egymással, hanem a tóval igyekeznek kapcsolatot teremteni. Ezért különösen fontos, hogy a panorámát ne veszélyeztesse egy esetleges előépítés. A meredek terepviszonyok egyben lehetővé teszik, hogy „kétszintes” házakat emeljenek, amit ilyen módon a szabályzat sem tilt. A faluban mindenhol érvényben lévő vertikális korlátok engedélyezett túllépése vonzóvá teszi a tehetősebb csoportok számára a hegyoldalakat.

Messze a faluközponttól, fenn a hegyen, szórványosan helyezkednek el a jómódú középosztály házai. A falu „lenti” világától nem csak fizikálisan, de szociálisan is elkülönülnek. Kerítések, kamerák vigyázzák a nyugalmat. A fenti házakon gyakoriak a népies utalások, mint a nádtető vagy egy-egy neobarokk oromzat, osztott ablak. Ez a fajta népies posztmodern szöges ellentéte a második világháború alatt a faluban épült népies családi házaknak. Míg azok célja a legszegényebbek lakáskörülményeinek állami segítséggel történő javítása volt, itt a felső réteg magánereős beruházásairól van szó. Mindebből a léptékek eltérésén túl formai különbségek is adódnak. Míg a népies kislakás funkcionális okokból ragaszkodik a hagyományokhoz, addig a posztmodern népies elemeket egy hatalmas alapterületű, hagyományos térhasználattól tökéletesen eltérő házra applikálja fel. Persze nem mindenki ragaszkodik a népies elemekhez, a mediterrán vagy az amerikai ház is népszerű.

A belterület tárgyalásakor volt róla szó, hogy a falusiak inkább eladták nyaralónak a belső telken álló parasztházukat, míg maguk a szőlőkben kezdtek építkezni. Idővel ezek az új részek egyre inkább felértékelődtek. Idős bácsi szégyenkezve saját régimódi portája miatt büszkén említette, hogy a fia már kint épített egy rendes házat. Leglátványosabban az egykori sorpincék átalakulása szemlélteti a folyamatot. A meredek löszfajba vájt pincelejáratok elé felhúzott présházakat a rendszerváltás körüli években egymás után elbontották, vagy ha elég erősek voltak az alapfalak, egyszerűen kibővítették, padlásteres, erkélyes családi házakká alakították. A pincébe így a ház alagsorából lehet lejutni, ahol rendszerint garázs és egy konyha kap helyet. Kisebb léptékben, de hasonló logika szerint bővítették azokat a pincelejárásokat is, amelyek üdülőként működnek. Természetesen nem minden présház ment át ilyen átalakuláson. 2003 óta elviekben nem is lehetséges, mivel a megmaradt részeken a helyi értékvédelmi rendelet kiemelten kezeli Sukoró megmaradt borászati emlékeit.

Folytatódó változások

A jelenlegi tendenciák ismeretében Sukorón folytatódni fog mind a szőlőhegyek benépesülése, mind a belső rész örökségi átalakulása. Tartalékok bőven állnak rendelkezésre mindkét folyamat számára. A Gádói-dűlő jelenleg még zártkertnek minősül ugyan, de az üdülőépületek léptéke előrevetíti egy majdani belterület-bővítés lehetőségét. A Móga-Vasvári utcák fémjelezte expanzió a Fehérvári út mentén tovább folytatódhat Pákozdi irányába, a természetvédelmi területek zónájáig. A Velence felé eső terület telített, további beépítése nem valószínű, mivel az építési szabályzat tiltja a telekaprózódást. Mindezek mellett a történeti belső mag nem védett telkeinek lassú arculatváltozása is tetten érhető.

A turisztikai igény és a mintegy negyven évre visszatekintő műemlékes jelenlét kialakított egy többé-kevésbé jól működő örökségvédelmi mentalitást. Ma kifejezetten divatos nádtetőt rakatni a házra, még akkor is, ha többlet költséggel jár, sőt nem utolsó sorban éppen

ezért. Státuszszimbólum mivoltát mi sem bizonyítja jobban, minthogy kastély méretű új házakra is felkerül. A nyolcvanas években elbontott csárda helyén kialakított presszó tetejére a nem is oly régi múlt iránti nosztalgiából néhány évvel ezelőtt került nádtető. Szintén kedveltek a népies ízlésű díszítések, a fa ablaktáblák, a régi záruk.

A központi turisztikai fejlesztések szintén az örökségalkotás új irányait erősítik. A volt református iskolában 1848-as emlékszobát és borházat rendeznek be. Közben a sorpincén megnyitotta kapuit a falu első pinceborozója. A helybeliek általában tudatában vannak falujuk műemléki jelentőségének, óvatosak, némiképp szégyellik, ha régi értéket semmisítenek meg. Az egyik lebontott pince tulajdonosával beszélgetve, természetesen szóba került, hogyan is nézett ki a régi épület: „*Nem olyan volt ám az, mint azok a fenti szép pincék, akkor nem bontottam volna le, ez már nagyon düledezett.*”

Az persze más kérdés, hogy Sukorót műemléki szempontból lehet-e egyértelmű pozitív példaként beállítani, hiszen bár a falu belső része valóban sok elemét őrzi a múltnak, a környező táj urbanizációja rendkívüli mértékű. Míg a 20. század közepéig a környező szőlőhegyekkel alkotott antropogén tájat a község, addig a harmadik évezred elején az üdülőházak gyűrűjébe szorítva, szinte észrevétlen marad az ezernyi új épület között.

Szociológiai gyorsfénykép

A mintából rajzolható demográfiai kép az idősebbek felülreprezentáltságát mutatja. A legnépesebb korcsoportot az ötven és hatvanöt év közöttiek alkotják, csak azután következnek az aktív korúak. Harminc év alatti lakost nem sikerült elérni.³⁶ A minta másik jellegzetessége, hogy markánsan eltér egymástól a helybeli és a beköltöző lakosság. A beköltözők és a helybeliek aránya kétharmad az egyharmadhoz. A helybeliek demográfiai megoszlása az előregedő falvakra jellemző módon jobbra dől, míg a beköltözőknél a nyugdíjba léptettek korosztálya körül erősen kicsúcsosodik.

Az aktív dolgozók aránya mindkét almintában 50% alatti. A beköltözők között vezetői és középvezetői állásban lévők is előfordulnak. A munkanélküliség elhanyagolható, az aktív dolgozók egyharmada helyben talál munkát. A többség Székesfehérvárra, vagy Budapestre ingázik. A volt foglalkozást is figyelembe véve a beköltözőkre inkább a szellemi, illetve irodai és hivatali munka a jellemző. A helybelieknél az agrárszektor 25 %-os aránya kifejezetten magasnak mondható, a hasonló arányú ipari és 35%-os szolgáltató szektor mellett. Hivatali munkakört a született sukoróiaknak mindössze 13%-a töltt vagy töltött be. Hasonló markáns eltérés mutatkozik az iskolai karrier tekintetében. A beköltözők 32%-a felsőfokú végzettségű, illetve 50% fölötti az érettségizettek aránya. A helybeliek között ezzel szemben igen sok az alapfokú végzettségű, mintegy 40%, míg a jellemzően megszerzett legmagasabb kvalifikációt az érettségi jelenti.

A sukoróiak egységesen pozitívan értékelik a falujukat: szeretnek a településen élni, és nem szívesen költöznének el. A falusi élet gyenge pontját a munkalehetőségek és a szórakozás hiánya jelenti. Négyesnél rosszabb átlagosztályzatot ezeken kívül csak az épített környezet kapott, de a község hangulatát sem tartották tökéletesnek. Az infrastrukturális ellátottság, mint a közlekedés, egészségügy és az iskola a válaszadók szerint jónak mondható. Csakúgy a közbiztonság és a tisztaság. Jeles átlagosztályzatot kapott a természeti környezet, amely így kiemelkedően a legpozitívabb oldalát testesíti meg a községi életnek. A mintán belüli véleménykülönbségek a beköltözők és a helybeliek közt mutathatók ki. Az helybeliek kevésbé elégedettek a munkalehetőségekkel, a szórakozással, az építészeti környezettel és a közlekedéssel.

³⁶ A legfiatalabb korosztályt azért nem sikerült elérni, mert ez a réteg nem csakhogy ingázik, de igen gyakran életvitelszerűen is a városban tartózkodik.

- 170 A nyílt kérdésekre adott feleletek azt mutatják, hogy a falusi környezet, a csend, jó levegő és a természeti táj jelenti a legfőbb vonzerőt. Nem egy kérdőívben olvasható, hogy Sukoró Magyarország legszebb faluja. Jóval ritkábban említették a családi kötődéseket, a tényt, hogy itt építkeztek, itt volt lakás, vagy egyszerűen itt születtek. Viszonylag gyakoriak a turisztikai, pihenési indokok, mint a horgászat, a jó borok, halak, sportolási lehetőségek. Nyilvánvaló, hogy ezeket inkább a beköltözők, míg a családi és egyéb helyi kötődéseket a helybeliek hangsúlyozták. Az elégedetlenségek között az infrastrukturális ellátottság hibáit emelték ki nagyobb számban: közvilágítás, utak állapota, tömegközlekedés, de legalább ennyire hiányolták a kulturális és közösségi élet fórumait. Szórványosan említették az állattartást, amely klasszikus ellentétét öslakosok és városi beköltözők között.

Általános műemléki attitűdök

- 172 A műemlékek meghatározásánál a kérdezettek többsége konkrét példákat adott meg a falujából, leggyakrabban a református templomot és a tájházat. Az iskolai végzettség növekedésével párhuzamosan a példákat általánosabb csoportok váltották föl: templomok és régi parasztházak. Az utóbbi esetben gyakran találkozni a megkötéssel, hogy „nádtetős”, ami arra utal, hogy ez az általánosító megfogalmazás szintén a helyi tapasztalatokból táplálkozik. Mindösszesen a kérdezettek 10%-a gondolta úgy, hogy a régi parasztház múzeumi hasznosítás nélkül is műemlék lehet, igaz csak a beköltözőket tekintve ez az arány 20% körüli.
- 173 Az öreg házak bontását csupán a válaszadók egyötöde helyesli, a költözéssel járó felújítást még kevesebben, ugyanakkor a korszerűsítést csak a sukoróiak fele szorgalmazná.
- 174 Hasonló ellentmondás figyelhető meg a tekintetben, hogy bár majdnem mindenki szebbnek ítéli a korszerűen felújított öreg épületet, mégis a válaszadók kétharmada a legmodernebb ház megépítését szorgalmazza. Az esztétikai megjelenés a válaszadók 90%-a szerint kevésbé fontos kritérium, mint a műszaki állapot. A ház üzenetértékét a tulajdonos anyagi helyzetéről elfogadható állításnak tartják, és azzal is egyetértenek, hogy a szegényebb falvakban több a régi épület. Azt azonban csak a válaszadók negyede tartotta igaznak, hogy az öreg házakban szegény emberek laknának.

A relatív idős minta miatt a válaszok korcsoportok szerinti szórását nem mutatnak, inkább az iskolai végzettségtől függenek. Az iskolai végzettség egyben a helybeliek és a beköltözők között megfigyelhető véleménykülönbséget is takar, mivel az utóbbiak iskolázottsága magasabb. Az alapfokú, mezőgazdaságban dolgozó, vagy dolgozott, magát a szegényebbek közé soroló, zömmel helybeliekből álló csoport ellenzi a bontásokat és inkább a korszerűsítést támogatná, a költözéssel járó felújításokat mereven elutasítja. Szintén ellenzi a legmodernebb ház megépítését. A ház és a jövedelmi viszonyok korrelációját elfogadják, abban viszont fele-fele arányban megoszlik a véleményük, hogy az öreg házban szegényebbek laknak-e. Ám még ez az arány is lényegesen magasabb, mint az iskolázott rétegeknél: az érettségizettek és a felsőfokúak kevesebb, mint egyötöde szerint tartható csak az öreg ház-szegény ember fogalompár. Az iskolai rétegek közötti különbség legmarkánsabban a legmodernebb ház építésének támogatásában mutatható ki: minél iskolázottabb a válaszadó, annál inkább szorgalmazza azt. A beköltöző felsőfokú végzettségű, jellemzően szellemi foglalkozású, magát jobb anyagi helyzetűnek érző csoport a bontásokat ellenzi ugyan, de támogatja a legmodernebb házak építését. Igaz, mindemellett a régi házak megtartását is fontosabbnak tartja, mint a helybeliek.

Az iskolai végzettség hatását befolyásolja, hogy az illető helybeli-e vagy sem. Míg a helybelieknél az érettségi magas iskolai végzettségnek számít, addig a beköltözőknél ugyanez inkább alacsony. A helybeli érettségizettek a régi házakkal kapcsolatban elutasítóbbak, mint a beköltözött érettségizettek: inkább bontanánk, nem tartják egyértelműen

szebbnek a felújított régi házakat az újaknál stb.; ugyanakkor a legmodernebb ház megépítését és a műszaki állapotot a beköltöző érettségizettekhez hasonlóan csak közepes fontosságúnak tartják. Azt mondhatjuk, hogy a helybeli érettségizettek egyfajta középutat képviselnek: a régi házakat elutasítják, de igazán az újakat sem támogatják. Ha csak a helybelieket nézzük, úgy az érettségizettek kevésbé támogatják az öreg házak megtartását, és inkább szorgalmazzák az újakat, mint az alapfokú végzettségűek.

A háború előtti lakóházakat Sukorón viszonylag kedvezően ítélik meg, bár a negatív állításokkal is magas az egyetértési arány. Majdnem mindenki egyetértett abban, hogy régi házakban kellemesebb lakni, körülöttük szebbek az utcák, a kirándulók és a szomszédok is megbecsülik a tulajdonost. Szintén igaznak tartották az állításokat, miszerint az esetleges műemléki oltalom alatt álló ingatlanok emlékeztetnek a történelemre és bontásuk nem megengedett. A nagy többség, mintegy 80%, azzal is egyetértett, hogy a régi házakat könnyebb eladni. A fenntartási költséget azonban soknak ítélik, és a korszerűsíthetőség tekintetében is fenntartásaik vannak. A vélemények szerint a hatóság anyagilag nem támogatja az öreg épületek tulajdonosait, bár ennek némileg ellentmond, hogy mindenki tud a felújításhoz igényelhető támogatásokról.

175, 176

A minta meglehetősen egységesen vélekedett, ezért rétegspecifikus mintázatok meghatározása nem lehetséges. Ugyanakkor gyengén kirajzolódó eltérés mutatható ki a beköltöző és a helybeli lakosság véleménye között. Eszerint a beköltözők fele úgy véli, hogy a parasztház könnyen komfortosítható, míg a helybeliek között ez az arány csak egynegyedes. A beköltözők egységesebben foglalnak állást a kellemesebb lakhatással és a drágább a fenntartással kapcsolatban. A beköltözők iskolai végzettségének és foglalkozási struktúrájának megfelelően a "drága komfortosítás" a hivatali szektorban szellemi munkát végző, magasan kvalifikált réteg jellemző véleménye. A helybeliek között a legidősebbek vélik relatíve könnyűnek a korszerűsítést, különösen az ötvenes éveikben járókhoz viszonyítva.

A lakóházak megítélése

A mintába kerültek válaszaik szerint a parasztházban lakók aránya 30% körüli, a valóságban azonban ennél jóval alacsonyabb. A felújított portát bejelölők 80%-a ugyanis a rendszer-váltás után építkezett. Az előírások miatt a negyvenöt fokos tetővel ellátott, oldalhatáron álló új lakóházak valóban rendelkeznek némi hagyományos karakterrel, amely karaktert a válaszdádók különösen hangsúlyosnak érzik. A településre jellemző nádfedeles zsellérházhoz hasonlóan a megkérdezettek állítása szerint szinte senki sem lakik. A többség a szocialista korszak két háztípusát választotta, azon belül is inkább az emeletes családi házat. Napjaink épületeinek aránya a hasonlóság alapján 10%, az építési időt tekintve közel 40%-os.

181

A lakóháztípusok erősen szórtak a származás és az iskolai végzettség szerint. A felújított parasztházban, illetve annak érzett otthonokban élők jellemzően beköltözött, magasan kvalifikált, szellemi munkát végző emberek. A felsőfokú végzettségűeknek, akik szinte kizárólag bevándorlókból állnak, 80%-a ilyen házban él. Az előző kérdésblokkban ez a réteg vélekedett úgy, hogy korszerűsíthetők a régi házak, de drága a fenntartásuk. A helybeli, idős, alapfokú végzettségűekre a legjellemzőbb a földszintes kockaház, mintegy 40%-uk ezt a típust lakja. Az iskolai végzettséggel együtt az emeletes ház elterjedése is megfigyelhető. Az érettségizettek, részben a szakmunkások alkotják az emeletes családi házakban élők derékhatát, függetlenül attól, hogy helyben születettek-e, vagy sem.

A szocialista korszak házaiból a legnagyobb az elvándorlási hajlandóság, az itt lakók háromnegyede nem a jelenlegi otthonában, hanem felújított parasztházban lakna a szívesen. A felújított parasztporta preferenciája messze megelőzi napjaink épületét. A parasztházhoz átlag alatti a kockaházakban élő helybeliek vonzódása, de ők nem újabb költözésre vágnak,

181

hanem maradnának a jelenlegi lakásukban. Az érettségizett helybeliek ezzel szemben az átlagnál nagyobb arányban költöznének új építésű házba. A legelégedettebbek a felújított parasztportán és a legújabb építésű házban élők.

177 A sukoriak szemében a leggazdagabb napjaink kert nélküli lakóháza (90%-os válasz-
178 tás), a legszegényebb a fele-fele arányban említett két szocialista épület. Közülük a kocka-
179 házat tartják a falura jellemzőnek, holott a saját házra adott válaszok és a bejárás tanúsága
184 szerint nem ez a legelterjedtebb. Esztétikai szempontból a felújított parasztház és napjaink
kert nélküli épülete végzett az élen. Előbbit szívesen látnák a faluban, de utóbbit többen je-
lölték meg a legszebbként. A válaszok leginkább a kockaház megítélésében térnek el egy-
mástól. A helybeliek ezt tartják a legszegényebbnek, míg a beköltözők a családi házakat.
Emellett a helybeliek között egy vékony, alapfokú végzettségű réteg a kockaházat szépnek
találja, és szívesen látna sok hasonlót a településen belül.

187 A négy kiemelt épület megítélésekor a szocialista időszak két típusa (kockaház–családi
ház) és a felújított parasztház–napjaink épülete mozogtak együtt. Olyannyira, hogy a ha-
gyományosság tekintetében a felújított parasztház hasonlóan alacsony, kettő körüli átlag-
osztályzatot kapott, mint napjaink épülete, míg a családi ház négyest, a kockaház pedig ötöst.
A kockaház, mint a „legrégebb” épület szerepel: az öregesség szempontjának értékelésekor
4,5-ös átlagértéket kapott, míg a második legöregebb családi ház csak 3,7-est. A szocia-
lista évtizedek építkezései rendre rosszabb minősítést kaptak a lakhatás, a családiasság, a
célszerűség, a nagyság és a szépség kategóriáiban.

A válaszok csekély heterogenitást mutatnak. Észrevehetően csak a legidősebb, alapfokú
végzettségű, helyben született csoport válaszai térnek el az átlagtól. Napjaink épületét igen
nagyra és gazdagnak tartják, amelyre semmiképpen sem illik a hagyományos jelző. Emel-
lett az esztétikai értékekre is alacsonyabb osztályzatokat adtak. Mindeközben a kockaházat
felülértékelték, mind esztétikailag, mind a lakhatási szempontok alapján.

Érdekességként megjegyezhető, hogy a felújított parasztportát a helybeliek a beköltö-
zőknél rendre magasabbra értékelték. Az nem lenne meglepő, ha a gazdagság tekintetében
a helybeliek a felújított parasztházat – amelyben a kérdőív és a tapasztalatok szerint is jobb
módú rétegek laknak – gazdagabbnak ítélnék meg, mint a benne élők, az azonban sokat
mondó, hogy a parasztportáról esztétikailag is kedvező a véleményük.

9. TISZAFÜRED

Falu a szigeteken

Tiszafüred a tizenharmadik századra datálható, néhány falrészletében ma is álló templomának mérete arra utal, hogy a térség nagyobb településeinek sorába tartozott.³⁷ Mezővárosi fejlődésének előzményei a hódoltság háborús viszonyaiból következő népességkoncentrációig, és az azt követő földesúri szerepvállalásig nyúlnak vissza. A monográfiák, helytörténeti munkák nem egységesek a kérdésben, hogy a többszöri elnéptelenedés után a tizennyolcadik században regenerálódó falu életében kimutatható-e a népesség kontinuitása, és ezzel együtt a török korban kialakult autonómiarendszer fennmaradása. A huszadik század elején kodifikálódott történeti rekonstrukció szerint az elnéptelenedett pusztára Borsod megyéből érkeztek kálvinista telepések (LADÁNYI 1936: 289, Soós 1995: 52). Ezzel szemben Mohácsi amellet érvel, hogy a hódoltsági terület létbizonytalansága miatt általános kettős gazdálkodás intézményének megfelelően az 1690 utáni pusztítások után érkező telepések jelentős része korábbi tiszafüredi polgár lehetett (MOHÁCSI 2006: 63).³⁸ A folytonosság mellett szólhat, hogy a ma is álló református templom a középkori falak felhasználásával készült el 1767-ben (KIRÁLYI 1965: 9).

A kora újkori településmag lényegi elemeiben meg kell egyezzen a középkorban kialakult szerkezettel, mivel a vízfolyásokkal tarkított területen viszonylag csekély mozgástere volt az emberi megtelepülésnek. A megtelepülés fő tengelyét a Tiszából lefűződött Körösfok jelöli ki, amely egy 4-5 méter magas gátat hozott létre. A Körös-fok településformáló erejére jellemző, hogy a város még a 19. századi ármentesítés után sem ereszkedett le az ártérbe. Néhány szegényes portát leszámítva a magas part alatti szakasz ma is lakatlan.³⁹

A kora újkorban a gáton több természetes és mesterséges átvágás (fok) is volt, amelyeken a víz átáramolhatott, így a korai településmag az év jelentős részében szigetként emelkedett ki a környező vizekből (KIRÁLYI 1965: 9, MOHÁCSI 2002: 49). A település terjeszkedésének lehetőségeit a számtalan vízjárásos láp határozta meg. Ezzel magyarázható, hogy a táj antropogenizálódása nem szabályos koncentrikus körökben, hanem egymástól elkülönülő magaslatokon kialakult halmazokban zajlott.

Pesty Frigyes leírása a 18. század közepén mindössze negyven-hatvan házat említ, jórészt a templom körüli szűk gyűrűben (MOHÁCSI 2002: 49). Építésmódjuk az áradásokhoz alkalmazkodó életmódra utal. A keretváz, vesszőfonathoz tapasztott sárfalat a megáradt víz hamar kimosta, így az ár ellenállás nélkül haladhatott tovább. Az épen maradt vázszerkezetre a víz levonultával új sártapasztást hordtak fel.

A mezővárosi fejlődés

Míg a török hódoltság korában Tiszafüred nem sokban különbözött a környék falvaitól, a tizennyolcadik század során a környék legfontosabb településévé vált (VADÁSZ 1980: 15). Természeti okként a Tisza medrének változása játszott szerepet, amely után az átkelésre legalkalmasabb pont egészen közel került a településmaghoz. A rév kereskedelmi szerepe kétségtelenül nagy befolyást gyakorolt a meginduló fejlődésre, ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy „XIX. század első feléig a (...) a legnagyobb forgalmú, országrészeket összekötő posta- és áruszállító utak elkerülik, vagy csak mellékvona-

³⁷ Elsősorban Tiszaörvény nagysága rokonítható Tiszafüredével. Örvény a 15. századig a révforgalom első számú nyertese, de a folyómeder változása a füredi rév szerepének felértékelődését hozta (MOHÁCSI 2002: 59).

³⁸ A kettős gazdálkodás lényege, hogy a főként élőállatból származó jövedelmet a védettebb felföldi városokba vagy Debrecenbe mentették át.

³⁹ A teljes képhez tartozik, hogy az ármentesítés után a várostól távolabb megindult egy tanyásodási folyamat.

laikkal érintik a térséget” (VADÁSZ 1995: 43). A regionális árucserre azonban elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy az állattenyésztés, halászat-vadászat illetve a szőlő-, gyümölcsművelés mellett a falusi léptéket meghaladó kereskedelem is kialakuljon. Kiszolgáló létesítmények sora jelzi az ez irányú fejlődést. Egymás után épültek a vendéglők, kvartélyok, italmérések és kovácsműhelyek. Ugyanakkor a településkép egészét továbbra is a mezőgazdaság határozta meg.

Ennek oka, hogy a 18. század gazdasági fellendülésének igazi alapját nem a kereskedelem, hanem a megművelhető földterület bővülése jelentette. A környéken meglehetősen társaltalanul álló Tiszafüred több elpusztult falu határát is bekebelezte, illetve bérletként hasznosította (Domaháza, Tiszaiagar, Kócs, MOHÁCSI 2002: 19). Tiszafüred mellett a 18. század első felében a Tisza bal partján csupán Egyek szabálytalan halmaztelepülése emelkedik ki a pusztából, de igazi konkurenciát ez sem jelenthetett. Egyeken II. József idejében csupán 1273 fő élt, miközben Tiszafüreden 3499 (VADÁSZ 2000: 34, JENEI 2007: 28). A térképek ennél is jelentősebb különbséget mutatnak: míg Egyeken az állattartó gazdálkodás a falukép szinte kizárólagos alakítója, addig Tiszafüreden szőlő- és gyümölcsültetvények kiterjedt övezete figyelhető meg.

A gazdasági potenciál kiaknázásáért az ezerhétszázados években két társadalmi formáció versengett egymással. Az első, vesztesnek tekinthető formáció, a református eklézsiához köthető önkormányzatiság intézménye, szabad bíróválasztással, költözködési joggal, határhatalommal. Annak ellenére, hogy történtek kísérletek a jászkun területeken megfigyelhető tehermegváltásra, a század közepén Tiszafüred lakossága jobbágyi sorba kényszerült viszszerítési (FÜVESSY 1988: 5). A második, győztesként kikerülő társadalmi formáció a központosított földesúri hatalom volt, amelyet kisebb birtokos famíliák képviseltek. A mezővárosi rang 1744-re tehető megszerzése a földbirtokosság érdeme és egyben e csoport megerősödésének jele. Ugyanakkor az örökösök nagy száma miatt a nemesi családok ereje a következő évtizedekben fokozatosan aprózódott. Míg 1774-ben 13, addig a jobbágyfelszabadítás korában, 1850-ben már 69 birtokosa volt a településnek (MOHÁCSI 2006: 30).

Településszerkezet a 18. században

102 A néhány évtizeddel a mezővárosi rang megszerzése után készült első katonai térképen látható, hogy a belterületet egy természetes és egy mesterséges alakulat foglalja keretbe (Forr: ELSŐ... 1783). Az előbbi északon a mai Fő utca vonalát kijelölő magas part, míg utóbbi a délkeleti határánál a rév felé igyekvő széles marhahajcsár út. Városon kívüli vonalvezetését indokolta, hogy a jószágok mozgása rendkívül nagy porral és piszokkal járt.

Elgondolkodtató, hogy magának a központnak egyáltalán nincs hangsúlyos térbeli kapcsolata a révátkelővel. A település ütőerét képező Fő utca híven követi a magas part vonalát, ugyanakkor nem látni nyomát, hogy keleti végén ráhőni igyekezne a révátkelő létesítményeire. Az utca folytatásának hiánya alátámasztja Mohácsi azon megállapítását, miszerint az ezerhétszázados években a mezőgazdaság mellett a kereskedelem csupán másodlagos szereppel bírt (MOHÁCSI 2006: 30).

A térképszelvényen a két párhuzamos tengely (a mai Fő utca és a Külsőkertsor utca, egykori marhahajcsár út) között egy harmadik is látható, amely a mai Igari út- Vörösmarty utca vonalában haladt. Szerepét nehéz meghatározni, talán a város egy korábbi terjeszkedési határát jelzi. Ezt támasztja alá, hogy tőle északra egy fa épületekkel teletűzdelt rész helyezkedik el, ami alapján feltételezhető, hogy a település 18. század elejei állapotában a templom körüli lakóövezet belsőségének itt volt a gazdasági övezete. Az utca későbbi funkcióvesztését mutatja, hogy ez az egyetlen jelentős tengely, amely a tizenkilencedik századi újabb utcanyitások áldozatává vált.

A három párhuzamos utca által meghatározott belterületen található épületek kétbeltelkes települést rajzolnak elénk, amely a gát ívét követve legezedszerűen tárul szét. A legezedső középpontjában áll a református templom, tőle jobbra és balra a katonai térképen pirossal jelölt lakóépületek sora. A házak tájolásukban sajátos átmenetet képeznek a halmazos és az utcás településrend között, az utóbbi irányába ható tendenciát jelezve. Kijebbn, a mai Külső kertsor utca kirajzolta egykori marhahajcsár út menti ösvények mentén sorakoznak a feketével jelölt melléképületek. Akárcsak a lakóházak esetében, úgy a melléképületeknél is megfigyelhető a halmazosság folyamatban lévő szabályozása. Erre utal, hogy a fekete színnel jelölt - minden bizonnyal fából, még inkább paticsfalból épített - istállók között szép számmal található piros színnel jelölt „szilárd” falazatú lakóházak is. A szilárd falazat alatt legfeljebb tömött, vagy rakott sár falat kell érteni, semmiképpen sem téglá építményeket.

A magterületet a kezes jószágok számára fenntartott keskeny legelőöv határolja, majd a tizenharmadik század elején kialakított szőlőhegyek alkotnak egy még nagyobb sugarú környűrt. A szőlő és gyümölcsművelés felfutása szorosan kapcsolódik a Rákóczi szabadságharc utáni népességrobbanáshoz, azon belül a szegényebb néprétegek számarányának növekedéséhez. A szőlők döntő többsége ugyanis – mintegy nyolcvan százaléka – a jobbágy és a zsellérség tulajdonát képezte (MOHÁCSI 2006: 43). A térkép három nagy tömböt jelöl: keleten a Kornyikot, délkeleten a Nagy-Szőlőhegyet, északon a Tiszavégi szőlőket. Figyelemre méltó, hogy bár a belterülethez közel eső földekről van szó, már ekkoriban találni építményeket a gyümölcsösökben, tehát a külterületi részek birtokbavételének folyamata csiráiban már ekkor kimutatható.

Szerkezeti változások a reformkorban és a jobbágyfelszabadítás idején

Másfél emberöltő múltán a második katonai felmérés tájékoztat a város térbeli struktúrájának átalakulásáról (Forr: MÁSODIK... 1858). Négy tendencia figyelhető meg: szabályozott és spontán területi expanzió, a kétbeltelkes településrend felbomlása, szabályozási kísérletek illetve a kereskedelmet kiszolgáló piac és vásárterek markáns megjelenése.

A területi expanzió hátterében a *lakosságszám növekedése* állt. A 18. század vége óta a város megduplázta lélekszámát, ami így 1869-ben már megközelítette a hétezret (VADÁSZ 1980: 12). A járványok miatti alacsony természetes szaporulat önmagában nem lett volna elegendő a dinamikus népességnövekedéshez, így elsősorban a betelepülések állnak a folyamat hátterében. Míg a jobbágyfelszabadítás előtt döntően a földesúri birtokok munkaalkalmi generálták a pozitív vándorlási különbözetet, addig 1850 után a megnyíló gazdasági lehetőségek, a földvásárlás és a közigazgatási állások jelentettek vonzerőt (MOHÁCSI 2006: 55).

A bevándorlás első hullámában tehát az uradalmi gazdaságokba, illetve azok köré szerveződő letelepedés figyelhető meg. A város a fő utca tengelyének meghosszabbítása révén fejlődik északi és keleti irányban. A korábbi határhoz tartozó területeken alakulnak ki a bevándorló zsellérség által megművelt urasági kertek. A tiszafüredi földek rossz minősége a gabonára való átállást nem tették lehetővé, így az állattartás mellett elsősorban a munkaigényes kapás növények termesztése hódított mind nagyobb területeket (MOHÁCSI 2006: 32). Ezek a kertek a régi belterület telkeivel összevetve lényegesen nagyobbak és szabályosabbak, ami mögött a tervszerű uradalmi gazdálkodás mechanizmusait sejthetjük. Bár a katonai felmérés nem tekinthető hiteles szintfelmérésnek az épületek alaprajzáról, annyi megállapítható, hogy a kertekben álló épületek méretei meghaladják a régi belterület tömbjeit. Mindez megengedi azt a feltételezést, hogy a több lakásos cselédházak korai formái éppúgy nem voltak ismeretlenek Tiszafüreden, mint a nemesi kúriák. Mohácsi öt jelentősebb kúriát sorol fel, amelyekből kettő ma is áll (MOHÁCSI 2006: 73). Mindkettő klasszicista stílusban épült a tizenkilencedik század első felében (Forr: TELEPÜLÉSKÉP... 2004).

103

104

105

107, 108 A kúriák oszloprendje a népi építészetre is nagy hatást gyakorolt. A Lipcsey kúria ihlette oszloprend a helyi népi építészet legkarakteresebb nevezetességeivé vált. A feltűnően szép népi tornácok nem utolsó sorban a jobbágyság differenciáltságát is jelzik. Miközben a legutóbbi időkig fennmaradtak félig földbe süllyesztett putriszerű lakóházak, addig például a jobbági sorban élő Horváth család már 1819-ben tekintélyes léptékű ámbitusos házat engedhetett meg magának (Forr: TELEPÜLÉSKÉP... 2004, Temető u. 13.).

110, 111 Visszatérve a településszerkezet expanziójához, a földesúri befolyás érvényesülése mellett kevésbé kontrollált folyamatok is kimutathatóak, így a *szőlőhegyek egyre erőteljesebb benépesülése*, és a primitív kunyhókból álló *halmazos tiszavégi telep* kialakulása. A város elsőként a keletre fekvő Kornyik szőlőt érte el. Építési módjából következően ennek a korai benépesülési periódusnak emlékét őrzi a Rózsa utca 24. számú ingatlan. Az utca vonalával többé-kevésbé párhuzamosan, de leginkább attól függetlenül tájolt épület kicsiny magaslaton áll. Az ablakok a kertre néznek, így az utca felőli oldalon csak egy vaskereszttel védett szellőzőnyílás található. A tíz négyzetmétert meg nem haladó helyiségek sorrendje konyha, háló, kamra. A konyha és a (háló)szoba sorrendje tehát épp a fordítottja a megszokottnak. Máskülönben a szőlőben álló lakóház tükrözi a helyi díszítési mintákat: lopott tornácát a kúriákról kölcsönzött toszkán oszlopok díszítik. A padlásfeljárós kamra és a nádfedés szintúgy általánosan elterjedt a füredi parasztházaknál. A különálló, földbe éppen csak lebújó primitív pince jelzi, hogy a füredi bor nem képviselt magas minőséget. Leginkább víz helyett itták. A teleken még istállók és ólak is találhatóak. A melléképületek sora és a lakóház tagoltsága egy kitelepülési folyamat fontos állomását jelzi, hiszen ezáltal a szőlőben nem csupán egy ideiglenes hajlék, de a szegényparaszti életmódhoz szükséges valamennyi helyiséget rendelkezésre állott. A ház építésének idejét az oszlopféjek kialakítása, az épület léptéke és sár falazata alapján a 19. század közepére tehetjük. Ebben az időben a Kornyik szőlő belterületté válása a fennmaradt Tisza-szabályozási térképek tanúsága szerint javában zajlott (Forr: SUGÁR... 1989).

A belterületi jellegű beépítést megelőző fázisban – akárcsak a tanyásodás első stádiumában – egyszerű, a végleges kiköltözésre még alkalmatlan, de a nyári időszakban szezonálisan használt ingatlanok épültek a hegyeken. A közelsége folytán elsőként benépesült Kornyik szőlőben ilyen kezdetleges épületek már nincsenek, de a város távolabbi szőlőhegyein elvéve fellelhetők a régi szőlőkunyhók analógiái.

109 A település déli peremét, az úgynevezett Széchenyi kertet a huszadik század utolsó negyedében érte el a kertvárosias, családi házas beépítés, noha szórványosan már korábban is álltak itt lakóházak. A kései birtokbavételből következően mind a mai napig tanulmányozható néhány archaikus vonásokat felmutató építmény. Vályogtéglás falazatuk modernebb építési módot jelez, így építési idejük sem feltétlenül esik a 19. század közepére, de egyszerű térsztruktúrájuk az akkori állapotot rögzíti. Méretük rendkívül szerény, átlagosan 2-3 méter szélesek és 4-5 méter hosszúak, az utcavonalhoz nem alkalmazkodnak, gyakran a telek közepén állnak. Az egyetlen helyiségből álló kunyhók csupán a lakhatás legelemibb szükségleteit elégítik ki. A füstelvezetést szolgáló zárt kémény szinte minden esetben hiányzik, egy-egy ágyon kívül csak a szerszámoknak marad hely. Az adatközlők szerint a második világháború előtt – részben még utána is – az idős házaspárok gyakorta kiköltöztek a szőlőhegyre, miközben városi otthonukat a fiatalok vehették birtokukba. A műemlékként védett Fazekas ház egykori tulajdonosáról feljegyezték, hogy a huszadik század tízes éveiben hasonló módon segítette felnőtt gyermeke indulását (FÜVESSY-GULYÁS 1984: 5). Ha aktív, gazdálkodásra képes idős házaspárról volt szó, a primitív kunyhót kibővítette, alkalmassá téve azt a kisebb volumenű paraszti termelés kiszolgálására. Az egysejtű, ideiglenes lakhatást biztosító kunyhókból ily módon jöttek létre a Rózsa utcában megismert külterületi gazdaporták. Az eleinte meglehetősen összevisszaságban épült porták szabályos utcákba terelése a tizenkilencedik század második felének, de még inkább a huszadik századnak az eredménye volt.

A putri telep

A szőlőbéli kunyhó- és házépítés mellett a spontán benépesülés másik módját a városszéli putri telep jelentette. A második katonai felmérésen egyértelműen felismerhető a fekete színnel jelölt össze-vissza házcsoport, amely a város észak-nyugati végén, a mai vasúti töltésen túl található. A közvélekedés ma cigány negyedként tartja számon ezt a területet, bár más szegény rétegek is itt vertek tanyát. A Határ út, Iskola utca környékén az ott lakók visszaemlékezései szerint jelentős számú halász élt. A legrimitívebb putrik közül ma már egy sem áll, de félig földbe süllyesztett házakat elvétve még látni. Kicsiny ablakuk alig 20-30 centivel emelkedik a föld fölé. Ráadásul a mai utcaszint fél méterrel magasabb a történeti állapotnál, így valóságos gödrökben ülnek ezek az épületek. A gang eredendően hiányzott, de a huszadik században előszeretettel toldották meg velük az épületeket. Szintén a módosabb paraszti architektúrához való alkalmazkodást jelzi a sövényfalas vértetek deszkaoromzatra cserélése. Érdeemes megfigyelni a tető alacsony hajlásszögét, ami miatt csupán kisebb, tárolásra kevésbé alkalmas padlástérrel rendelkeznek ezek a szegényes házacskák.

163

112

Elszegényedő magterület

A félig földbe vájt, putriszerű lakások nem csak a felvégen, de a kétbattelkes település egykori magterületén is fellelhetők voltak. A Kereszt utca 3. számú ingatlan korát a tulajdonos száz évre becsülte, de feltehetően már a tizenkilencedik század közepén is ez az épület állt a telken. Elhelyezkedése is erre utal, mert a mai utcavonallal párhuzamosan tájolt, holott az újabb házak merőlegesen állnak. Maga a Kereszt utca a kétbattelkes településrend halmazaiból kialakított kacskaringós vonalvezetésű utcácska. A tulajdonos visszaemlékezése szerint 1959-ben modernizálták az épületet, addig fél méterrel a föld alatt volt a lakás döngölt föld padozata. Az udvarra néző rövidebbik oldalon lévő egyetlen kisméretű ablak alig adott fényt, a konyhából szabadkéményen át távozott a füst, a hosszabbik oldal veranda nélkül tekintett az udvarra. Méretei alig haladták meg a szőlőhegyi parasztházak léptékét. A száznyolcvan centiméter belmagasságú helyiségek közül a szoba 4 × 4 méteres, a konyha ennél is kisebb, míg a kamra alig haladta meg az egy métert.

Az imént vázolt portához hasonló egyszerű parasztházak találhatók a történeti magterület más pontjain is, elsősorban a Sarló és a Balogh utcákban. A kétbattelkes rend volt lakóházainak helyén létrejövő övezet a tizenkilencedik század elejétől a szegényparaszti rétegek lakhelyévé vált. Mindeközben a módosabb gazdák a sugárutak kivezető szakaszai mentén található egykori ólaskertek nagyobb telkeit szállták meg. A folyamat eredményeként a 19. század közepére alaposan átrendeződtek a térbeli hierarchiaviszonyok. A református templom körüli lakóövezet presztízse visszaesett, helyette a már korábban is kiemelten fontos Fő utca, és újabb tendenciaként a kivezető sugárutak váltak a tehetősebb rétegek gyűjtőhelyeivé. A Fő utca jellege is megváltozott. A reformátusok temploma mellett a katolikus és az izraelita hívek is itt építkeznek, és több világi középület is hozzájárult ahhoz, hogy többközpontú centrumtengely alakuljon ki. A református templomtól keletre eső – a mai Béke tér utáni magterület – városszéli helyzetbe került, mivel a városrendezési tevékenység, a piacok és a vásárhelyek a három templom megszabta, északnyugatra tekintő területre koncentráálódtak.

151

Szabályozások

A 18. századi településrend felbomlását nagyban gyorsította, hogy a nagyobb utcák telekviszonyait az utcás településekre jellemző módon szabályozták. Mindeközben a fejlődés fő sodrából kimaradó kisebb közökben, zugokban hosszútávon konzerválódtak a korábbi

133

örökölt szabálytalan telekformák. A szabályozások úgy alakították át a település képét, hogy egyrészt a fő tengelyek mentén, másrészt a városszéleken korszerűbb, városiasabb viszonyokat igyekeztek kialakítani, miközben a volt kétfeltes rend belső lakóövezetét, tehát a tulajdonképpeni legrégebb városmagot, szinte érintetlenül hagyták.

A felvilágosodás eszmerendszeréhez köthető intézkedések mindenekelőtt a temetők használatát érintették. A templom körüli temetkezésnek a középkorig visszavehető szokása legkésőbb az 1700-as évek elején megszűnt. A mai Igari út lakott területen kívüli szakasza mellett született meg az új nyughely, majd 1815-ben nyílt meg az Örvényi úti, második temető (NEMCSIK 1994–95: 8). Mindez nem csupán a 18-19. században lezajlott népességnövekedés ütemét jelzi, de a település társadalmi szerkezetében beállt változásokat is. Az Igari úti – vegyes felekezeti, de a népnyelvben gyakorta református temetőként emlegetett – temető a városi önkormányzatiság terméke, miközben az Örvényi úti egyértelműen földesúri akaratból jött létre. Utóbbi helyének kijelölése a belterület tudatos bővítésének részét képezi. Ennek során a város déli-nyugati határát képező marhahajcsár utat a század első felében éles kanyarral megtörték, és mintegy százötven méterrel délebbre tolták. A 18. századi vonalvezetést tehát a Külsőkertsor utca őrzi, míg a mai Húszöles út ettől délre fut. Az út mellett fasort telepítettek. Az így nyert terület osztatlan nagy kertségeiben a század hatvanas már állt néhány nagyobb épület.

A kereskedelem hatása a településképre

A jobbágyfelszabadítás korszakának legtöbb városias vonást hordozó jelensége a kereskedelem felfutásához köthető, amely révén a Fő utcán kialakultak a piac- és vásárterek állandó helyszínei. Az urbanizáció másik potenciális motorját jelentő kézműipar, bár néhány kiemelkedő minőségi terméke, mint a nyerges és a fazekak országos hírnévre tettek szert, nagyobb arányú változást a településképből nem generált (PALUGYAY 1854: 191). Ennek oka, hogy Tiszafüreden a környező mezővárosokkal összehasonlítva csekély létszámú volt az iparos réteg. 1828-ban mindössze 22 fő, szemben pl. Kunmadarassal, ahol ekkoriban 109 kézműves élt. A század közepéig jelentős számbeli bővülés figyelhető meg, de arányaiban az 1851-ben összeírt 105 mester még mindig elenyésző, mindössze 2,4 százalékot tesz ki (VADÁSZ 1995: 63). A lassan fejlődő kézműiparral ellentétben a kereskedelem óriási lendületet kapott, amikor 1833-ban a legendás hírű Pankotay Józsa György, akit a népnyelvben Józsa Gyuriként emlegettek, állandó fahidat, és egy egész évben járható töltést húzatott a Tiszán (FÜVESSY 1988 b: 28). Az állandó híd szinte mágnesként vonzotta a kereskedelmi tőkét. A forgalmat kezdetben a magyarsághoz gyorsan asszimiláló görögök tartották a kezükben, de szerepüket a tizenkilencedik század közepére a zsidó diaszpóra vette át. Az 1788-ban négy családból álló izraelita közösség lélekszáma 1851-ben már meghaladja a háromszázat. A növekedés ütemét a földesúri befogadó politikára is szorgalmazta. Ezt illusztrálja, hogy az első zsinagóga a birtokos Nánásy család földjén épülhetett föl. Az emancipáció a század hatvanas éveitől lehetőséget teremtett a kereskedelmi tőke más ágazatokba történő befektetésére is, amit a polgárosodó zsidóság ki is használt földbérletek és földvásárlások, valamint kisebb gyárak alapítása révén (O. SZEGŐ 1995: 13).

A kapitalista átalakulás korai szakaszában a boltok szerepe marginális, így a kereskedelmi tevékenység városformáló erejét nem a Fő utca házsoraiban kell keresni. A vasút megnyitása után kialakuló hézagosan zárt mezővárosi utcaképek a hatvanas évekig csupán a csírái látszottak. A város egészére jellemző egytraktusos parasztházak között alig egy-két üzlethelyiséggel bővített, „L” alakú ház kontúrja rajzolódik ki (FORR: KATASZTERI... 1870). Az árucserre valódi színtere a piac és a vásár. A két intézmény eltérő mérete indokolta, hogy a katolikus templom mögötti területen, a mai Piac téren egy kisebb, a „mindennapi” helyi ke-

reskedelmet kiszolgáló teresedés jött létre, míg a város északi végén, a mai Kossuth Lajos tér helyén az országos vásároknak otthont adó területet hoztak létre. A heti vásárok bővülésével a Piac tér a mai Deák Ferenc tér felé terjeszkedett.

Urbanizáció a századfordulótól a második világháborúig

Tiszafüreden a falusias karakter a kiegyezés koráig egyeduralkodó volt, és majd csak a dualizmus korában kezdődik meg a belterület városhoz méltó átalakítása. Az urbanizáció azonban alig terjedt túl a Fő utca vonalán. Itt koncentrálnak a polgári lakosok, számarányában csekély, de befolyásában jelentős kereskedő, vállalkozó és hivatalnok réteg. A városias magterület körül pedig egy egyre erősebb belső differenciálódást mutató mezőgazdasági óriásfalva élte mindennapjait. A Tiszafüreden végzett néprajzi kutatások hasonló végkövetkeztetésre jutottak: „*A hiedelmek és szövegemlékek archaikus rétegét bemutató közlések bizonyítják, hogy a mezővárosi múltú és a 20. században az urbanizálódó centrumához igazodó Tiszafüreden is ugyanolyan karakterűnek kellett lennie a parasztkultúrának, mint a polgáris eszményektől kevésbé megérintett falvakban*” (PALÁDI-KOVÁCS 2000b: 912). Bár a két társadalmi csoport építészete markáns eltéréseket mutat, rögtön hozzá kell tennünk, miszerint a paraszti fejlődés élvonalra, ha más utakon és eszközökkel is, de a két világháború közötti időkre szintén az urbanizálódó építészeti divatok hatása alá került.

A modern értelemben vett polgári fejlődés párhuzamosan haladt a vasúthálózat kiépülésével. A közigazgatási reform során közszélességgé vizsgált Tiszafüredet a vasút sokáig elkerülte. Végül 1891-ben a Füzesabony-Debrecen helyi érdekű vonal megnyitásával és ezzel együtt az új Tisza híd megépítésével a település betagozódott a modernizálódó Magyarország vérkeringésébe (VADÁSZ 1996: 211). A monarchia népei számára írt népszerűsítő enciklopédia szerzői a vasút építéséhez kötik a település felvirágzását: „*Tiszafüred községben a földművelés, ipar és kereskedelem fejlődése ez időtől kezdődik, s ma már oly színvonalra emelkedett, hogy sok nagyobb népességű községekkel is kiállja a versenyt*” (VÉGH-MILESZ é. n. old. n.). A századfordulón sok helyütt megfigyelhető tendencia szerint a vasútállomás kihúzta a városközpontot, Tiszafüreden is bekövetkezett. A Fő utca folytatásaként a Baross Gábor városiasodó épületei, illetve az állomás előtti szerény villasor fémjelzik e folyamatot.

A település térbeli terjeszkedését a vasút erőteljesen befolyásolta ugyan, de fő kiváltó okként továbbra is a népességnövekedést kell megnevezni. Miközben 1868-ban a hétezeret alig haladta meg a lakosság számát a század végére a nyolc és fél ezret is túllépte (VADÁSZ 1980: 12). Egy-egy házban átlagosan nyolc fő élt, ami figyelembe véve a századfordulós családméreteket nem mondható magas számnak. A református közösség számbeli fölényét továbbra is megőrizte (4665 fő), ám relatív súlya erőteljesen csökkent. A tizenhetedik század végén néhány család számára létrehozott katolikus plébánia híveinek száma a 19–20. század fordulóján meghaladta a háromezretet, ami az összlakosság negyven százalékát jelentette. A harmadik nagy egyházat az izrealita gyülekezet képezte, amely a teljes népesség hét százalékát adta (VÉGH-MILESZ é. n. old. n.). A zsidóság főként az átalakuló kereskedelem világában talált megélhetést.

A századfordulón a vásárok és a piacok mellett megjelentek és gyorsan elterjedtek a második világháborúig virágkorukat élő kisüzletek. Számuk 1925-re volt 72. Az elemi igényeket kielégítő szatócsboltokon kívül egy sor szaküzletet találni, amelyek főként építőanyag, tüzelőre, vasra, bőrre és ruhaneműre specializálódtak (VADÁSZ 1995: 80). Más feldolgozások 144 üzlethelyiségről szólnak, amelyek többsége – mintegy 87 – a település központjában koncentrálnak (DOBROSI 1986: 47). Annak ellenére, hogy ezek a számok a térség kisvárosaihoz viszonyítva magasnak mondhatók, a település teljes épületállományán belül

elhanyagolható számarányt képviselnek. Településképi jelentőségüket mégsem szabad alábecsülni, hiszen a nagy állami segítséggel elkészült középületek árnyékában ezek a kisboltok alakították ki Tiszafüred városias belterületét.

A kereskedőházak

A Fő utcán eredendően egytraktusos hosszúházak (merőlegesen, illetve párhuzamosan az utcavonallal) állottak. Az állandó boltok, illetve műhelyek kialakítása révén vált zárttá, illetve hézagosan zárttá az utcakép. A századfordulós képeslapokon még a tízes-húszas években is láthatók a korábbi beépítést őrző falusias épületek. Legegyszerűbb esetben az egytraktusos szárny mellé „L” alakban toldották hozzá a bolthelyiséget. Miközben az 1800-as évek legvégét rögzítő kataszteri térkép tanúsága szerint még nem általános a hajlított ház, a huszadik század tízes éveiből származó ábrázolások már zömmel ilyen, illetve más, urbánus mintákat követő házakat mutatnak (Forr: KATASZTERI... 1870). Az egyetlen plusz helyiség persze önmagában csak a kis forgalmú, csekély raktározási igényeket támaztító boltoknak felelt meg. Így például a máig is működő gyógyszerár kényelmesen elfért az épület „L” alaprajzú tömbjében. Ez a ház eredendően egy módosabb polgárá, talán nemes emberé lehetett, amire az udvari szárny mellvédekről induló, szegmentíves tornáca utal. Ehhez az épülethez toldották hozzá később – de még a 19. század hetvenes éveit előtt – a boltként üzemelő utcai helyiséget.

A kereskedelmi igények növekedésével az egyszerű „L” alaprajznál összetettebb típus alakult ki. Ilyen, falusi szemmel nézve nagy léptékű épülettípus határozza meg Tiszafüred leginkább zárt utcaképét a Fő utca Piac tér és a Vágóhíd utca közé eső szakaszon. A fejlődés rendes menete szerint az „L” alakban beforduló lakóházzal szemben a telek másik végén felhúzott szárny első része a bolthelyiségnek ad teret, míg az udvar felé a raktár található. A két épületszárny között zárt nagykapu szolgálja a forgalmat. A tetőgerinc az utcával párhuzamos. A következő lépésben a telek hátsó része is beépül, körülkerített udvarú városi ház jön létre.

Kereskedőházak az óriásfaluban

Egyszerűbb szatócsbolt-lakóház együttesek nem csak a Fő utcán és környékén találhatók, de a település falusias részén is. Előszórettel nyitottak boltokat forgalmi kereszteszódésekben. A Bajcsy-Óz utca „Y” formában összefutó találkozásánál ma is működő vegyeskereskedés egészen egyszerű parasztház, amelynek első része a visszaemlékezések szerint a 20. század tízes éveitől folyamatosan boltként üzemel. Az óriásfalut kiszolgáló boltok kínálata szerényebb volt, így maguk az épületek is inkább hasonlítanak a körülöttük álló népi lakóházakhoz, semmit a központban álló társaikhoz. Feltűnő jellegzetességük, hogy az előkertes parasztportákkal ellentétben az eladóhelyiség egészen az utcavonalig kifut. Sajátos megoldásnak számított a két utcára nyíló sarokbejárat. Ilyen sarokbejáratos épületet egyébként a Fő utca elegánsabb kereskedőházainál is találni.

Közösségi épületek

A település városiasodása a kereskedőházaknál is markánsabban jelentkezett a közösségi építkezésekben. A Fő utcára felfűzött tömbök kivétel nélkül hosszanti oldalukkal néznek az utcára, legyen szó egyházi vagy polgári tanintézményekről, postahivatalról vagy községházáról. Ráadásul egy részük, mint az 1896-ban bővített községháza vagy a polgári fiúiskola emelettel is rendelkezik. Végül meg kell említeni a kapitalista vállalkozások településszéli

üzemeit, mint a kefégyárat, a téglagyárat vagy a malmot. Az üzemek lakóházakra gyakorolt építészeti hatása áttételesen is érvényesült, mert a munkahelyek térbeli koncentrációja fel-szabadította a belső lakótelkeket a gazdasági funkció alól. Egészen apró parcellák épülhettek be, amelyeken kizárólag a modernizálódó életmód megkövetelte lakás kapott helyet, miközben a munkahely értelemszerűen valamely gyárhoz, vagy a vasúthoz, hivatalhoz, kereskedelmi egységhez kötődött. A belterület életmódjának változását mutatja, hogy a két világháború között már találunk példát kéttraktusos, kifejezetten kertvárosias lakóházakra is.

Kockaház a harmincas évekből

A Temető utca 4. számú ház egészen kicsiny telken áll, még a háztáji gazdálkodás vagy a kereskedelem legegyszerűbb helyigényét sem elégíti ki. A harmincas években elkezdett építkezésnek nem is volt célja gazdasági funkció kiszolgálása. A kéttraktusos, négyzethez közelítő alaprajzban eredendően külön ebédlő, hall, háló és nappali szoba, cselédháló, konyha és pincelejáratú kamra került elhelyezésre. Az alapvetően kis léptékű épületen belül sikerült elkülöníteni egymástól az étkezést kiszolgáló konyhát, és a vendégeknek szóló, „vegytisztá” ebédlőt. E célból a konyhába a kert felől külön cselédajtót terveztek. A szolgálón kívül a ház tulajdonosainak hétköznapi jövés-menését is ez a kicsiny bejárat szolgálta volna. Emellett kialakítottak egy reprezentatívabb, egyenesen az ebédlőbe vezető „vasárnap” főbejáratot is. A háború megakasztotta építkezést, amely csak az ötvenes években fejeződött be. Ekkor az épület az új divatoknak és a ház arányainak egyaránt megfelelő sátortetőt kapott.

121, 122

Az óriásfalu társadalma

Az imént bemutatott városiasodó tendenciák mind a település fizikai terében, mind a társadalom számbeli arányaiban kisebbségségben voltak. Tiszafüred arculatát a Horthy korszak végéig alapvetően a mezőgazdaság határozta meg. A kézműipart is beleszámítva a huszadik század első felében a keresők mintegy 10-12 százaléka az iparban, míg 5 százaléka a kereskedelemben dolgozott. A lakosság döntő többsége tehát továbbra is a mezőgazdaságból élt, amely a huszadik században már döntően szántóföldi növénytermesztést jelentett (DOBROSI 1986: 36). E népességben belül a munkásság és a cselédség volt többségben, de a birtokos parasztság zöme sem rendelkezett a megélhetéshez minimálisan szükséges tízholdnyi fölterülettel. Ugyanakkor a teljes paraszti népességben belül mintegy tíz százalékot kitevő 10-50 holdas középbirtokosság számára a település piaci szerepköre megteremtette az anyagi felemelkedés strukturális kereteit. Nem véletlen, hogy a huszadik század harmincas éveire közel negyven, 100 hold fölötti gazdaság alakult ki. Fölöttük az agrárium elitjét néhány helyi familia képezte, átlagosan 1000 hold körüli földterülettel (DOBROSI 1986: 35).

Az agrárium megszabta településkép kapitalista átalakulása öt tendencia mentén írható le, szoros összefüggésben a mezőgazdasági népesség belső differenciáltságával. Az első kettő a korábbi, a tizenkilencedik századi folyamatok fennmaradását jelentette. Mindenekelőtt meg kell említeni, hogy a szegényparasztság földnélküli rétege továbbra is félig földbe süllyesztett putriszerű lakóházakban élt. A Tiszavégen kívül elsősorban a tizennyolcadik századi magterület belső utcáira jellemző ez a kényszerű konzervativizmus. Másrészt folytatódott a szőlőhegyek benépesülése, belterületté alakulása. Az újabb tendenciák között megfigyelhető a *szervezett és félig szervezett házhelyosztás* az uradalmi kertekben, illetve a *tanyásodás*.

Kertségek parcellázása

Az uradalmi kertekben a tizenkilencedik században alig állt egy-egy lakóház. Idővel gyakorlattá vált, hogy az állandó cselédek, illetve a mezőgazdasági munkások hajlékot emelhettek maguknak. A szaporodó lakóházak az eredeti termelési funkciót ellehetetlenítették, mígnem a tulajdonosok szabályos telkek kimérésével hasznosították földjüket. A kertek felosztása a századforduló előtt vett nagyobb lendületet, majd a huszadik század első felében általánossá vált. Az úgynevezett Óbuda területe már a 19. század nyolcvanas éveitől benépesült. A „pótlék”, a Napraforgó és a Felsőbuda utca Húszöles úton túli területe a húszas évek elején. Egy-egy kertség felparcellázása a birtokos egyéni döntésén múlt, a város vagy az állam által koordinált, tervszerű terjeszkedésről nem beszélhetünk. Kivételt jelent a Nagyatádi-féle földreform, amelynek részeként 1928-ig 192 új ház épült föl, ám itt sem annyira a településrendezési, mint inkább a szociális szempontok domináltak (DOBROSI 1986: 42). A kertségek meghódítására jellemző, hogy nem mutat szabályos, a belső részekről kifelé haladó irányt, hanem egymástól független pontokon indult meg annak függvényében, mely földbirtokos remélt hasznot az akciótól. A kiosztott házhelyeken élők nyelvhasználatában sokáig, részben napjainkig fennmaradt a kertségi eredet. A két világháború között az emberek, arra a kérdésre, hol laknak, rendszerint a kert nevét, „Morgó, Buda” stb., adták meg. Külön utcaneveket nem használtak, még akkor sem, ha egy-egy kerten belül több sor ház épült is. A legtöbb kertség a város keleti végén, a ma Morgónak nevezett városrészben volt.

- 123 Az úgynevezett Morgó településrész benépesülésének rekonstrukciósakor az ott élők visszaemlékezéseire támaszkodhatunk. Maga a Morgó utca a Debreceni út felől terjeszkedett déli irányba. A ma is álló legrégebb házakat még az 1910-es években emelték, a déli végén álló sor a harmincas évekre készült el. Házhelyeket nem csak fürediek vehettek, de a környéken dolgozó idénymunkások is. Az utcában lakó egyik idős adatközű szülei például dohánymunkások, úgynevezett „kukások” voltak a Trószty tanyán. A Morgó utca szabályos házszora tudatos, szociális indíttatású telepítési akcióról tanúskodik. A házak szabályos sorokban sorakoznak a telekhatáron, kialakításuk, megjelenésük egységes. Az első szoba egészen a kerítés vonaláig fut ki, ami ha nem is példa nélküli, de nem szokványos megoldás a füredi parasztházaknál. A helyi népi építészetre jellemző deszkaoromzat hiányzik, minden esetben felfalazott, vakolt a vértelkek. Eredetileg a szerényebb, alacsonyabb épületeknek mindössze egyetlen ablaka nyílt az utcára. A módosabb, „padlós” házak feltehetően már építészek tervezte rajzok alapján születtek. Erre utal, hogy a visszaemlékezések szerint ezeket hitelből húzták föl. A Morgó városrész belterülethez közelebb eső Felsőbuda utcai része, az egykori Kandó kert majd csak a háború után vált a lakóövezet részévé. Úgyszintén 1945 utáni fejlemény a Debreceni út menti terület a Pacsirta utca környékével, és a Húszöles úttól északra futó utcák kiépülése (Téglás, Délibáb).

Hasonló folyamatok játszódtak le más uradalmi kertekben is. A Külsőkertsor és a Húszöles út közötti, a 19. század első felében „nyert” terület, a Kántorvár, kissé szabálytalan utcákkal még a századforduló előtt, félig spontán módon épült be, míg a szomszédos Görbe utcának a Külsőkertsoron túli szakasza, valamint a Hársfa és Csatlós utcák a huszadik század tervszerű parcellázásának eredményei.

A gazdagparaszti építészeti: népi polgári

Akárcsak a kétbellelkes rend tizenkilencedik századi felbomlását, úgy a kertségek felszámolódását is erős társadalmi differenciálódás kísérte. A kertekben nem csak szegények vásároltak házhelyeket, de 20-40, vagy akár 50-100 holdas birtokosok is. A nagyobb paraszti gazdaságok számára az egyben megvásárolható telek kellően tágas telephely kialakítását

tette lehetővé, ahol nagy méretekben lehetett istállózó állattartást folytatni. A százötven évvel korábbi folyamatokkal ellentétben, mikor is egy szegregáltódott belső szegénynegyed jött létre, az uradalmi kerteknek fél évszázadon át tartó bomlása során egymás szomszédságában jöttek létre szegénysorok és gazdagparaszti birtokok. A gazdagodó középparasztság házai a századfordulótól kezdtek kiemelkedni a népi építészet egyszerű anyagszerűségéből, majd a két világháború között a paraszti polgárosodást fémjelző építéstechnika és lakáskultúra hordozóivá váltak.

127, 128, 130

A helyi értékvédelmi rendeletben is szereplő Igari u. 34. számú lakóház a tulajdonos elmondása szerint a tizenkilencedik század végén épült. Akkoriban a szabálytalan alakú telek a mainak többszöröse volt. Örökösödések és adásvételek által történő aprózódása után további három lakóház kapott helyet az egykori parcellán. A mai szemmel nem túl tágas nádfedeles vályogházból két ablak tekint az utca felé. Külön tisztaszoba és lakószoba létesült. Utóbbiból egy keskenyebb részt kamra céljára leválasztottak. A rövid tornác az utca felé zárt, az udvar felé csak a hátsó szobáig fut. A padlásfeljáró a konyha mellett, a tornácról nyílik. A fedélszék ollólábás, ami azért érdemel figyelmet, mert a maga korában jómódú épületnek számított, tehát feltételezhető, hogy a 19. század végén még általános volt ez az archaikus megoldás a faluban. A visszaemlékezések szerint a házban az öregek laktak, míg a fiatalok tanyákon dolgoztak. A ház körüli munkákban egy cseléd segédkezett, de számára a házon belül nem alakítottak ki külön helyiséget.

A ház azon az Igari úton áll, amely a huszadik század folyamán a gazdagparaszti felemelkedés szinonimájaként vonult be a helyi köztudatba. Parasztságára a mesterek lakta Szőlősi úttal összehasonlítva, jómódja az egyre súlyosbodó agrárszegénységgel összevetve domborodott ki. Az Igari út felemelkedésében közrejátszhatott, hogy a nagy vásárok időközben a Kossuth Lajos térről kiköltöztek az Igari út Húszöles úton túli beépítetlen szakaszára. Relatív messze a városközponttól épült fel az első világháború előtt két nagyobb porta, a 42-es és a 44-es, amelyek immár nem náddal, hanem palával, illetve cseréppel voltak lefedve. Ha anyaghasználatukban újítottak is, alaprajzi elrendezésükben követték a népi hagyományokat. Az utcai szoba kb. 20 négyzetméteres, a konyha ennél valamivel kisebb, tizenkettő. A harmadik helyiség a tornácot is magába foglalja. Így az északi fálnál egy kamra kialakítása vált lehetővé, anélkül, hogy a hátsó szoba méretei csökkentek volna. A korábbi formához képest változás, hogy az épület végéhez pince és padlásfeljáró csatlakozik. A ház külső képe is módosult: eltűnt a deszkaoromzat, valamint a kéz formálta hengeres oszlopok helyét masszív, hasábformájú pillérek vették át.

129

A parasztház méreteiben és belső kialakításban gazdagodó fejlődése a harmincas évek végére már kétmenetes, minden részletében polgári lakásbelsőt teremtett. A Bajcsy Zsilinszky u. 45. számú ház egykor a Morgó kert része volt, amelyből Borsós Samu nagygazda közel 3000 négyzetméteres telket vásárolt ki. Lakását 1938-ban emelte, amely a Morgó 240-es számot kapta. Az épület alaprajza keveréke a kétmenetes kúriának és az „L” alakú parasztháznak. Két utcai szobája négy ablakkal van ellátva. A kívül fűtős kályhák, a konyha téglapadlója, a 3,7 méteres belmagasság, az előszoba és a nappaliként funkcionáló nagyszoba semmivel sem voltak szerényebb kialakításúak, mint a korabeli polgári otthonok ideáljai. A pince és a padlásfeljáró a ház végéhez csatlakozik, mintegy kívül rekesztve a gazdasági funkciót a lakásból. Máskülönb az udvar egyben a gazdaság központja is: a telken istállók, kocsiszín, malachizlalda volt egykoron. Az anyagi jólét alapja a paraszti gazdaság, az elért életmód azonban már inkább polgári. Jellemző, hogy a gazda halála után az iskolát végzett örökösök nem folytatták a mezőgazdasági életformát, és Debrecen városba költöztek.

A megkésett tanyásodás

Végül a huszadik század első felének fejlődéséhez tartozik a meglehetősen későn megin-
dult tanyásodás. A két világháború között főként a belterülettől délkeletre, valamint a men-
tesített ártéren, a Réten emeltek állandóan lakott tanyaépületeket. Elődjük már a
tizenkilencedik századi katonai felmérésen is láthatók: a Pap tanya, Barcsi tanya, Lipcsey
tanya, Gabri tanya, János tanya, Sárközi tanya stb. A klasszikus tanyás városokhoz képest
Tiszafüreden igen későn, a huszadik század első felében indult meg az állandó kiköltözés.
Kifejlődni már nem volt ideje, mert az 1945 utáni átalakulás merőben új mezőgazdasági
struktúrát teremtett, amiben a tanyás életforma termelési alapjai megszűntek.

A háború utáni hatalmi vákum

A második világháború utáni átalakulás a negyvenes évek végén még alig volt érzékelhető
a településképből, hiszen 1945-49 között mindössze ötvennégy új ház épült (Forr: NÉP-
SZÁMLÁLÁS 1949). Az ötvenes évek fordulóján a faluba érkezőt a háború előttihez hasonló
kép fogadta. A módosabb, részben alapincézett lakások száma csekély, mindössze 160, de
az alapozással rendelkező ingatlanok száma sem éri el az ötszázat. A lakásállomány döntő
többségét a palával, cseréppel vagy bádoggal fedett, alapozás nélküli vályogházak tették ki.
Rendkívül magas a közösségi és főként a gazdasági funkciójú ingatlanok aránya. Az 1949-
ben összeírt 3824 épületből mindössze 2341-et tartottak nyilván lakóházként (Forr: NÉP-
SZÁMLÁLÁS 1949). Árnyalja a képet, hogy a nem lakóház jellegű ingatlanok egy része a
valóságban lakott volt: mintegy kétszáz ilyen melléképületről tudósít a statisztika. A lakás-
ként használt gazdasági épületek térbeli elhelyezkedéséről nincsenek adatok. Feltételezhető
hogy a szőlőhegyi kunyhókba kiköltözöttekre és a tanya településekre egyaránt vonatkozik.
Ebben az időben a várostól északra elterülő Réten mintegy kétszázán éltek. Igaz, ez az adat
a teljes népesség tízezres volumenéhez képest nem jelentős.

Miközben az építészeti arculat még változatlan formáját mutatta, maga a társadalmi szerkezet
alapvető átalakulásokon ment keresztül. Mindez már előrevetítette a következő évtizedben
regisztrálható térbeli átstrukturálódást is. A zsidóság deportálása, majd a földreform révén a
legjelentősebb birtokos réteg meggyengülése a negyvenes évek közepén hatalmi vákumot
idézett elő. Ráadásul e két csoportból került ki az urbánus fejlődésben döntő szerepet játszó
vezetőréteg zöme. A Horthy rendszer helyi hatalmi elitjének harmadik pillérét képező vezető-
hivatalnokai gárda pozíciói szintúgy meginogtak. Mindeközben a földnélkülieknek és a törpe-
birtokosoknak juttatott földek alig mozdítottak valamit a legszegényebbek helyzetén. Az
egy holdnyi átlagos gyarapodás érdemben nem oldhatta meg az agrárium problémáját, amely
1949-ben a népesség kétharmadát foglalkoztatta (Forr: NÉPSZÁMLÁLÁS 1949). A mezőgazdaság-
ban döntő változást csak a termelészövetkezetek és állami gazdaságok megszervezése hozott.
1959-re a földeknek mindössze három százaléka maradt magánkézben (HAJDÚ 2006: 17).

A szocialista átalakulás első hulláma

A szocialista átalakulás hatása már a hatvanas évek fordulóján kimutatható, de csak a het-
venes években vesz nagyobb lendületet, mikor is az 1984-ben elért városi rang megszerzé-
séért folytak a fejlesztések. 1960-ban a korábbi másfél évtized elvándorlásai ellenére
népességnövekedést produkáló Tiszafüreden (1949: 11484, 1960: 12438, 9,2%-os növeke-
dés) a mezőgazdasági keresők aránya negyven százalékra esett vissza (Forr: NÉPSZÁMLÁLÁS
1960). A primer termelésből kilépőket elsősorban az építőipar (15%), illetve a harmadik
szektor munkahelyei („egyéb” kategória) (18%) szívták fel. A foglalkoztatottsági mutatókat

szemlélve a korábban jelentős ipar (14%) és a kereskedelem (6%) éppúgy stagnálni látszik, mint az ezeket kiszolgáló közlekedési ágazat (8%).

A lakásállomány bővülése az ötvenes években messze meghaladta a lakosságszám indukálta tényleges növekedését. Miközben bontásokra csak elvétve került sor, az 1949 és 1960 közötti új építésű otthonok száma jócskán meghaladta a hatszázat (648), ami az 1960-ban mért lakásállomány húsz százalékát jelenti. Nemcsak a lakások abszolút volumene, de nagyságuk is növekedést mutat. A kétszobás otthonok száma 534-ről 1030-ra emelkedett (Forr: NÉPSZÁMLÁLÁS 1960).

Az ipari modernizáció

A második világháború után kezdődött társadalmi átalakulás első fázisa a hatvanas évek végére lezárult. 1970-ben mind a társadalmi, mind a térbeli szerkezetben egyértelműen kirajzolódott a mezőgazdaság szerepének visszaesése, és a történeti urbanizációtól lényegesen különböző, a központi döntéshozattól függő szocialista városiasodás kezdete. A mezőgazdasági népesség aránya a keresők között harmincöt százalékra esett vissza (Forr: NÉPSZÁMLÁLÁS 1970). A fő mobilitási irány az ipar felé mozdult el. Mindez a hatvanas években induló és a hetvenes években virágzó fejlesztési politikának tudható be, amelynek köszönhetően a füredi szőlők és a Tiszaörvény közötti területen a hetvenes években egy nagyobb ipari területet hoztak létre (Forr: TISZAFÜRED... 1976). A komolyabb gépipari egységeknek otthont adó délnyugati iparterület mellett egy másikat is létrehozta az Igari út kivezető szakaszánál, a vásártér mellett. A kis ipari központ adott otthont a Háziipari Szövetkezetnek, a tejüzemnek és néhány kisebb szerelőüzemnek. Végül az ipari gyűrű harmadik egységét alkotják a Debreceni út kivezető szakaszánál található téglagyári épületek és a korszakban gépesített mezőgazdasági termelőközpontok. Ily módon a település szélesedő lakómagja köré üzemegységek vontak egymással össze nem érő, de világosan kirajzolódó gazdasági zónát. Formájában hasonlítható ez a folyamat a 18. századhoz, amikor a szőlőhegyek alakítottak ki a fő utca ívéhez igazodó külső gyűrűt. Az ipari övezet életképességét jelzi, hogy jelentős termelészerkezeti átalakulásokkal és az egykori foglalkoztatottak számának töredékével ugyan, de túlélte a rendszerváltást.

163

A lakótelkek térhódítása, a telekosztódás

A központi szocialista államhatalom által támogatott ipari fejlesztésekkel párhuzamosan a belső telkek mentesültek a paraszti gazdálkodás feladatai alól, így a lakásfunkció egyre fokozódó dominanciája figyelhető meg a magterületen. Ennek részeként a szabálytalan alakú tágas telkek rendre felaprózódtak. A telekaprózódás önmagában nem új jelenség. Az örökösök a háború előtt is rákényszerültek a szülői porta megosztására, de az egyre szűkülő kezek között is ragaszkodtak a paraszti életformához. A szocialista évtizedek döntő változása, hogy a tovább keskenyedő telkeken zömmel modern szemléletű, városias családi házak épültek. A telekaprózódással a város arculata lépésről lépésre formálódott át. Az eredendően tágas telken szabadon álló, esetleg az utcával párhuzamosan tájolt halmazos beépítés helyett szabályos, utcás rend alakult ki. Az új telekhatárokon átnyúló házakat a legtöbb esetben elbontották. Ám, ha az építetők ideiglenesen meg is kímélték az elődök otthonait, az újabb, oldalhatáron álló tömbökből felfűzött házsorok lassanként eltakarták azokat. A nem csupán képletesen a történelem hátsó udvarára száműzött városkép kevés fennmaradt emléke nem tolatkzik a járókelő szeme elé. Az új Tiszafüred rendezettebb, de sűrűbb beépítettséget mutat, mint a háború előtti. A huszadik század hetvenes éveire a tágas ólaskertek helyén keskeny nadrágszíjtelkekből álló kertvárosias szövet alakult ki.

133 A telekosztódások történeti dinamikájára példa a Malom utca menti lakótömb. A volt
 128 ólaskertekben kialakult tizenkilencedik század közepi beépítést az 1977-ben múzeummmá
 alakított Fazekas ház örizte meg. Építésének idején a mainál többszörte nagyobb telek mé-
 lyén állt, jókora távolságra a szintén óriási telkek közepén ülő szomszédos házaktól. A túl-
 népesedés következményeként az telkek sorra aprózódtak. Az elkeskenyedő házhelyeken
 oldalhatáron álló portákat emeltek, mint amilyen a Malom u. 10. számú épület. A háború
 után tovább szabdalt telkek végül felvették mai, hosszanti formájukat. A huszonegyedik szá-
 zad elején a Malom utcát járva legfeljebb annak kacskaringós vonalvezetése utal ólaskertes
 eredetére.

A telekosztódásból következő utcakép

A Malom utcán is látható, hogy a modern családi házak első generációja gyakorta nem egy
 régebbi parasztporta helyén, hanem a felosztott telken, két régebbi ház közötti területen épült
 134 fel. Ez a sajátos, régi és új keverékből összeálló utcakép legtisztábban a sugárutak mentén
 érzékelhető. Az itt álló gazdag parasztporták jó minőségüknek köszönhetően rendre elke-
 rülték a bontócsákányt, mégsem alkotnak egységes utcaképet. A huszadik század közepéig
 kialakult történeti sziluettet minduntalan megtörik a modern családi házak. A statisztikai
 adatok tanúsága szerint a hetvenes évek fordulóját a mainál fokozottabb mértékben jelle-
 mezte a régi paraszti épületek közé ékelt típusházak keveredése. Az azóta eltelt negyven év
 rendkívüli mértékben megritkította a történeti házállományt. Az 1970-es lakásstatisztika sze-
 rint az 1944 előtti házak száma kétezer fölötti (2064), míg 2001-ben ez a szám 1200-ra csök-
 kent (Forr: NÉPSZÁMLÁLÁS 1970, 2001). Az 1970-es adatot összevetve Tiszafüred közvetlenül
 a háború utánra tehető 2300 körüli lakásállományával, arra a következtetésre juthatunk, hogy
 a szocializmus első negyed századában nagyságrendileg kb. háromszáz esetben került sor
 bontásra, miközben 1405 új lakás készült el. Az esetek nagyobb hányadában tehát nem a
 régi ház helyén, hanem újonnan kimért, vagy leválasztott telken építkeztek az emberek.

Kockaházak és a kései népi gyakorlat egymásmellettsége

A várost járva megállapítható, hogy szocializmus első évtizedeiben elkészült másfélezer új
 családi otthon zöme négyzetes alaprajzú sáttortetős épület. A hagyományos hosszanti térfor-
 málás sem tűnt el egyik napról a másikra, még ha a hatvanas években már ritka kivételnek
 131 számított is az egytraktusos ház. A kései hosszúháza például a Malom utca 13. számú épület,
 amelyet a tulajdonos 1967-ban maga húzott föl. A népies forma átvételét nem befolyásolta
 a gazdálkodás kényszere, mivel lakója fiatal korától fogva az építőiparban dolgozott. A ház-
 helyet a szomszédos telek elválasztásával nyerte, ahol már állt egy ehhez hasonló kivitelű
 132 lakóház. A ház több elemében is kimutatható a hagyományok diktálta logika. A 7 × 13 mé-
 teres, egytraktusos épület udvari oldalán lopott tornác található. A ház helyiségei utcai szoba,
 előszoba (pitvar modern megfelelője), konyha, mögötte a tornác külső vonaláig futó hátsó
 szoba. Hátrafelé később újabb, alacsonyabb résszel bővült a ház: a nyári konyhával és a mű-
 hellyel. Az anyaghasználat és a kivitelezés ugyanakkor messze szakadt a népi hagyomá-
 nyoktól: magasított, terméskő alapok, téglafalazat, gyári ablakok és cserép héjazat jelzi az
 iparosodó technológiák térnyerését.

Új telekosztások

Az 1970-ig másfélszeresére bővült lakásállomány elhelyezésére az egyszerű telekaprózó-
 das nem mindig volt elegendő. Több helyütt az egymással érintkező telektömböket átvág-

ták, új egyenes utcákat kialakítva ezzel. Ily módon került föl a térképre a Kamilov (Kamilla), a Katona József, a Borsóskert és a Vadász utca (Forr: TISZAFÜRED 1970). Máshol a még szabad zöldfelületeket parcellázták fel. Így pl. a tekintélyes méretű városalatti földek beépülésével jött létre a Liliom utca és környéke. A zöldterületek beépülésével megszűnt a város és a szőlőhegyek közötti, egykoron legelőként hasznosított szabad területe is. Mindez oda vezetett, hogy a város és a szőlőhegyek fizikai és társadalmi érelemben is egybenőttek. 163

Az expanzió

A területi expanzió belső tartalékainak kimerülésével párhuzamosan a város megkezdte bővülését mezőgazdasági határának irányába. Keleti végén a hatvanas években nyitották meg a Délibáb és a Téglás, a hetvenes években pedig a Hold és a Pacsirta utcákat. A Téglás utca az egykori telepes sor, a Morgó hosszanti telkeinek leválasztásával jött létre. Az újonnan mért házhelyek alapterületükben általában nem különböztek a korábbi zsellértelekektől, de rendre szélesebbek, illetve rövidebbek voltak. A széles telkeken nem érvényesül az oldalhatáron álló ház funkcionális kényszere. Ennek ellenére a hatvanas években még ritka kivétel a szabadon álló, villaszerű beépítés. A kockaházakat ugyanúgy a telekhatárra állították, mint a hosszúházakat. 123

Különösen merev telekrend jött létre a déli szőlők és belső legelők övezetében, amely rész hálós szerkezetű, lábastelkekből álló kertvárossá vált, illetve mind a mai napig tartó tendenciaként alakul azzá. A Húszöles úttal párhuzamos Feszty Árpád, Bán Zsigmond, Nyulasszó utcák a térképen szinte kiugranak a szabálytalan vonalvezetésű tiszafüredi utcák közül. Egyedül a Széchenyikert utca őrzi a volt dűlőutak egyenletlenségét. 163

A város expanziója északon megkésve zajlott. A szőlőket, gyümölcsösöket a tizenkilencedik század végén a vasút elzárta a belterülettől, ami konzerválta a városszéli státuszt. Lényegében csak a huszadik század második felének terjeszkedése lépett túl a beszédes nevű Határ út vonalán. A hetvenes évek fordulóján azonban már itt is házhelyeket találunk, néhol tömbosztással létrejött lábastelkekkel, mint a Határ út és a Horog utca között.

A várossá fejlesztés évtizedei

Mind a térbeli expanzió, mind a beépítettség sűrűsödése demográfiai kényszer nélkül jött létre. A nagyközségi státuszt élvező Tiszafüred lakossága ugyanis a hatvanas években az elvándorlás miatt drasztikusan csökkent. Így bár a hatvanas évek természetes szaporulata pozitív volt, 1970-ben mégis 1387 fővel éltek kevesebben Tiszafüreden, mint egy évtizeddel korábban (Forr: NÉPSZÁMLÁLÁS 1970). A hetvenes évek területfejlesztési stratégiájában kiemelt térségközponti státuszt nyert település vándorlási különbözete a későbbiekben is negatív maradt, mind a hetvenes, mind a nyolcvanas években. A lakosság szám ennek ellenére növekedést mutat, ami a hetvenes évek demográfiai hullámhegyének, illetve a szomszédos Tiszaörvény és Tiszaszőlős városhoz csatolásának köszönhető. Ezekkel együtt 1990-ben 15 325, 2001-ben pedig 14 252 az állandó lakónépesség száma, ami messze elmarad a hetvenes években megfogalmazott növekedési ütemtől, miszerint kétezerben 20 000 fölé kellett volna kúsznia a mutatónak (Forr: TISZAFÜRED... 1976). Ugyanezekben az évtizedekben az utolsó paraszti generáció nyugdíjba vonulásával a mezőgazdasági népesség drasztikusan lecsökkent: az 1980-ban még huszonöt százalékos arány tíz százalék alá esett vissza. Volumenében a fizikai dolgozók, azon belül az ipari foglalkoztatottság lett a legmeghatározóbb (1698), de a rendszerváltáskor másfél ezer fölött volt a szellemi munkát végzők száma is (1611, Forr: NÉPSZÁMLÁLÁS 1990).

A szocialista városkép

159 A 1984-es várossá válás előkészítéseként a hetvenes-nyolcvanas években a belterület építészeti átformálására került sor. Átadták az emeletes vásárcsarnokot és a Tisza Áruházat, a rendőrséget és néhány modern szellemiségű földszintes épületet. Közös jellemzőjük, hogy szakítanak a Fő utca hagyományos beépítési rendjével, nem a telekhatáron, hanem attól hátrahúzva helyezkednek el. Kialakításuk modern, a történeti városképbe nem illeszkedő. Homlokzatukon dominálnak a nagy üvegfelületek, a sávablakok, tömbjüket általában lapostető 135 zárja le. Ugyanezekben az évtizedekben több századfordulóról fennmaradt eklektikus és szecessziós épületet megfosztottak díszzeitől. A hetvenes években készültek el az emeletes, házigyári lakóházak is, teljesen új jelenségként az addig szinte kizárólag magánéros beruházással 136 épülő családi házak között. Városképi jelenlétük érzékelhető ugyan, de az összes lakóházállománynak mindössze három százalékát tették ki 1990-ben (Forr: NÉPSZÁMLÁLÁS 1990). Szintén a hetvenes évek krónikájához tartozik, hogy a Tisza-tó 1978-as feltöltésével a semmiből született meg egy új gazdasági létalap, a turizmus. Ehhez kapcsolódóan kemping került kialakításra, illetve a tározó mellett hétvégi házas nyaralótelep jött létre. Az új utcák a pihenőövezetekre jellemző, a természet háborítatlanságára, a horgászási lehetőségekre, márdárdalos hangulatra utaló neveket kaptak: Harcsa, Süllő, Kárász, Potyka, Csalogány, Ökör- 163 szem, Füstifecske, Gerle, Zöldike stb.

A hetvenes évek bontási hulláma

Az üdülőövezet zöldmezős terjeszkedése a történeti belterületet nyugat felé elvágta a természeti tájtól, ám ennek műemlékvédelmi kihatása eltörpül a hetvenes években lezajlott bontási hullám mögött. A hetvenes években mintegy ötszázalakkal csökkent az 1944 előtti lakások száma. Az építési volumen minden korábbit felülmúlóan magas volt. Mind a hetvenes, mind a nyolcvanas években 1200 fölötti új lakás készült el, ami azt jelenti, hogy a rendszerváltáskor közel minden második otthon e két évtized terméke volt (Forr: NÉPSZÁMLÁLÁS 1980, 1990). A bontások elsősorban a történelmi lakóterület legarchaikusabb építésmódokat koncentráló belső magját érintették. A kétbeltelkes rend lakóövezetének helyén 150 kialakult Úttörő és Zrínyi utcákban már a nyolcvanas évek közepén sem találni hagyományos parasztházak dominálta utcaképet. Szintén tömeges méreteket öltött a szőlőhegyek egyszerű építményeinek pusztulása. A Kiss Pál Múzeum archívumában tucatjával található hetvenes évekbeli fotográfiák, amelyek a Korniyk szőlő 19. századi házainak gazdag sárplasztikáját örökítik meg. Mára ritka kuriózum lett a sárból készült oromdíz. A bejárások során csupán egyetlen egyet sikerült lefényképezni, de állaga annak is rendkívüli mértékben leromlott volt.

Szerencsésebb helyzetben voltak a századfordulótól a negyvenes évekig épült módosabb parasztporták, amelyek műszaki színvonaluknak köszönhetően nagy számban élték túl a hetvenes éveket. Az Igari úton például alig tűnt el egy-egy népi emlék. Érdekes módon a lakásállomány lecserélődése nem csak a háború előtti leggazdagabb rétegek öröksége kapcsán haladt viszonylag lassabban, de a társadalmi ranglétra legalján, a fokozottan szegregációs Tiszavégen is. A tiszavégi gödrök, ezek a félig földbe vajt cigányputrik egészen a rendszerváltás utáni évekig meghatározták a Remény és a Móré utcák hangulatát. Az azóta eltelt közel két évtizedben számuk erősen visszaesett, egy-egy hírmondója maradt csupán a régi cigányvilágnak.

A népi műemlékek védelme

A városkép drasztikus átalakulása a fejlesztési tervek készítőit is rádöbbenette a város hanglejtését meghatározó népi építészet sebezhetőségére. Az 1976-os rendezési terv külön fejezetben foglalkozik a kérdéssel. Az örökségvédelem általános fontosságának hangsúlyozása mellett csak néhány konkrét példát emelt ki, mint a Malom u. 12., a Temető u. 3., a Bernáth u. 4., a Muhi u. 17., valamint a Józsa u. 15. és 19. számú házakat (Forr: TISZAFÜRED 1976). A felsorolt lakóházak nem szerepeltek ugyan az országos műemléki listán, és a helyi védelem törvényi keretei sem voltak adottak, a rendezési terv mégis komoly szerepet játszott megőrzésükben. Egyedül a tény, hogy hivatalos dokumentumban szerepeltek, megóvta őket a városszerte tapasztalható bontási láztól.

A lakók általában nem sokra becsülték régi házaikat. Többször előfordult, hogy a tulajdonosok a bontási engedélyt örökségvédelmi indokokkal megtagadó hatóságot kijátszva, lakhatatlanná tették a parasztházakat: felgyújtották a tetőt, vagy megrongálták a mestergerendát. Az életveszélyessé vált objektumok bontását ezek után a hatóság maga kezdeményezte. Az ilyen kirívó esetek számáról még megközelítő becslésekkel sem élhetünk.

A családi házas kertvárosok

Az 1970 utáni két évtizedben átadott 2500 új lakásából kevesebb, mint minden ötödikről feltételezhető, hogy lebontott ingatlan helyén áll. S bár a történeti településképet ez a volumen érzékenyen érintette, az építkezések zöme mégsem itt, hanem a szőlőhegyek zöldmezős területén, valamint a hatvanas években kialakított új utcákban zajlott. Az óriási tempóban modernizálódó Tiszafüreden a helyi építési tradíció a hetvenes évekre véglegesen megszűnt. Az újabb utcák nem különböznek az ország más területein is elterjedt, tetőtérrel ellátott családi házas kertvárosoktól. Nemcsak a paraszti hagyományok fonala szakadt meg, de a Fő utca urbánus fejlődése, a jellegzetes zárt utcacsoport kiépülése sem folytatódott.

A parasztházak lassuló, de folytatódó eróziója

A két évtizede tartó gyarapodásnak a rendszerváltáskor egyszeriben vége szakadt. A város lakossága a 2001-es népszámlálásig mintegy ezer fővel csökkent, ami jól jelzi a krízis mélységét (Forr: NÉPSZÁMLÁLÁS 2001). Az építési volumen meg sem közelítette a korábbi évtizedekét, mindössze 452 új lakást írtak össze. A bontások száma ugyanakkor nem csökkent, mintegy háromszáz háború előtti lakás szűnt meg. A Tiszavég putriijainak felszámolása önmagában nem indokolja ezt a magas arányt, tehát más negyedekben is számolni kell a régi lakóházak eltűnésével. A folyamat a közeljövőben folytatódhat, mivel az 5689-es lakásállományon belül a nem lakottak aránya megközelíti a tíz százalékot, összesen 555 darabban (Forr: NÉPSZÁMLÁLÁS 2001). Az üresen maradt házak között gyakorta látni parasztportákat. Fennmaradásukat elősegíthetné üdülő céljára történő átalakításuk, ám a jelenség volumenében nem jelentős. A statisztikai adatok alapján mindössze 100 üdülőként működő lakás található a városban (Forr: NÉPSZÁMLÁLÁS 2001). A kicsiny szám ellenére az emberek számon tartják az ilyen házakat. Ennek hátterében az áll, hogy a vásárlók rendszerint külföldiek, főként németek. Az idegen ajkú és állampolgárságú nyaralótulajdonosok igen feltűnő, anyagokban erős csoportot képeznek. Az általuk felújított parasztházak rendkívül archaizálóak: megtartják, vagy visszaállítják a nádtetőt, a deszkaoromzatot, a fehér alapszínt.

Az ilyen minden részletre kiterjedő, hangsúlyozottan népies renoválás azoknál a füredi polgároknál sem általános, akik tudatos döntéssel, a hagyományörzés szándékával vásárolnak régi parasztházat. Ugyanaz a tulajdonos, aki a szobabelsőben kibontja a mestergerendát,

gond nélkül alkalmazkodik a legújabb divatokhoz, mikor műanyagra cseréli a fakeretes ablakokat, élénk színt ad a homlokzatnak, a tornácot beépíti, a lakóteret toldalékokkal növeli meg. Bármilyen irányt is vesz majd a tiszafürediek örökség szemlélete, annyi ma is megállapítható, hogy a köztudatban jelen van a régi parasztházak sajátos történeti értékének ismerete. Jól jelzi ezt, hogy az üressé váló, romos állapotú házakat ma már nem szívesen bontják el, számítva a kifejezetten régi házakat kereső vevőkre. Az ilyen vevők egyelőre nem jelentkeznek tömegesen, így a népi emlékek pusztulása éppen csak lelassult, de nem állt meg.

A rendszerváltás falusias utcaképei

A rendszerváltás utáni átalakulások vizsgálatakor a maga nemében szinte páratlan fotódokumentáció állt rendelkezésre, amely Tiszafüred 1986-os állapotát rögzíti utcáról-utcára (Forr: TISZAFÜRED... 1984–85). A következőkben érdemes néhány kiválasztott utcán végighaladva részletesen áttekinteni a húsz év alatt bekövetkezett hangsúlyeltolódásokat. Előszörként Tiszafüred falusias övezetébe, majd a történeti urbanitást hordozó Fő utcába nyerhetünk bepillantást.

148, 150 Az egykori kisvárosi területet körülvevő órásfalu három utcáját (Bajcsy-Zsilinszky út, Zrínyi és Üttörő) elemezve elmondható, hogy az elmúlt húsz évben jelentős átalakulás nem regisztrálható. Mind a nyolcvanas években, mind napjainkban a lakófunkció dominál. Egy boltos és egy nagyobb lerakaton kívül a magánházak adják az épített környezet zömét. Az
144 utcaképet első ránézésre mégsem ezek, hanem az út menti dús növényzet uralja. Az utca közepéről végigtekintve a mesterséges elemek alig észrevehetőek. A faszoroknál megfigyelhető a szilvafák arányának növekedése az akáccal szemben. Érdekes, hogy ez az elmozdulás a paraszti utcaképekre jellemző haszonnövények irányába történt. A ház előtti virágoskert már a nyolcvanas években sem volt jellemző. A nyolcvanas évektől változatlan szokás a magas és zárt sövényfal gondozása, amely elzárja a tekintetet az udvartól. A kevés megmaradt eredeti deszkakerítés tanúsága szerint az embermagasságú kerítés a hagyományos faluképre nem volt jellemző. Feltételezhető, hogy a jelenség a modernizálódó életforma
145 viszonylagos zárkózottságával hozható összefüggésbe. Emellett szól az is, hogy az újabb
147 építési házaknál kivétel nélkül mindenütt alkalmazott megoldásról van szó.

Az udvarokat szemlélve megállapítható, hogy a haszonkertek jelenléte marginális. Mindössze egy-két portánál tartanak kisállatokat. Ezeknél a haszonnövényekkel vegyes virágos előkert és az állatok által letaposott udvarész között kisebb kerítés található. Az utcákban amúgyis több lakatlan parasztház is található. Meglévő melléképületeik, a kertrészeket elválasztó kerítéseik azt jelzik, hogy utolsó lakóik gazdálkodó életmódot folytattak.

146 A meghatározó kerttípus a magyar falusi kert (KAPITÁNY 2000: 20). A haszonnövények jelenléte nem számottevő, de hangulatos szőlőlugas, egy-egy gyümölcsfa hozzátartozik a látványhoz. A virágok elrendezése természetes, csoportos. Nem hiányoznak a kisebb kerti bútorok, székek asztalkák sem. A falusias kerteket leginkább a tradicionális hosszúházak mellett látni.

Részben a kockaházaknál, de döntően a nyolcvanas évektől napjainkig épült változatos formájú családi házak telkein népszerűek a modernebb kertek, amelyekben dominálnak a kevés fizikai munkát igénylő örökzöld tujafajták. Részben ugyanezek a telkeken található a gondozott zöld gyepek is. Leginkább a kisgyermeket nevelő, helyi viszonyok között jómódúnak számító családok járnak élen az új típusú udvarok kialakításában. Hangsúlyozni kell, hogy ezek a kortárs, nemzetközi hatást mutató divatok a vizsgált utcákban mindössze három-négy telket érintenek, így ma még új jelenégeknek számítanak.

Rátérve az épületekre, három építési periódus jelenléte különíthető el. Az elsőbe a paraszti hosszúházak és az ebből kifejlődött kisvárosi épületek tartoznak. A második csoportba sorolhatók a szocialista időknek a hetvenes évekig elkészült, viszonylag egységes megjele-

nésű kockaházai. A harmadik csoportot az egyéni ízlések sokféleségét megjelenítő, a hetvenes évektől napjainkig tartó időszak képezi. Az épületállomány megosztását tekintve megállapítható, hogy a legaktívabb korszakot az ötvenes-hatvanas évek jelentették. Ekkoriban a telkek aprózódása révén újabb házhelyek keletkeztek, amelyeken kockaházak állnak, de sok régi parasztház is „kockásítottak”. Az elmúlt húsz év változásai ehhez az átalakuláshoz képest elenyészőek. Egy-egy példát találni bontásra, telekaprozódással létrejött új beépítésre, kockaház átalakítására és régi parasztház folyamatban lévő, formahű felújítására. Néhány új építkezés a rendszerváltás utáni időkre tehető. Stílusukat tekintve sem a korábbi beépítésekkel, sem egymással nem rokoníthatók. Az új családi házak az utcavonalat nem követik, villaszerűen, a telk közepén helyezkednek el. E tekintetben még a késő kádári családi házak egyénieskedő modorát is túlszárnyalják, a szélsőséges individualizáció, az egyénes építési normarendszer és a hathatós szabályozási keretek hiányának megtestesítői. Jellemzőjük, hogy a garázs térszervező elemként jelentkezik. Míg a parasztházaknál és a kockaházaknál a garázs – ha van egyáltalán – az udvar hátsó részébe kerül, addig ezeknél a házaknál a főhomlokzatba építve, vagy külön tömbben, de mindenképpen feltűnő, utcáról érzelhető helyen látható.

147

Érdeemes részletesebben foglalkozni két, 2006-ban zajlott felújítással, illetve egy többszöri átépítésen átesett parasztházzal. Az első egy kockaház átalakítása. A felújítás a kockaház beburkolását, eltakarását célozza: a négyzetes háromszatú ablakokat, tradicionálisabb megjelenésű, kétszer hatosztatú nyílászárókra cserélték. A falmagasságot megnövelték, az új tetőszerkezettel pedig lehetőséget teremtettek egy későbbi tetőtér-beépítésre is. A ház alaprajza hosszanti formát kapott. Összességében a ház új megjelenése a paraszti beépítésekre emlékeztet. Az elsődleges cél azonban nem ez volt, hanem egy praktikusabb térelrendezés, ami véletlenszerűen esik egybe a hagyományos parasztház formájával.

155

A másik példánál ezzel szemben kifejezetten a paraszti hagyományok formakincsének felújítása volt a cél. Az eredeti tornácát megőrző, a legutóbbi ideig paraszti életformát kiszolgáló épületen csak néhány ablak és a falfalazott vértelkek utal a huszadik század második felének divatjaira. Az új tulajdonos nem csupán a megmaradt elemek felújítására és konzerválására, de egy archaikusabb formai állapot elérésére is törekszik. A vértelkek így módon a Tisza-mentére jellemző napsugárdíszes deszkadízítést kapott. Mindez nem szolgál praktikus célokat, sőt, jelentős anyagi áldozatot kíván. Tudatos kifejező eszköze egy vállalt népies orientációnak.

140, 141

A harmadik példa az Úttörő utcából való. Ebben az utcában mindössze fél tucat porta található. A nyílászárók, a kerítéselemek, általában minden kisebb architektúra változatlan formát mutat a nyolcvanas évek óta. Van, ahol még a vakolat omlása is pontosan megegyezik a húsz évvel ezelőttivel. Az egyetlen jelentős felújítás az oldalhomlokzatával az utcán álló, egyébként az Igari úti módosabb parasztházak közé tartozó saroképületen figyelhető meg. A házhoz lépcsőzetes tetőmagassággal csatlakozó melléképületek közül a belső téré át nem alakíthatót elbontották. A magasabb lakóház hasznos négyzetméterét növelték meg. A díszítés némileg átalakult. A vakolatsíkból enyhén kiemelkedő, az ablak fölé nyúló, két végén ívesen lezárt keretezés a huszadik század fordulójának polgári ízlésű, szecessziós játékoságát idézi. 2006 és 2007 között az épületet még egyszer átalakították. Ekkor eltűntek a századfordulós elemek, egyedül a közlét lezáró kerítésen maradt meg az egymással szembeállított két homorú ívből álló szemöldökmotívum. Az ablakokat kicserélték, a tengelyes ritmust adó hosszanti forma helyett két négyszögletű, osztott bukóablak került beépítésre. A színezés rendkívül élénk kévé vált, a mély piros falfelületen szinte világitanak a fehérrel kihúzott ablakkeretek. A festett lábazatot égetett kerámia váltotta föl. Összességében elmondható, hogy az átalakítás megszüntette mind a paraszti, mind a parasztpolgári vonásokat, és az amerikai ház divatja szerint szabta át a homlokzatot.

152–154

Fő utcából bevásárló utca

A Bajcsy-Zsilinszky, Úttörő, Zrínyi utcáknál megfigyelten ellentétben – ahol az elmúlt húsz évben alig változott a településképe – a Fő utca külső képe jelentősen átalakult. A város fő tengelyét a történelmileg zárt utcásor jellemzi, de a középpontoknak számító templomoktól távolodva a hézagosan zárt, vagy éppen szabadon álló villákból álló beépítési mód kerül túlsúlyba. A terület helyi védelem alatt áll, ami nem jelent bontási, vagy építési tilalmat. A városvezetés célja kettős: 1. megőrizni a történelmi Fő utca látképét. 2. kereskedelmi és szellemi városközpontot teremteni. Az előírások közül kiemelendő a magastető és a hangsúlyos párkány, amelyeket csak kivételes esetben hagyhatnak el a tervezők (Forr: HELYI... 2004). Néhány ház esetében utcára nyíló üzlethelyiségeket irányoznak elő. Előkeres beépítés esetén pedig a kerítés tervét az épület egészére vonatkozó engedélyezési eljárással együtt kell benyújtani. A korszak kialakítását szolgálta volna az autósforgalom kitiltása is, ám pénz hiányában ez még várat magára.

156 1990 után a Fő utca kereskedelmi funkciója minden korábbinál erőteljesebbé vált. Ez
 115 azonban érdekes módon nem kedvezett a századfordulón virágzó zsidó kereskedőélet relik-
 116 via kisüzleteinek. A huszadik század nyolcvanas éveiben még általános súlyos vasredőnyök,
 az önmagukban is díszes eklektikus kirakatszekrények szinte kivétel nélkül eltűntek. Az
 újabb piaci mechanizmusoknak kevésbé kitett patika az egyetlen kivétel. A kilencvenes évek
 után formálódó kereskedelemben az áru igényel minden figyelmet. A kirakatablakok na-
 gyobbak lettek, hangsúlyos reklámfelületként működnek a nap huszonnégy órájában. A ter-
 mészetes anyagokat műanyagok váltották föl. A műanyag a fával ellentétben nem öregszik.
 Elhasználódása nem folyamatos, nem nyer „patinát”, hanem esztétikailag és használhatóság
 szempontjából is hirtelen megy tönkre. A műanyag vagy új, vagy cserére érett. Megjelenése
 a rendszerváltás utáni tömegkultúrát uraló fiatalos, vagy legalábbis annak tűnő, életérzésnek
 a része. A boltok jellege is megváltozott. Mivel a környéket még nem érte el a nagy bevá-
 sárlóközpontok dömpingje, a világcégek az egykori szatócsboltokban, kiskereskedésekben
 rendezkedtek be. A szaporodó üzletek a központból lassan, de biztosan szorítják ki a lakó-
 157, 158 funkcióit. A megfigyelt nagyarányú átalakítás és építkezés üzlethelyiségek, vendéglátóegye-
 ségek és irodák kialakítását célozza. Amennyire az építési szabályok engedik, igyekeznek
 vertikálisan is terjeszkedni a padlásteretek beépítése révén.

Az emeletráépítések, új beruházások igen költséges vállalkozásnak számítanak, miköz-
 ben a „tatarozás” látványos, és relatív olcsó eszköze a divatokhoz való alkalmazkodásnak.
 A Fő utca leginkább szembeötlő változása éppen az új színárnyalatok megjelenése. A nyolc-
 vanas éveket a mély színek uralták. Lekedveltebb volt a sárga, a fehér, a szürke és a vörös.
 A rendszerváltás után a polgármesteri hivatalban készült ugyan egy színterv, de ehhez a ma-
 gánérs beruházások ritkán alkalmazkodnak. Megjelentek a könnyed, fagyaltkrémekre em-
 lékeztető árnyalatok és a rikító „Barbie babás” festések.

A századforduló mint kulturális örökség

Végül ki kell emelni a háború előtti korszak eklektikus, néhol szecesszióba hajló építészeti tagozatainak reneszánszát. Védett területről lévén szó, el kell különíteni a spontán folyama-
 tokat a műemlékvédelmi törekvésektől. Az előbbi szélesebb társadalmi attitűdváltozást sejt-
 tet, az utóbbihoz egy szakmai csoport tevékenysége is elegendő. A valóságban leginkább a
 kettő keverékéről beszélhetünk. A sikerültebb felújítások mögött a műemléki szemlélet szak-
 mai szempontjainak érvényesülése rejlik. Az utalásszerű, néhol giccsbe hajló spontán díszí-
 tések ugyanakkor azt is jelzik, hogy a századfordulós nosztalgia a köztudatot is mélyen
 áthatotta.

A századforduló divatja már abban is megmutatkozik, hogy a Fő utca megmaradt falusias részeit igyekeznek városiasan zárt beépítésűvé tenni. Két példát is találunk rá, ahol az oldalhatáron álló portát utcával párhuzamos megoldás váltotta fel. Az első esetben az eredeti lakóházat elbontották. Az új, utcával párhuzamos tömb tetőtömege eltér a klasszikus nyeregtető egyszerűségétől, két végén megbontott, sőt az eredeti parasztházak oromzatos végződése is helyet kap (Épp a lebontott házzal szemközti oldalon, tehát nem az eredeti megőrzése történt.) A második példa szintén az eredeti ház jellegének eltűnésével járt együtt. Az itt álló hatvanas-hetvenes években készülhetett, utcavonalon álló, kertes családi ház helyén középtengelyes, az utcával párhuzamos zárt beépítésű épület jött létre.

158

A letűnt polgári miliő iránti nosztalgia azonban legszembeötlőbben a két Tisza Áruház átépítésében érhető tetten. Valójában nem is átépítésről, hanem kiegészítésről beszélhetünk. Az elsőt, az utca nyugati végén emelkedő egykori zsinagógát a hatvanas évek modern puritanizmusa fosztotta meg eredeti arculatától. A katolikus plébánia szomszédságában álló másik Tisza Áruházat eredetileg is a modern építészet szellemében alkották meg. A két áruház posztmodern átalakítása a közérthető jelek visszaállítására koncentrál. Az első esetben a bejárat kitüntetett szerepét az épület elé ragasztott, tornyocskákkal ellátott előtér igyekszik kihangsúlyozni. Annál is érdekesebb kísérlet, mert alig érinti az eredeti tömeget, és az anyagi ráfordítás értéke minimális. A második áruháznál a kereskedelmi tevékenységhez kapcsolódó klasszikus formakincs felélesztése történt meg, amely az előzőhöz hasonlóan érintetlenül hagyta az épület eredeti tömegét. A kirakatok előtt a főbejáratig tíztengelyes árkádsor fut végig, ugyanannyi aedikulás oromzattal. A félig zárt terek kialakítása a kereskedők ősrégi fogása. A főbejáratot bazilikára emlékeztető kétszintes része hangsúlyozza, ami a századfordulós piac-csarnokokra történő utalás. Az áruházzal szemben újabb üzletház készült, hasonlóan történeti építészetre utaló jegyekkel.

138, 139

159, 160

A rendszerváltás városszerkezeti hozadéka

A rendszerváltást áttekintő megfigyelések zárásaként mindenképpen meg kell említeni néhány, városszerkezeti változást. A szocialista korszakban megismert telektömb-átvágások tovább folytatódtak a Csonkai, Kasfonó és a Városkert utcákban. A legutóbb említett parcellázás egy fertő félig-meddig sikeres lecsapolása révén vált lehetségessé. A beépítés egyseges, oromfalas. A lakóházak nagyméretűek, közép és felső-középosztálybeli gazdagságot sugallnak. Nem lankadt a város expanziója sem, amely a Széchenyi kert beépülésével immár a legutolsó nagy szőlőövezet telkeit is bekebelezte. A néhány éve zajló lakóparkszerű tömb-építkezések már a valamikori határban, a zöldövezet rovására valósulnak meg. A zöldmezős építkezések tendenciái ma még nem látszanak világosan, mivel rendkívül friss jelenséggel állunk szemben. Az azonban valószínűsíthető, hogy a szőlőhegyek esetében megfigyelhető foltszerű, majd e foltok összeéréséből létrejött lakóövezet helyett, a határ mentén koncentrikusan fog gyarapodni a város, esetleg a kivezető utak mentén alakul majd ki újabb lakórész.

Szociológiai gyorsfénykép

A kor szerinti megoszlás öregedő helyi társadalomra utal. A fiatalok 16%-os és a legidősebbek 10%-os részesedésével szemben a középgeneráció közel 40%, míg az idős, nyugdíjkorhatár körüli népesség 34%-kal került a mintába. A helybeli népesség 70%-os többséget alkot. A beköltözők zöme a környék falvaiból érkezett, és legfontosabb szociológiai változókat tekintve nem különböznek a befogadó társadalomtól. Főként a nők házassági migrációja dominál. Jóval kisebb arányú a városi szerepkör vonzó hatása.

167

- 164 Az alapfokú, szakmunkás és érettségizett megkérdezettek mind 30% körüli arányban szerepelnek, míg a felsőfokú végzettségűek 10%-kal a legkisebb számú csoportot alkotják.
- 165 A munkaerő szektorális megoszlását tekintve a hivatali szektorban dolgozók aránya 16%. A fiatalabbak felé haladva a hivatali szektor aránya nő, a harminc év alattiak fele szerzi keresetét legalább érettségihez kötött munkakörben. A többség a szolgáltató szektorban és az iparban talál/talált munkát. A mezőgazdasághoz kötődő válaszadók átlagéletkora a legmagasabb, közel hatvan év, a szolgáltató és az ipari szektor ennél tíz évvel fiatalabb, míg a hivatali dolgozók átlagosan harminchat évesek.
- 166 A megkérdezettek munkanélküliségi rátája 10%-os, de ha a nyugdíjas korosztályt kivesszük, 20%-ra szökik fel az aktív korcsoport valós munkanélküli aránya. Az ötvenes éveiben járók körében rejtett módon, rokkant nyugdíjasként jelennek meg a munkanélküliek. A kényszerűen inaktívak nagy része korábban ipari munkásként, illetve segédmunkásként kereste kenyerét. A dolgozók nagy része alkalmazott, kisebb részük önálló vagy szellemi foglalkoztatott. Az aktívak között az ipari foglalkoztatottak alulreprezentáltak, egyedül az építőipar jelent megélhetési forrást. Közel annyian dolgoznak a képzettséget igénylő hivatali munkakörökben, mint a szolgáltató szektor elsődleges pozícióiban (bolti eladó, őrző-védő, fodrász, portás, takarító stb.). Számbelileg nem jelentős, de kimutatható néhány helyi adottsághoz köthető szakma. Ilyen a természetőr, a turisztikai szakember vagy a tradicionális kispárt űző kosárfonó.
- 169 Annak ellenére, hogy a tiszafürediek közel 90%-a úgy nyilatkozott, hogy szeret a településen élni, 40%-uk elhagyná a várost. Elsősorban a fiatalok vennének vándorbotot, illetve a nem helyben született nők egy jelentős része. E mögött a döntés mögött a minta egésze által rendkívül kedvezőtlennek minősített munkalehetőségek állnak, de rossz átlagosztályzatot kapott a szórakozás és a közlekedés is. Az elköltözni vágyók rendre rosszabbul értékelték valamennyi szempontot, kivéve az épített környezetet és az iskolát. Az elégedetlenség nem rétegfüggő: a munkahelyek hiányát, a közlekedési kapcsolatokat és a szórakozási lehetőségeket a minta egységesen értékelte. A legnagyobb megelégedést az iskola és a természeti környezet váltotta ki, de még ezek átlagértéke sem éri el a négyest. Míg az előbbi egységesen jónak ítélték, az utóbbit inkább a felsőfokúak tartották szépnek. A közepesnél éppen csak jobb eredményt elért épített környezet estében éppen fordított az összefüggés: a kevésbé iskolázottak ítélték meg kedvezőbben. Más változók esetében is kimutatható az iskolai végzettség hatása, de az általános összefüggés a megelégedettség és az iskolázottság között nem tapasztalható. Így például a felsőfokúak elégedetlenebbek az egészségüggyel, de jobbnak tartják a közbiztonságot.
- 170 A nyílt kérdésekre adott feleletekből kiténik, hogy a helykötődés legfontosabb eleme az emberi kapcsolat. Elsősorban a családi kötelék szerepe erős, ezt minden második válaszadó megemlítette. Hasonlóan sokakat motivált az a tény, hogy itt született. A Tiszafüreden születettek kétharmada ezért él szívesen a településén. Kevésbé jelentős a baráti, ismerősi kör, ezt kb. 25% említette. A fentiekén túl a vidéki környezetre utaló megjegyzések (csend, jó levegő, nyugalom, horgászat vagy konkrétan a Tisza) is szerepelnek. A formális kötődést jelentő helybeli munkahelyet ugyanúgy tizenöten említették, mint a városban álló ingatlanjukat. Néhány válaszadó esetében kimutatható a lokálpatriotizmus, az érzelmi töltetű települési kötődés.

Általános műemléki attitűdök

- 172 A műemlék mibenlétét firtató nyílt kérdésre a válaszadók egynegyede nevezett meg konkrét épületet, leggyakrabban a Nyúzó házat (Fazekas ház), a Múzeumot vagy valamelyik iskolát. A tiszafüredi református és katolikus templomot külön nem említették, de jelentős

azok száma, akik gyűjtőfogalmakat megadva a templomokat általában tartják műemléknek. A gyűjtőfogalmak nagyrészt a helyi tapasztalatokból tevődnek össze: tájházak, múzeumok, iskolák jelentik a műemlék fogalmát. A válaszok felében szerepel a múlt utalás, leggyakrabban a „régí” kifejezés, de konkrétabb lehatárolás is, mint a „múlt századi”, vagy a „leg-alább száz éves” kikötés. A válaszok egyötöde a történeti távlatot konkretizálva események, neves személyiségek szerepét hangsúlyozta a műemlékek kapcsán. Több definíciószerű véleményyt is lejegyeztek: „Minden épület vagy épületegyüttes, amit az elődeink ránk hagytak és eredeti állapotában kellene megőrizni; Történelmileg vagy építészeti szempontból a települést meghatározó jelentőséggel bír; Alkotás, mely az emberek többségében kellemes benyomást, emléket kelt”.

A tiszafürediek a régi házakkal kapcsolatban meglehetősen kritikusan vélekednek. Alig vannak többségben a régi épületek bontását ellenzők, a korszerűsítést pedig csak egy harminc 173 százalékos kisebbség támogatja. A felújítások esetében nem talált pozitív visszhangot a csak a homlokzatot megőrző helyreállítás, csupán húsz százalék értett egyet a kijelentéssel. Igaz az ellenőrző változó azt mutatja, hogy gyakran bizonytalan ez az állásfoglalás: többen, akik a homlokzat megtartása melletti felújítást támogatták, most az épület egészét megtartó renoválás mellett szavaztak. A tiszafürediek egyetlen esetben állnak a renoválások mögé: ha a régi házak eladásából szerzett jövedelemből máshol építkezni tudnak.

A ház üzenetértéke rendkívül erősnek bizonyult. Nyolcvan százalék fölötti arányban vélekedtek úgy, hogy a ház utal lakója anyagi helyzetére. Szintén abszolút többségben voltak azok, akik szerint a szegényebb falvakban több a régi épület, de csak a minta fele értett egyet azzal az állítással, hogy az öreg épületben szegényebb emberek élnek. A régi településképp megőrzését az általánosság szintjén fontosnak érzik, közel 90%-os a településképpbe nem illő új házak elutasítása, miközben az új házakat általában szebbnek tartják a régiekénél, és a műszaki állapotot az esztétikai értékek elé helyezik. 174

A minta heterogenitásának legfőbb tendenciája, hogy a mezőgazdaságban, illetve az iparban dolgozó/dolgozott idősebb népességtől a hivatali munkaköröket betöltő fiatalok felé haladva a régi épületek esztétikai megítélése romlik. A különbség legmarkánsabban abban mutatkozik meg, hogy az idősebbek szebbnek tartják a régebbi épületeket. Az is igaz ugyanakkor, hogy a fiatalok kevésbé tartják szegényesnek az öreg házakat és a műszaki állapotot sem tartják kiemelten fontosnak. Egy másik, előzővel korreláló szóróváltozó a jelenlegi ház jellege. A kockaházban élők a bontáspártiak, támogatják a költözéssel járó felújítást, hangsúlyozzák a műszaki állapot elsődlegességét, miközben az újabb építésű családi házakban élők a régi házakkal szemben engedékenyebbek mutatkoznak.

A régi házak előnyei között a történeti utalás, míg a hátrányok között a drágább fenntartás 175, 176 kapott a legnagyobb egyetértési arányt. Az eladhatóság, a kirándulók zavaró jelenléte, a hatósági beleszólás és a komfortosítás tekintetében kétharmadnál valamivel magasabb azok aránya, akik a régi házak esetében ezeket hátrányként érzékelik. Ugyanennyien vélekednek úgy, hogy a negyvenöt előtti házak nem bonthatók le. Az előnyök között magas egyetértéssel csak a kirándulók és a szomszédok megbecsülése rendelkezik. Csupán 30% szerint kellemesebb régi házban lakni, de a régi házak környékét is csak 50% tartja szebbnek. S bár a hatóság szerepét 70% negatívnak ítélte, minden második válaszadó úgy tudja, hogy támogatásban részesülhet a parasztházat felújító tulajdonos.

Az előnyök-hátrányok kapcsán rétegspecifikus különbség csak néhány változó esetén tapasztalható. A régi házak fenntartásának negatívumait elsősorban az idősebb, alapfokú végzettségű, mezőgazdasági réteg hangsúlyozza. Mindemellett ez a réteg relatíve jobbnak ítéli meg a lakhatást és a szebbnek tartja a régi utcák környékét. A felsőfokú végzettségű fiatalok felé haladva éppen fordított a helyzet: könnyebben komfortosíthatónak, anyagilag támogatottnak, kevésbé nehezen eladhatónak gondolják, de olyannak, amiben nem kellemes

lakni és a környékük sem szebb, mint a város más részei. Az életkor szerint komoly eltérés mutatkozik a tekintetben, hogy a szomszédok, illetve a kirándulók megbecsülik-e a házát rendben tartó tulajdonost. A közvetlen szomszédsági kontrollt és visszacsatolást a fiatalok már kevésbé érzékelik.

A lakóházak megítélése

A válaszadók besorolása szerint a szocialista korszak a legmeghatározóbb építési periódus. 182 46% kockaházban, 20% családi házban és 10% tömbházban él. A parasztházak aránya 16%-os értéket mutat. Alig észrevehető napjaink épületeinek 5%-os részesedése. Az egymást követő generációk iskolai és munkaerő piaci mobilitásával párhuzamosan a parasztházban és a kockaházban élők aránya fokozatosan csökken a családi ház és a tömbház lakásmóddal szemben. Míg a legidősebbek 30%-a parasztházban él, addig az ötven és hatvanöt év közöttieknek csak 17%-a. Mindkét generációban a kockaház a legáltalánosabb, a válaszadók mintegy kétharmada ezt jelölte be. A fiatalabbak felé haladva az emeletes családi házak nagyobb száma a legfeltűnőbb változás, de a tömbházak jelenléte is érezhetően megnő. A korról erősen összefüggő szektor szerinti tagozódás megjelenik a lakóház jellegében is. A parasztházat jelölők részesedése a mezőgazdasági népességen belül még 27%, az iparban már csak 20%, míg a szolgáltató és a hivatali szektorban mindössze 10%. A felsőfokú végzettségük egyharmada tömbházban, egyötöde pedig újabb építésű lakásban él. Komoly eltérés mutatkozik a helybeliek és a beköltözők között is. A kockaházakban az előbbieket, míg a családi házakban az utóbbiakat a felülreprezentáltak.

182 Az elköltözni vágyók aránya magasnak mondható. A kockaházban lakóknak mindössze 20%-a, míg a családi házban élők 10%-a választana sajátjához hasonló otthonra. A minta többsége napjaink épületei felé orientálódik. Átlagosan minden második ember költözne új építésű ingatlanba, de az emeletes családi házban és tömbházban lakóknak mintegy kétharmada vágyik ilyen otthonra. Főként az idősebb válaszadóknak köszönhető, hogy a második legnépszerűbbnek a hagyományos porta bizonyult, mindegy 30%-kal. A ma is parasztházakban lakók közül mintegy 65% maradna jelenlegi otthonában, de a kockaházakban élő idősebb emberek fele is parasztházba költözne. Utóbbi rétegen belül azok részesedése sem elhanyagolható, akik a jelenlegi kockaházukkal tökéletesen elégedettek. Feltűnő, hogy miközben ez az idős generáció részben kiegyezett jelenlegi lakásviszonyaival, addig a családi házban élő középkorúakra ez már nem áll. Főként ezzel magyarázható, hogy az emeletes családi házban szinte senki sem akarna élni.

A leggazdagabbnak tartott ház a napjaink kert nélküli változata. Szépség tekintetében 177 már a második helyre szorult a kertés típus mögött. A két házra együtt 55% szavazott, mint 185 legszebbre és ugyanennyien látnák szívesen, ha Tiszafüreden elterjednének a hasonló épületek. Majdnem 40% a parasztportát ítélte legszebbnek, elsősorban a felújított formát, másodsorban az átalakított változatot. Kevesebben látnák települési szinten szívesen ugyanezeket, helyettük néhányan a kockaházakat, néhányan a családi házakat preferálnak. 179 A településre legjellemzőbbnek tartott házforma egyértelműen a kockaház, mintegy 80%-kal, a maradék 20%-ot a parasztporták teszik ki. A családi házat mindössze 3% említette, miközben a megkérdezettek 10%-a állítása szerint ilyenben él. A legszegényebb jelző szinte kizárólag a parasztportát illeti, méghozzá 89%-os említéssel a helyi hagyományos portát és 178 10%-os említéssel a városiasodó változatot.

A válaszok leginkább a kor, az iskolai végzettség, a munkajelleg és nem utolsósorban a jelenlegi lakóház jellege szerint szóródnak. A legidősebb quartier az átlagosnál jobban kedveli a kockaházakat, míg a fiatalok különösen vonzódnak a legújabb házakhoz. A kockaházat csak az alapfokú végzettségük körében tartja egy kisebb csoport szépen és a településen

kívánatosnak. A szakmunkásokkal együtt a parasztporták közül nem kizárólag a felújított, de az átalakított változat is értékelhető arányú, 10-, illetve 15%-os tetszési mutatóval rendelkezik. A felsőfokúak ízlése a leginkább poláris. Napjaink épületeit itt is, akárcsak a szakmunkások és az érettségizettek esetében 60% kedveli, de ezzel szemben egyedül a felújított parasztház áll, mintegy 40%-os tetszési aránnyal. Végül a szektoronkénti megoszlásokat vizsgálva a parasztházak az ipari dolgozók között a legnépszerűbbek, majd a mezőgazdaságiak és a szolgáltatók következnek. A kockaház egyedül a mezőgazdasági népesség között népszerű, mintegy 20%-os választással. A parasztházakat legkevésbé a hivatali szektorban munkát vállalók preferálják. Rendkívül erős a jelenlegi lakóház jellege és a házak esztétikai értékelése közötti együttjárás. A parasztházak lakóitól a családi házban élők felé lineárisan növekszik a napjaink épületeit legszebbnek tartók aránya. A családi házban élőtől némileg eltérően vélekednek a tömbházak lakói. Itt a legpolárisabbak az ízlések. Nagyobb hányaduk a parasztházakat, kisebb hányaduk napjaink épületeinek esztétikai értékeit tartja nagyobbra.⁴⁰

A négy építési korszak részletes megítélése kapcsán nem mutatkoznak nagy ingadozások. A lakhatási funkciókat minden épületnél négyes átlaggal ítélték meg. A kor percepciója többé-kevésbé megfelel a valós építési időnek: a parasztháztól napjaink épületéig fokozatosan csökken az öreges jelzőre adott skála értéke. Igaz a hagyományos jelzőt a kockaház éppúgy magáénak tudhatja, mint a parasztporta. Ez utóbbi kapta a legjobb esztétikai értékeket. A szépség változójában napjaink épületével együtt, míg az utcaképben betöltött képe alapján némileg jobb átlagjegyet kapva. A szocialista épületek átlagban egy osztállyal rosszabb megítélésűek. A legnagyobbban érzett napjaink épülete egyben a leggazdagabb is, míg a családi ház, melyre szintén jó átlagérték jött ki a lépték tekintetében, a gazdagság kategóriájában a két kisebb házzal került egy csoportba.

Napjaink épületét a fiatalok az átlagosnál jobbra, a legidősebbek az átlagosnál rosszabbra értékelték. S bár az esztétikai kategóriákban is érzékelhető az eltérés, elsősorban a lakhatás viszonylatában számottevő. Az iskolai végzettség tekintetében a felsőfokúak és az alapfokúak vélekednek relatíve kritikusabban. Az iskolai végzettség a családi ház esetében is szóró változó. Az alapfokúaktól a felsőfokúak felé haladva lépcsőzetesen romlik a megítélés, mind az esztétikai, mind a lakhatási szempontok szerint. Eltérő a percepció a nagyság és a hagyományosság tekintetében is: az iskolázottabbak rendre kisebb értékeket adtak. A kor szintén komoly szerepet játszik. A közép és idős generációk – akik közül arányosan többen élnek családi házban – valamelyest jobbnak ítélték meg ezt az épületípust. Ugyanezzel függ össze, hogy a családi házban élő beköltözők rendre jobb érdemjegyeket adtak, mindemellett hagyományosabbnak és öregebbnek is ítélték a családi házat. A felújított parasztházat az idősek értékelték a legjobbra, míg a fiatalok a legrosszabbra. Az iskolai végzettség itt a kor elfedő változója, a hasonló korú, de eltérő iskolázottságú válaszadók egymáshoz közeli értékeket adtak. A képet árnyalja, hogy az idősebb generációknál az iskolai végzettség növekedésével párhuzamosan romlik a parasztporta megítélése. A legfiatalabb quartielben is megfigyelhető, hogy az érettségizettek a szakmunkásoknál rosszabb jegyeket adtak az esztétikai kategóriákban, de jobbakat a lakhatásra. Ugyanakkor a felsőfokú végzettségüeknél megfordul a tendencia, és javul a parasztház megítélése. A kockaházak a magasabb iskolai végzettség, a szektoronkénti mobilitás, illetve a fiatalok felé haladva egyre rosszabb minősítést kaptak. A lakóház típusa is erősen befolyásolja a válaszokat: a családi házban élők rosszabb, a kockaházban élők relatíve jobb osztályzatokat adtak. Az idős, alapfokú iskolákat végzett emberektől haladva a kockaházak idejének percepciója is változik: egyre kevésbé tűnnek hagyományosoknak és öregeseknek.

⁴⁰ Megjegyzendő, hogy a tömbháza nem lehetett szavazni.

10. AZ ESETTANULMÁNYOK ÖSSZEVEVETÉSE

Az összehasonlítás menete

Az összevetés menetét a *kronologikus szemlélet* határozza meg. A képzeletbeli történeti időszalagra vetítve a feltárt társadalmi és építészeti összefüggések sajátos települesevolúciót rajzolnak ki. Ez a módszer – ha nem is feltétlenül vizuálisan – de grafikonszerűen dolgozik. A fizikai idő X tengelye és az építészeti fejlődés Y tengelye közé kifeszített mezőben a három településtípus más-más időpontban ér el egy-egy morfológiai állapotot. Így például vizsgálható, hogy a paraszti polgárosodással járó összetettebb alaprajzi formák és tágasabb belső terek, hol jelentek meg a leghamarabb, hol konzerválódtak régebbi korok építésmódjai. Finomítva a képzeletbeli ábrát újabb tengelyek hozhatók létre, amelyek a településeken belüli differenciáltságot is figyelembe veszik. Hiszen még a leginkább polgárosodó Tiszafüreden is csupán egy szűk paraszti csoport lépett ki a hagyományos népi építészeti kereteiből, miközben a többségben lévő szegényparasztság a másik két faluban tapasztalható módon folytatta tradicionális életvilágát.

A kronológiai összevetés buktatókat is rejt magában. Egyik hátránya a nagyfokú *pontatlanság*. A térképek, visszaemlékezések, statisztikai források meglehetősen ritkásan állnak rendelkezésre. A térképi ábrázolások ötven-hatvan évenként követik egymást, ráadásul a katonai felméréseket leszámítva az egyes települések forrásanyagának keletkezési ideje sem fedi egymást. Ez a módszertani hiányosság az idő változójának kategorizálásával, más néven korszakolással némileg korrigálható.

A kronológia másik problémája a *rekonstruálhatatlanság* (GOLDTHORPE 1991: 220, továbbá GYÁNI 2000). Annak ellenére, hogy a települési struktúrák meglehetősen lassan változó képződmények, nem lehetünk benne biztosak, hogy egyes fejlődési láncszemek nem tűntek-e el nyomtalanul az időben. Különösen sok bizonytalanságot rejtenek az alapvető szerkezetiséghez képest gyorsan változó házépítési szokások. A dilemma azonban csak a formaképződés kapcsán jelentkezik, az összevetés második felében tárgyalt kulturális örökségalkotás esetében már nem. Utóbbi ugyanis csak a *megmaradt emlékekre koncentrálnak*.

A településszerkezeti változások

A településszerkezeti változások négy folyamat mentén írhatók le, úgymint az *expanzió, a központok differenciálódása, az utcásodás valamint a természeti tájtól való elfordulás*.

189 Az *expanzió* a település térbeli növekedésére utal. Ugyanakkor a mód, ahogyan ez bekövetkezett többféle lehetett. Alapesetben *egylépcsős*. Ilyenkor a növekvő lakosság szám, természetes migráció, telepítés vagy más kiváltó ok folytán egy addig zöldmezős terület benépesedése figyelhető meg. Hosszabb folyamatot takar a *többlépcsős expanszió*.⁴¹ Itt az első hullámban a kiszemelt területnek *ideiglenes*, a történeti fejlődésben főként gazdasági okokra visszavezethető birtokbavétele történik meg. Az állattartó szállások és a szőlőhegyek első gazdasági építményei utalnak az expanszió megindulására. A *végleges* benépesülés ezek után hosszan elhúzódó, akár évszázadokig tartó folyamat. Az átalakulás természetesen nem automatikus, ahhoz számtalan tényező együttes hatása szükséges.

190 A *központok differenciálódása* általában összefügg a település expansziójával, hiszen egy fizikálisan nagyobb terület hajlamosabb kerületekre, alközpontokra bomlani. A differenciálódás azonban nem csupán a központok megsokszorozódását jelenti. A falusi társadalom vallási megosztottsága létrehozhat két templomot, ám ez még önmagában nem jelenti a cent-

⁴¹ A *többlépcsős expanszió* ötletét a magyar tanyarendszer fejlődésének sajátosságainak ismeretében alkottam meg (ERDEI 1976).

rumok többféleségét. Erről akkor beszélhetünk, ha kereskedelmi, közlekedési, szórakozási, oktatási stb. csomópontok alakulnak ki, olyan helyek tehát, amelyek nem a társadalom egészét, hanem csupán egy-egy szegmensét, *alrendszerét* fogják össze.

Az *utcásodás* lényege a halmazos településkép utcákba rendeződése, majd ezen utcák mentén történő továbbszerveződése.⁴² A halmazok legegyszerűbb formájukban *szórvány-szerűen* viselkednek, majd egy fokkal összetettebb állapotban *központosodnak*. A halmazok bomlásának lépcsőfoka, ha azok világos *sorokra* vagy *tömbökre oszlanak*, amelyek között utcák alakulnak ki. A *tömbösödés* során a telekbeépítés még nem alkalmazkodik az utcavonalhoz, de a következő fázisban már *utcaközponti* válik. Az utcaközponti formában az utcavonal az elsődleges képződmény, amihez minden más szerkezeti elem alkalmazkodik. Végül a *tervezett mérnöki* struktúrában az utca és a telek alárendelődik egy átfogó szabályozási akaratnak.

Az utolsó szempont a településkép *tájéltól való elfordulása*, amely a termelési viszonyokkal mutat szoros összefüggést. A pásztor *benne jár a tájban*, munkahelye és részben lakhelye is a határban van.⁴³ A szántóvető *zárt falvakba* húzódik, de nap-nap után eljárt a mezőre (ORTUTAY 1948: 9). A szőlőműves és általában a kertgazdálkodás még *tömörebb, még zártabb struktúrákat* hoz létre, ahol a természeti kapcsolat a gyümölcsösök apró parcelláira szorítkozik. Az intenzív kertgazdálkodással a mezőgazdaság eltartó képessége telítetté válik, ami után a lakosság nagy része elhagyja az agráriumot. A modernizmussal végül a település teljesen eltávolodik a tájltól, a mezőgazdaság elszakad az építészeti szerkezetiségtől, ami a település sűrűsödését eredményezi.

A rövid tizenharmadik század: 1700–1783

A török kort követő évtizedekben az állandó bizonytalanság és a földesúri hatalom ideiglenes gyengesége a földművelő népesség bizonyos fokú autonómiáját, szabad földfoglalását tette lehetővé. Az expanzió tartalékai kimeríthetetlennek tűntek, szinte csak a természeti adottságok szabtak határt. Tiszafüred gyarapodó népessége különálló kicsiny szigeteken telepedett meg, nem gondolva a köztük fekvő vizenyős területek feltöltésére. A házak fonott sövényből készültek, hogy a gyakori áradásokhoz alkalmazkodjanak. Sukoró néhány épülete a változatos felszínű, és így nehezen beépíthető Velencei-hegység remek adottságú platóját ülte meg. A nagykarácsonyi határt birtokba vevő első pásztorok a csekély számú vízfolyás közelében alakították ki szállásaikat.

A karácsonyi pusztaságon a társadalmasodásnak minden korábbi formája elpusztult. Nemcsak a régebbi épületek morfológiai jelzőpontjai hiányoztak, hanem a településhatárok kollektív emlékezete is. Így a század elején kibontakozó pusztai településstruktúra szórványjellegű halmazokban indult meg. Még nem végleges ez a szerkezet. Csúpn évtizedek múlva épül ki az uradalom majorsági központja, amely azonban ekkor még csak csekély centralizáló erőt képes kifejteni. A nagykarácsonyi majorság körül a 18. század második felében jelentek meg a béresek, napszámosok és szerződéses cselédek földbe vajt putriai. A karácsonyszállási uradalmi birtokközpont körül megtelepedett lakosság létalapját az

⁴² A magyar földrajzi irodalom klasszikus munkájában Princz Gyula és Teleki Pál a falusi települések alakitani vizsgálatakor mutatott rá a halmazosságtól az utcásodás felé vezető fejlődési vonalra. A román hegyi pásztorfalusi és a székely településtípus összevetése kapcsán például megjegyzi, hogy utóbbi „*szabályosabb, vagy legalábbis könnyebb volt újabbban illyenné tenni*”. A dolgozatban utcaközponti ként meghatározott szerkezeti sajátosságról a gyarmatfalvak esetében írnak: „*az utcát kitűzték, hozzászabták a telket, (...), az utcára szabták a hajlékot*” (PRINZ-TELEKI 1936 314, 316).

⁴³ Szuhay a Szendrő környéki falvak tanulmányozásakor megállapította, hogy a korai fejlődési periódusában a természeti, földrajzi *elemek* a meghatározóak, majd a települések fejlődésével párhuzamosan a kultúra meghatározta elvek kerekednek felül (SZUHAY 1982).

uradalomhoz fűződő viszonya határozta meg. Ebből következően primitív hajlékaik elszórtan, akár egy sátor tábor húzódtak meg a papi birtok nagyléptékű épületeinek árnyékában.⁴⁴

48 A széthulló és csak lassan centralizálódó pusztával ellentétben Sukorón az 1700-as évek fordulóján már a templom körül koncentrikusan kifejlődő halmazos településképet látunk. A szultáni hatalom árnyékában viszonylagos vallási türelmet élvező Dunántúlon a sukorói református egyház nagyobb háborítások nélkül működhetett. A háborítatlanság azonban csak a vallási hittételeket érintette. A portyázások, az átvonuló császári és szultáni seregek rendszeresen megtizedelték a lakosságot. A néhány családot számláló község lakóháza és istálló szabálytalan tájolásuk folytán rendezetlen belsőség képét nyújtották, ugyanakkor a közösséget összetartó egyház világosan kijelölte e nagyjából kör alakú halmaz középpontját.

Az újabb és újabb hullámokban érkező népességrajok a század végére alapjaiban rajzolták át a belsőség telekviszonyait. A migránsok nem alkalmazkodtak a korábbi struktúrához, hanem *sorokat* hoztak létre. A platóról lefutó meredek kis völgyekben rendkívül sűrű, kisparcellás településrend alakult ki, amely már nem a szántóvető, hanem a szőlőműves társadalom morfológiái sajátja. Sukorón a református autonómia évtizedeiben kimutatható az intenzív kertművelés csirája, de a folyamat – immár földesúri irányítással és bérleményi rendszerben – a későbbi korszakban teljesedett ki.⁴⁵ A kertészkedés révén a környező táj használata és a településrend együttesen változott meg. A környező táj, a határ egyre kevésbé játszott szerepet az emberek mindennapjaiban, hiszen az egész napos munka helyszíne a félholdnyi kicsiny parcella lett. Ahogyan a kertészkedő mezőgazdaság kisebb földigényű, de intenzívebb művelésével járt, úgy a településkép is összecsúfolódott, sűrűsödött. A zsellérsorok belső telkei ezért rendkívül aprók, a nagyobb volumenű állattartáshoz vagy a szántóföldi növénytermesztéshez szükséges melléképületek számára egyáltalán nincsen hely. Még a borászkodás amúgy kis helyigényű pincéi sem a belterületen, hanem a hegyek mentén kezdtek kiépülni. A nagyszámú zsellér érkezése a tizennyolcadik században a falu vallási összetételét is megváltoztatta, amivel párhuzamosan formálódni kezdett egy többközpontú településkép, de ennek markáns kiépülése átnyúlik a tizenkilencedik századra.

67, 68

102

A 18. század első évtizedeinek relatív autonómiája egyedül Tiszafüreden hozott létre igazán tartós morfológiái szerkezetet. Az alföldies paraszti önkormányzat számtalan egyéni érdek eredőjéből létrejövő, a háborús viszonyokhoz és a nagyállattartó gazdálkodáshoz egyaránt alkalmazkodó kétbattelkes struktúrába rendeződött. A településképződés központi és meghatározó eleme a református templom, amely egy középkori templom falaira épült rá. Körülötte a település belső magjában a házak a *halmazosság* festői rendetlenségében állottak. A halmazosság ezen formájában nemhogy az utca, de még a telek határa sem volt írásban rögzített, így a tulajdonosok és szomszédok szokásjoga jelölte ki kontúrját. Mivel kerítés a korabeli alföldi városokban nem volt, a gyalogosan közlekedők szabadon járhattak át egyik portáról a másikra (GYÖRFFY 1943: 114). Szélesebb közlekedési folyosókat csak az állatok és a szekerek igényeltek. Ezek a határba kivezető tengelyek, köztük a mai Fő utca elődje, képezték alapjait a későbbi utcásodásnak.

A kétbattelkesség felbomlásának folyamatával a néprajzi kutatások részletesen foglalkoztak, így elég annak hangsúlyozása, hogy a lakóövezet körüli ólaskertek egy *többlepcsős expanzió ideiglenes* állomásának tekinthetők.⁴⁶ A háborús viszonyok elmúltával a település

⁴⁴ Megjegyzendő, hogy század elején voltak próbálkozások szabályos jobbágyfalu létrehozására is. A katonai térképen látható, hogy a Róbert-völgy felé vezető úton áll néhány ház, ám ezek a 19. századra teljesen eltűntek.

⁴⁵ A földesúri földek kimérésének hátterében a sajátos adózási forma, a dézsma állott, amely a királyi regálék ki-sajátítás keretében szállt át a földbirtokosokra (SZABÓ 1948: 381).

⁴⁶ Az ólakban elsőként a férfiak vertek tanyát, gyakran nem csak a melegebb nyári hónapokban, hanem a téli időszakban is. Az állatok melege elégtelennek bizonyult, így megjelent az állandó szállásfoglalás első jele, a nyílt tüzelő. Az úgynevezett tüzelős ól a kétlakiság átmeneti állapota, amelyet követ a család végeleges kiköltözése, a lakó és gazdasági funkciójú parasztporta kiépítése (VARGHA 1974).

expanziója elsőként ezeket a gazdasági létesítményeket kebelezte be. A tágas ólaskertek helyén jól működő középparaszti birtokközpontok voltak kiépíthetők. A folyamatot a felvilágosodás szabályozási buzgalma is segítette. Ezzel együtt a tizennyolcadik század végén még vegyes képet mutat a város. A kivezető utak mentén a telkek tömbösödése előrehaladt, miközben a halmazok belsejében még állnak az ólaskertek is. Az expanszió ezen fázisában a táji elidegenedés nem játszik fontos szerepet, a fő megélhetési forrás továbbra is az állattartás. Ebből következően maga a településkép sem válik sűrűbbé, csupán az övezetesség van felszámolódóban.

Tiszafüreden ugyanennek az évszázadnak az eseménye az ólaskerteknél lényegesen nagyobb kiterjedésű szőlőövezet kialakulása, amely a kétlépcsős expanszió számára egészen a huszadik század végéig biztosított bekebelezhető területeket. Az eltérő adottságú szőlőhegyek elhúzódó belterületté válása folytán a mai településképben leginkább ott lelhetők fel a legkezdetlegesebb hajlékok, ahová a legkésőbb ért el az expanszió. Az itt álló, egyhelyiséges, tüzelőberendezés nélküli kunyhók legfeljebb a nyári hónapokban nyújtottak menedéket a kemény fizikai munkát nem bíró öregek számára. S bár egy-egy dűlőút áthaladt a területen a szerkezeti sígben a *halmazos* jegyek domináltak. Megjegyzendő, hogy Tiszafüreden a szőlőhegyek sosem fejlődtek olyan intenzív kertészeti kultúrává, mint Sukorón. Ennek következtében a füredi szőlők rendkívül korán *expansziós célterületté váltak*, így nem a település belső részének sűrűsödését hozták magukkal, hanem annak szétterülését.

109

A hosszú tizenkilencedik század: 1783–1920

Nagykarácsonyszálláson a század elején alapvető változás állt be az uradalmi gazdálkodás rendjében. A korábbi állattartó telepek helyén szántóföldi majorságközpont bontakozott ki, amivel párhuzamosan a beépítés *sűrűsödése*, *koncentrálódása* tapasztalható. Ebben a korszakban a halmazos település egyértelmű központot kap az intézői lak révén, istállók, több- lakásos cselédlakok épülnek. A tizenkilencedik század a termelési rendszer első racionalizálásának a kora, aminek eredményeként kialakul a profitorientált kapitalista vállalkozás alapszerkezete.⁴⁷ A majorság intenzívebb helyfoglalása ugyanakkor nem járt utcásodással, a korábbi szétszórt, halmazos beépítés továbbra is megmaradt.

13

21

Az uradalom munkaalkalmi jóval több embert vonzottak, mint amennyit a majorság szerkezete befogadni volt képes. Ennek következtében egy *többlépcsős expansziós* folyamat indult meg a közeli területeken. A kezdő lépést a tizenkilencedik század elején kimért szőlőskertek jelentették Róbert-völgyben. A parcellák bérlői a nagykarácsonyi és a szomszédos falvak parasztjai voltak. A terület az uradalom kapitalizálódásával párhuzamosan a jobbagyfelszabadítás után kezd benépesülni. A kibocsátó községekben zajló telekaprózódás, és általában a népszaporulat a korábbi gazdasági bérleményeket lakhatási szerepe kényszerítette. A szőlőhegyek ily módon lassan függetlenedtek a kibocsátó közeztől, és maguk is örökös földként és házhelyként kezdtek viselkedni. Az első hajlékok a szőlőültetvények telkeihez igazodóan jöttek létre. Bár a völgyben futott egy út, ami sorszerűvé tette a szőlőhegyet, ennek hatása másodlagos. A telkek mélyén álló kicsiny épületek inkább halmazos jegyeket mutattak. Az uradalom idővel kénytelen volt akceptálni és kihasználni a népi kultúra alkotóerejét, miközben igyekezett elérni, hogy a szaporodó parasztporlak utcavonalhoz igazodó beépítést alakítsanak ki. A századfordulón szőlőhegy már egy utcás falu képét mutatta, ahol az újabb házak szabályos, oldalhatáron álló beépítéssel készültek.

17

Miközben a kapitalista átalakulás Nagykarácsonyban intenzív expanszióval járt, Sukoró a tizenkilencedik század első felében lényegében elérte a mezőgazdasági termelés nyújtotta szerkezeti expanszió végpontjait, s így a kiegyezés után nem növekedett tovább. Az ezernyolcszázad évek elején a lakosság szám bővülésével még újabb zsellérsorok nyíltak, a ko-

⁴⁷ A mezőgazdaság kapitalista átalakulásának legfontosabb ismérveiről lásd: SZUHAY 1998: 141.

rábbiakhoz hasonló apró parcellákkal. A katolikus jövevényeket gyámolító földesúr nemcsak a templom építését támogatta, hanem markáns uradalmi infrastruktúrát is létrehozott: hentessel, csárdával, dézsmapincével és határbéli majorsággal. Az új centrumok tágasságot igényeltek. Sukorón a katolikus templom messziről is jól láthatóan a falumag legmagasabb pontján emelkedik, a hentes körül egy tágas központi telek implikálta teresedés figyelhető meg. Mindez azzal járt, hogy a korábbi református településmag kizárólagossága megszűnt. A 19. század első felére egy fő utcára felfűzött többközpontúság alakult ki. Ennek egyik végében volt megtalálható a református templom az iskolával, közepe táján az uradalom helyi adminisztrációja, míg másik végén a katolikus egyház a maga iskolájával. A halmazosság már csak nyomaiban élt, a falu utács rendbe szerveződött.

Sukoró szerkezeti növekedésének korszaka a század közepén lezárult, mivel a föld eltartó képessége nem volt tovább fokozható. Következésképpen a parasztnak tömegesen kellett volna felhagyniuk a táj művelésével, és alternatív megélhetési források felé fordulniuk. Ezzel szemben a Velencei-tó partján fekvő falunak nem sikerült függetlenítenie magát a földműveléstől, így a táj kemény fizikai munkával járó műveléséhez ragaszkodó népessége zsákutcába került. Minden vágya, törekvése az volt, hogy saját birtokának határain belül gazdálkodhasson. A sajátos termelési viszonyok, az örökösödési rend és a mobilitási csatornák szűkösségének a következményeként Sukorón a telekaprozódás országos problémája rendkívüli méreteket öltött.⁴⁸ A szőlőhegyek benépesülését akadályozta, hogy a lakosság megélhetése szinte teljes egészében azoktól függött. A kicsiny földeken gazdálkodó falu településképe egyre *sűrűbbé, tömörebbé* vált. Am ez a sűrűsödő településkép nem a városiasság irányába hatott.

Miközben Nagykarácsony és Sukoró jellege teljes egészében mezőgazdasági maradt, Tiszafüreden országos hírű kézművesség, regionális jelentőségű kereskedelem és közigazgatás alakult ki. A városiasodás faktorai a Fő utca erőteljes kiépülését, többfunkciójú centrum létrejöttét implikálták. Ezt a mezővárosi magot ölelte körül az egyre gyarapodó népességű, és mind újabb kertseket, szőlőhegyeket bekebelező órásfalu.

Az eredendően halmazos Tiszafüreden a Fő utca középtáján álló református templom volt az önkormányzatiság irányába fejlődő társadalom településközpontja. Miután a 18. század végére néhány nagyobb földbirtokos családnak végképp sikerült letörnie a paraszti közösséget, az új vezető rend a térben is elfoglalta helyét. A parasztváros határában impozáns kúriák épültek, amelyekhez tágas gyümölcsösök kapcsolódtak. Utóbbiak a településszerkezet *többlepcsős expanziójához* járultak hozzá, előbbieket a centrum differenciálódásához. Az urasági földek műveléséhez szükséges munkaerőt jellemzően a katolikus vallású migráns népesség adta. A 19. század elejére a református önkormányzatiság szimbolikusan is elvesztette kizárólagos pozícióját, mikor is a húszas években tőle nem messze felépült a katolikus templom. Mindez előrevetítette a 19. század második felében egyértelművé lett folyamatot, amely révén a korábbi Debreceni út (Fő utca) egy *többfunkciós*, kereskedelmi, oktatási közigazgatási és vallási intézményeket felfűző tengellyel fejlődött. Az emeletes épületekkel szegélyezett utca, bár arányaiban csekély hányadot képviselt a belterületből, urbánus jellege révén a későbbi településfejlődés alapvető irányát rajzolta meg, sőt a mai örökségalkotási motivációkat is meghatározza. Tiszafüreden a vízszabályozások, az állandó Tisza-híd, a századfordulón megnyitott helyi érdekű vasút és a gombamód szaporodó kereskedelmi vállalkozások jelezték, hogy a kapitalista társadalmi berendezkedés, illetve az ipari forradalom technikai vívmányai mind erősebben vonják ellenőrzésük alá a településfejlődés erőit. A városépítés részeként az addig rendetlen belsőségeket igyekeztek szabályozni, így – legalábbis a Fő utca és az onnan kivezető tengelyek mentén – *utcaközponti* településkép kezdett kirajzolódni.

⁴⁸ A telekaprozódás folyamatáról lásd: GUNST 1998: 179.

A Fő utcától távolodva a szegényparaszti rétegek a magasabb nivójú önellátás érdekében egy-egy plusz hold megszerzéséért küzdöttek, de néhány mobilisabb család ötven-száz holdas birtokot is ki tudott építeni magának. A paraszti Tiszafüred úgy élt főutcájának városias magja mellett, mintha nem is egy település lett volna azzal, hanem annak vidéke. Ennek ellenére, hogy fazekasai és nyergesei országos hírnévre tettek szert, a céhes kézműipar nem tudott lépést tartani az ipari termeléssel. Maga a céhes életforma, s főként a kézműves lakóháza a 19. század végén már beolvadóban volt a népi-paraszti hagyományba. A lakórészhez toldott műhely volt az egyetlen változás, amit a parasztság rendjéhez tartozó iparos réteg változtatott a népi lakóházon. A füredi kézművesség végső soron alig különbözött Sukoró szőlőhegyeitől. Mindkét esetben a népesség gyarapodása, a földek szűkösége kényszerítette ki az intenzívebb gazdálkodást. S bár ez a kézművesek esetében ez az agrárium részbeni elhagyását jelentette, anélkül azonban, hogy modern értelemben vett mobilitás történt volna.

A főutca melletti órásfalu boldogulását továbbra is a földműveléstől remélte. A gyarapodó népesség mind kifinomultabb technikákkal közeledett a természethez. Szántókat tört fel, szőlő- és gyümölcsültetvényeket alakított ki. A kertészkedés rendkívüli munkaigényessége és csekély helyigénye, valamint az uradalmak munkaerő igénye a parasztság számára biztosította a megélhetés minimális alapfeltételeit.

A tiszafüredi szőlők minősége a regionális kereskedelem szintjét sem érte el, sőt a valóságban a szőlőhegyek inkább gyümölcsös és zöldséges kertek voltak. A század során végig megfigyelhető, hogy a szőlőhegyek a Nagykarácsonynál megismert módon kezdtek lakófunkciót felvenni. A kétlépcsős expanzió folyamatának lenyomatai néhol ma is láthatók. Így a kezdetleges kunyhókat idővel konyhával bővítették és a telken a baromfi számára alkalmas melléképületeket helyeztek el. Az ily módon kiegészült kunyhó alkalmassá lett az aktív gazdálkodástól visszavonult „nyugdíjas” paraszti életforma kiszolgálására. A következő lépésben már aktív gazdaságok is kialakultak. A sűrűsödő lakófunkció miatt a korábban szabálytalanul tájolt ingatlanok utcaközponti beépítésbe rendeződtek. A hegyek bekebelezése csak napjainkra fejeződött be, de a belterület szomszédságában fekvő Kornyik-hegyet már a 19. században elérte a terjeszkedő település.

A fokozatos beépítés nem csak a korábbi paraszti bérleményekben, de a jóval nagyobb uradalmi kertekben is kimutatható. Alapvető tulajdonságaiban mindez megegyezett a Nagykarácsonyszállás mellett megfigyelhető folyamattal, ahol az uradalom szomszédságában agármunkás családok telepedtek meg. Ugyanakkor a füredi kertek széttagoaltsága és kicsiny mérete folytán mindez szórta formában zajlott. A számtalan kisebb birtokközpont körül itt is-ott is megjelentek a kicsiny hajlékok, de nem forrtak egygyé, nem alakítottak ki még halmazos településrészeket sem. A kertségek átalakulásának igazán aktív korszaka csak a kapitalista időkben indult meg, de ekkor már nem a szokásokra építve, hanem szervezett parcellázás formájában. A korai házhelykimérések célja elsősorban a profitszerzés volt, ami igen lényeges különbség a később tárgyalandó huszadik századi szociális indíttatású házhelyosztásokhoz képest. Végeredményben azonban mindkét akció *tervezett mérnöki* struktúrát hozott létre.

A tiszafüredi parasztfalu fejlődésének összetettségét, övezetes jellegét mutatja, hogy miközben egyes részein modern földkimérések zajlottak, tiszavégi részein a korai kétbeltelkes rend *halmazossága* ismétlődött meg, igaz a 18. századi állapotoktól alapjaiban eltérő motívációkkal. A mélyen fekvő, rossz adottságú területet a cigányság, illetve az itt tanyát vert legszegényebb halász réteg saját törvényei szerint vette birtokba. A veremházak, úgynevezett gödrök között éppúgy szabad volt az átjárás, mint a kétbeltelkes települések lakóházai között. Utcákról sem itt, sem ott nem beszélhetünk. Amíg a kétbeltelkes településrend belsősegével és kertségeivel a paraszti gazdálkodást szolgálta, addig a gödrök csupán szerény

110, 111

112

hajlékot biztosítottak. Ennél is nagyobb különbség, hogy a 18. század elejének Tiszafüredje elsődleges településképződmény volt, miközben a putrik tartozékként kapcsolódtak egy már kialakult társadalmi formációhoz. A paraszti értékrendben csekély presztízsű munkákat elvállaló cigányság éppen úgy, ahogyan az uradalomban munkát vállaló cselédek, egy saját életviláguktól eltérő gazdálkodási rendszer munkaerejét adták. Cserébe a befogadó alapstruktúra elnézte sajátos szokásaikat és helyfoglalásukat.

A lassú huszadik század: 1920–1945

A húszas-harmincas évekről elmondható, hogy miközben látványosan nőtt a határ termelékenységese és piaci funkciója, a parasztság életkörülményei ehhez az átalakuláshoz képest alig változtak. A természet erőitől elszakadó termelési rend érintetlenül hagyta a parasztságot, amely megélhetését továbbra is az időjárásra és saját munkaerejére bízta (ERDEI 1941: 42). A két világháború közötti időszak érdemben nem változtatott a parasztság rendies zártságán. A törpebirtokosok nagy része idénymunkára kényszerült, vagy éves komisszióba állt valamely környékbeli uradalomba. Az idegen földön végzett munka nem a paraszté volt, hanem a bérmunkásé, nem a földhöz kötött egzisztencia kiteljesedése, hanem a gazdasági kényszer nyomása (ERDEI 1941: 133). A látszólagos mozdulatlanág mellett ugyanakkor mindhárom település életében igen fontos változást jelentett a mérnökies szemléletű falutervezés megjelenése. Mindez a korábbi, a helyi viszonyokból kinövő szerkezethez képest egy uniformizáltabb világot vetített előre. Az új utcanyitások főbb vonásaikban mind Nagykarácsonyban, mind Sukorón, mind Tiszafüreden megegyeztek.

A Horthy-rendszerben ott találjuk a legnagyobb szerkezeti hangsúlyeltolódást, ahol a nagyüzemi termelés adottságai a legkiválóbbak voltak, azaz a nagykarácsonyi majorságban. Leginkább itt érthető meg, mit jelentett a váltás, amely a *földműveléstől a földgazdálkodás irányába haladt*. A fekete föld szentsége elillant, helyét a tanult mezőgazdászok, intézők által szabályozott termelés vette át. A nagykarácsonyi majorság munkaszervezete inkább hasonlított egy 18. századi bányavállalathoz, semmint a középkori latifundium familiaritásához. Ennek megfelelően a lakáskörülmények is iparosodtak: agrár-munkástelepek jöttek létre, a cselédeknek többlakásos épületeket alakítottak ki. Nagykarácsonyszállás ugyanakkor minden tervszerűsége ellenére sem vált zárt településsé. Felépült ugyan egy templom, illetve az iskola révén megfigyelhető valamiféle többközpontúság, de a majorság életét továbbra is az intézői lak felől érkező impulzusok határozták meg. *Utcásodás* annyiban figyelhető csak meg, hogy az addig szétszórt gazdasági létesítmények a telepen áthaladó út mentén kezdtek szerveződni. Am ez a változás még mindig csekély mérvű maradt. A halmazosság éppen csak annyira vett fel szabályos formát, hogy az a profitorientált termelést még ne akadályozza. Nemcsak a település belső szerkezetére, de az egész tájra rányomta bélyegét a nagyüzemi gazdálkodás. A piacok könnyebb elérhetősége végett az alközpontok között kisvasút létesült, amely bekapcsolta a Mezőföld tájait az ország gazdasági vérkeringésébe. A határban soha annyi majorság és kihelyezett termelési egység nem volt, mint a háború előestéjén.

Ez a széttagoltság kedvezett ugyan a mezőgazdasági termelésnek, de kevésbé volt megfelelő a társadalmi berendezkedés számára. Részben saját érdekének ellenében maga a rend szorgalmazta a községesítést. Mivel nem számoltak a nagybirtok eltűnésével a lakosságot úgy kívánták koncentrált településekké terelni, hogy közben az uradalom érdekei se sérüljenek. Ebből a kompromisszumból fejlődött ki Nagykarácsonyszállás és Nagykarácsonyszőlőhegy ikertelepülése. Az előbbi volt a már leírt racionalizálás színtere, az utóbbi pedig a letelepülő idénymunkások kolóniája. A rend e célból nem csupán a népi tradíciókat akceptálta, de maga is aktív szerepet játszott az agrármunkások lakhelyének kialakításában.

Ezek a szabályos, apró telekkiosztások a hozzájuk tartozó hosszúléjártatú bérleményföldekkel nem voltak alkalmasak nagyobb paraszti üzem szervezésére, de arra igen, hogy a család önellátását biztosítsák. A szőlőhegyi részhez csatolt kolóniák tehát a cseléd életforma lassú felbomlását jelentették egy munkavállalói osztályviszony irányába. A harmincas években úgy tűnhetett, hogy a szőlőhegyből és a majorságból összeálló kettős települési struktúra képes lesz jogilag önállósodni, és leválni a szintén fiatal Előszállás községről.⁴⁹ A háború, és az azt követő földreform azonban alapjaiban rajzolta át a pusztai társadalom és település-szerkezetét.

Sukorón a két világháború közötti éveknek egyetlen szerkezeti hozadéka a Kossuth Lajos utca, amely a szociális indíttatású parcellázás példája. Sajátossága a mérnöki kiosztás, amely eleve utcához igazított beépítést implicál. Habár itt is egy lépésű expanziót regisztrálhatunk, Nagykarácsony agrártelepeivel ellentétben a kimért házhelyek nem az idénymunkások helyhez kötését, hanem a kisgazda egzisztencia megteremtését szolgálták. Mindebből következően a telkek valamivel tágasabbak. 73

Hasonló szociális megfontolásokból eredő utcanyitással Tiszafüreden is találkozunk. A beépítés itt is feltűnően egységes, sor illetve telepszerű. Sukoróhoz hasonlóan „zöldmezős”, városon kívüli bővítést látunk, amely a korábbi határ egy szegmensének felosztása révén jött létre. Mindemellett hangsúlyozni kell, hogy a telepítés célja nem a pénzügyi profitszerzés, hanem a lakónépesség gyarapítása, illetve szociális helyzetének javítása. Másik különbség Tiszafüreden a két világháború között folytatódott az a korábbi expanziós mozgás, amelyek a telekaprozódás révén a lakóterület *sűrűsödését*, illetve kertészek, szőlőhegyek benépesülését eredményezték. Fontos hangsúlyozni, hogy ez utóbbi folyamat során nem csupán szociális parcellák, de nagy kiterjedésű parasztgazdasági központok is létrejöttek. Ellentétben a kétbéltes rendszer felbomlásával, mikor is a belső, kisebb telkeken a szegényebb rétegek, míg a volt ólaskertekben a birtokos parasztság telepedett meg, a huszadik század két lépésű expanziója során területi szegregációt nem regisztrálhatunk. 123

A gyors huszadik század: 1945-től napjainkig

A háború utáni földosztástól napjainkig tartó korszak a vizsgált településeken két markáns periódusra osztható. Az első körülbelül a hatvanas évekig tartott, addig, amíg a Horthy érában szocializálódott parasztság a háború előtti mintákat igyekezett adaptálni az új körülmények között. Az 1945-ös földosztást követően az emberek a régi, önálló kisgazdaságok mintájára képzelték el életüket. A kezdetben sikeresnek tűnő kisparasztosodást hamarosan felváltotta a kommunista rendszer vidékellenessége, amely mindhárom településen lefojtotta a szerkezeti alakulásokat. A hatvanas évektől színre lépő generációk kezdtek elfordulni a paraszti mintáktól, és egy hosszabb-rövidebb utóparasztosodási periódust követően a totális urbanizáció útjára léptek (KULCSÁR 1982: 37). Ezt a napjainkig tartó korszakot elsősorban a lakóépületekben beálló változás fémjelzi, de markáns fordulat következett be a települések alaprajzában is. A mezőgazdasági modernizáció egyszerre hatott a falu belterületének és határának viszonyrendszerére és a belső telekhasználatra. A hatvanas évek újdonsült szövetkezeti tagjainak, és különösen az ingázó munkásoknak a mezőgazdasági táj külterülettel alakult. Az ő életüket az utcák és az utcákat övező házsorok, a busz és vasúti megállók, illetve a mezőgazdasági üzemegységek, gyárak mesterséges környezete töltötte ki. A belterületeken közben a telkek lassan elvesztették gazdasági funkciójukat, a telekvágások révén erőteljes sűrűsödés volt megfigyelhető, új intézményi központok, közlekedési cso-

⁴⁹ A környék többi településkezdeményét szemügyre véve feltűnő, hogy közvetlenül az előszállási kastély mellett benépesülő szőlőhegyek összeforrtak az uradalmi majorsággal, így annak sajátos expanziójához járultak hozzá, míg a távolabbi bérlemények fokozatosan leváltak az anyatelepülésről (Nagyvenyim, Daruszentmiklós).

mópontok alakultak ki. Ez az a korszak, amikor a szervezett műemlékvédelem Sukorón és Tiszafüreden megjelenik. Nagykarácsonyban jókora késés regisztrálható, hiszen csak a kilencvenes évek végétől mutatható ki némi műemlékvédelmi aktivitás.

1945-ben a legdrasztikusabb átalakuláson *Nagykarácsony* ment át. A mérnöki tervezett-
 27 ség szinte korlátlan módon érvényesült. Az egylépcsős expanzió során utcaközponti szer-
 kezet jött létre. Az üres tájra ráillesztett racionális, négyzethálós alaprajzhoz a későbbi
 fejlődés úgy idomult, mint ahogyan a rózsatövek futnak föl az előre felállított lugásra. Bár
 sok vonásában a két világháború közötti szociális telekkimérések köszönnek vissza, lépté-
 kében jóval merészebb beavatkozásról volt szó.⁵⁰ Az akkoriban lefektetett utcarendszer és
 házhelyállomány mind a mai napig kielégíti a falu igényeit. Ezzel magyarázható, hogy a
 hatvanas évektől a másik két településen megfigyelhető változások Nagykarácsonyban el-
 maradtak.

A falut az ötvenes-hetvenes évek között egy erőteljes népességkoncentráció jellemezte,
 amely eredményeként a majorságok teljesen elvesztették lakosságukat, az egykor legnépe-
 sebb szőlőhegy pedig az új telepes község toldalékává zsugorodott. Az a szórt települési
 rend, amely olyannyira jellemezte a háború előtti időket, a nyolcvanas évekre felszámoló-
 dott. A pusztákat felváltó zárt község alig őriz valamit a korábbi szerkezetiségéből. Egyedül
 szőlőhegy és a katolikus templom melletti majorsági épületegyüttes néhány tömbje jelzi az
 egykori községesedés tendenciáit. Utóbbinak sikerült átmentenie valamit korábbi funkció-
 47 jából is és a több alközpontra szakadó faluban bizonyos közösségi feladatokat (pl. óvoda, hi-
 télet, ünnepségek) magánál tartani. Mindezt úgy, hogy a szocialista településfejlesztés
 eredendően nem számolt a papi faluközpont megmaradásával, hanem saját intézményrend-
 szere kiépítését irányozta elő. Ebből adódik, hogy a közigazgatási, egészségügyi és az ok-
 tatási feladatokra a történeti magtól távolabb külön telekcsoportot hoztak létre. A régi és új
 faluközpont között alakult ki a tulajdonképpeni főtér, a bolttal, a buszmegállóval és a koc-
 mával.

Sukorót Nagykarácsonnyal ellentétben alig érintette a földosztás. Az utóparaszti ten-
 denciák és a magas ingázás, elvándorlás itt is általános volt, ám a településszerkezeti átala-
 kulásokra ható legerősebb társadalmi faktorok nem ezek, hanem a nyaralónépesség
 beáramlása és a kilencven utáni szuburbanizáció voltak. A hatvanas évek közepéig Sukorón
 nagyjából ugyanaz a szerkezet élt tovább, mint a háború előtt. Majd megkezdődött a telek-
 78 szerkezet lassú átalakulása. A hosszanti telkeket kettévágva párhuzamos utcák keletkeztek,
 ám ez a folyamat meglehetősen vontatottan haladt, mivel az elvándorlás miatt kevés új te-
 lekre volt szükség. Mikor pedig Sukorón a kilencvenes évek elején megindult a gazdasági
 fellendülés, a műemlékvédelmi szabályozások már nem engedték a telekszerkezet ilyen át-
 alakítását. Részben ennek, részben pedig a tömegesen megjelenő városiaknak tudható be,
 hogy az építési konjunktúra nem itt, hanem a korábbi szőlőhegyeken zajlott, zajlik. Sűrűsö-
 82 dést kiváltó telekvágások helyett szétterülést tapasztalunk. Mindez együtt jár egy erőtel-
 jes szukcessziós folyamattal. A faluban maradt fiatal generáció egy része ugyanis a korábbi
 93 pincesorok helyén kezdett építkezni, miközben a belső történeti magot fokozatosan birtokba
 veszik a nyaralótulajdonosok és a városból kiköltözött rétegek.

Sukoró szerkezeti átalakulását egyetlen mondatban úgy jellemezhetnénk, hogy a korábbi
 belterület kicsiny történeti műemlékegyüttessé zsugorodott össze a szőlőhegyeket elárasztó
 épületek között. A kilencven után felgyorsult átalakulások kezdetei a Velencei-tó turisztikai
 fejlesztéséig, a buszközlekedés kiépüléséig, általában pedig a motorizáció elterjedéséig ve-
 zethetők vissza. A történeti időkből a sukorói szőlők lakófunkciója elhanyagolható mértékű
 volt. A beépülés elvi lehetősége adott volt ugyan, de sem a lakosság szám bővülése, sem a la-

⁵⁰ Az országszerte zajló telepítések végső célja egy életerős paraszti kisgazdaságokból álló Magyarország megte-
 rentése lett volna.

kásigények növekedése nem tette szükségessé a kiköltözést. A hatvanas években alapjaiban változott meg a helyzet. A Budapestről és Székesfehérvárról érkezők tömegesen vásároltak földterületet. Mivel a sukorói gazdáknak a határ több pontján is volt földje, de pincéje csak egy, rendkívül sok épület nélküli telek volt a határban. Az új földbirtokosoknak égetően szükségük volt valamiféle hajlékra. Hasonló helyzet állt elő, mint a nagykarácsonyi szőlők 87, 88 19. századi benépesülése kapcsán. Az állandó lakhely és a bérlemény közötti távolság alapvető igényt szült a beépíthetőségre. A hetvenes évek fordulóján a sukorói nyaralókban megjelentek a *kétlépcsős expanzió* első, ideiglenes létesítményei: a fabódék és az előre gyártott hétvégi házak. A közlekedési lehetőségek javulásával magyarázható, hogy a kétlakiság egyre intenzívebbé vált, míg nem a kilencvenes években a szőlőhegyek megindultak a belterületté válás útján. Mindehhez sajátos inspirációt adott a budapesti agglomeráció hihetetlen kiszélesedése, aminek részeként a félévszáz kilométerre fekvő falucska részesévé vált a főváros életének. Az új településrészek vegyesen alkotnak mérnöki, utcaközponti, halmazos és tömbös részeket. Miközben a faluhoz közel eső részekben tervezett telekkialakítással jöttek létre az új családi házas övezetek, addig a hegyeken a volt parcellák telekosztását megtartva, vagy azt csekély mértékben szabályozva (a keskeny nadrágszíjtelkeket összevonták) laza beépítési szövet alakult ki. Az alakilag igen sokféle rész közlekedési kapcsolatait a korábbi dűlőutak biztosítják, de a házak tájolását, s ezzel a telekbeépítést nem ezen utcákká lett dűlőutak, hanem a Velencei-tóra nyíló panoráma igénye szabja meg. 90

A hihetetlen mértékben megnövekedett belterület irányítását a korábbi Fő utca nem képes ellátni. Az intenzív ingázás, a kiköltöző lakosság meg nem szűnő városi kapcsolatai, a hétvégi nyaralók nagy száma komolyabb közlekedési csatornát kívánt. Erre leginkább a falut dél felől határoló székesfehérvári út alkalmas. Manapság ez a település igazi fő utcája, miközben a történeti negyedben sorra erősödnek a műemléki és általában a kulturális identitást kifejező változások. 83

Míg Sukoró és Nagykarácsony urbanizációjában egy hosszabb utóparaszti korszak rajzolódik ki, Tiszafüreden rendkívül gyors átmenetet regisztrálhatunk. A földtulajdon helyébe lépő anyagiasság legmarkánsabban ennek a településnek az arculatát rajzolta át. A munkássá lett falulakó úgy kezdte gyarapítani eddig elhanyagolt belső telkét, ahogyan a paraszt saját földjét fogta termőre. A földműves örvendett a sarjadó fünek, az érő búzaszemeknek, a lábra álló marhájának.⁵¹ A primér szektortól elszakadt munkások, még ha az agráriumban maradtak is, hasonló örömmel fogadták a technikai előrelépéseket: az újabb utcai szobát, a kemencét felváltó gáztűzhelyt, nád helyett a cserepet, a vályogot háttérbe szorító téglát és beton idomokat, az aszfaltozott „köves utakat”, a kiépülő infrastruktúra megannyi elemét. *A paraszti természettől elszakadó korszak sajátossága, hogy a föld megtestesítette álmok helyébe a lakóház lépett.* A jóléti szocializmus térhódításával együtt a ház mellé újabb és újabb fogyasztási javak, „technikai jószágok” kerültek, de az életszervezésben betöltött vezető szerepét az ingatlan máig sem veszítette el (VALUCH 2008: 55). Abban a társadalomban, ahol a lakás testesíti meg a legjelentősebb értéket, értelemszerűen nem a virágzó almafákkal teleültetett kert, vagy a hullámozó búzamező hozza a legnagyobb hasznot, hanem a *parcellázás*. Tiszafüreden a telekvágások révén kialakult újabb utcaközponti beépítésekre számtalan példát találni. Ennél is markánsabb azonban a korábban be nem épült szőlőhegyek és legelők tervszerű bekebelezése, amely révén a történeti várostól teljesen idegen szabályos utcahálózati területek alakultak ki. Annak ellenére, hogy a nyolcvanas években megakadt a város gazdasági fejlődése, az expanziós folyamatok tovább folytak, folynak. Néhány újabb lakópark és telekkimérés a kétlépcsős expanzióknak évszázadokon át területet biztosító szőlőhegyeket is túllépte. 123 163

⁵¹ A növekedésből származó, biológiai kódolt öröm forrására az etológia figyelt fel (LORENZ 2002: 163).

A telekátalakulások másik tendenciája természetesebb alakzatokat hoz létre. A korábban is kimutatható telekaprozódás új körülmények között, de napjainkig érvényesülő tendencia.

133 Mindez a belterület *sűrűsödését* eredményezte, de immár nem csupán gazdasági kényszer miatt, hanem mert a telkek gazdasági funkciójuk elvesztésével túl nagyok bizonyultak.

A továbbra is az egyéni telkek dominálta Tiszafüreden a hetvenes években kísérletet tettek a városiasodás intenzívebb kifejezésére is. A többlakásos tömbházakból álló új város-
136 központ ugyanakkor a mai napig sem volt képes érdemben változtatni a Fő utca kiemelt szerepén. Utóbbiban az elmúlt két évtizedben egyre határozottabban érvényesülnek a city-
156 sedés tendenciái: a lakófunkció csökkent, miközben egyre újabb kereskedelmi, közigazgatási és szolgáltatói egységek jelentek meg.

Érdekes összevetés ad alkalmat, hogy Tiszafüred a Tisza-tó felduzzasztásával Sukoróhoz hasonlóan üdülőhellyé vált. A nyaralók fogadására a feltöltött víztározó szomszédságában alakítottak ki telkeket hétvégi házaknak. Az itt felhúzott ingatlanok mindezidáig megőrizték „nyári szállás” jellegüket. A Tisza-tó túlságosan messze fekszik a fővárostól vagy valamely jelentősebb nagyvárostól, semmint célpontja lehetne a városokból kiáramló lakosságnak. Ráadásul az üdülőnépesség lakóhelye és Tiszafüred közötti relatíve nagy távolság miatt a kétlakiság intenzitása is másként alakul, mint Sukorón. Míg ott az autópálya kiépülése után egy óra alá csökkent az utazási idő a fővárosba, és még ennél is gyorsabb az összeköttetés Székesfehérvárral, addig Tiszafüred kétóránnyira fekszik a fővárostól. Ebből következően Sukorón élénk a hétvégi forgalom, míg Tiszafüreden az üdülőtulajdonosok hetes-kéthetes turnusokat töltenek a városban. A nagy távolság miatt Tiszafüred az üdülővásárlók körében megőrizte a második otthon szerepét, ahová csak a nyári hónapokban látogatnak el.

Az épületek

Az épületek átalakulásakor az orientációs mező alakulását érdemes irányítúként használni, amelynek táguló horizontja hozzájárult a helyi anyagok visszaszorulásához, a táji dialektusok elmosódásához, az alaprajzi sémák integrációjához.⁵² Az épületi örökség kialakulásának három korszaka különíthető el.

1. Rendies orientáció: 1867-ig;
2. Mezővárosi orientáció: 1867–1960;
3. Az urbánus orientáció: 1960-tól napjainkig.

Az első korszak építményeiből rendkívül kevés maradt fenn, ám ezek képezik a műemléki aktivitás legfőbb bázisát. A második korszakban igen sok még a rendies elem, jobban mondva a már kialakult építómódot konzerváló tendencia, amely szintén célterülete lehet a tudatos örökségkutatásnak. A mezővárosi orientáció modernebb homlokzatai azonban a műemléki szakmán belül is csak a legutóbbi évtizedekben nyertek elismerést. Végül a hagyományos vidéki építészet totális integrációját jelentő kockaház mindezidáig alig vett fel kulturális tartalmakat.⁵³ A hetvenes évektől az individuális ízléseknek engedelmessé

⁵² A horizont kiszélesedésének gondolatát Bausinger vetette fel. A paraszti kultúra technicizálódásáról írt munkájában a zárt falusi közösségek felbomlását egy hosszan tartó kommunikációs folyamatnak tekinti, amelyben a falusi emberek számára magyarázható világ fokozatosan kitágul, a viszonyítási pontok földrajzilag egyre távolabbi régiókat hódítanak meg. Mindez legerőteljesebben éppen a kommunikációt meghatározó nyelvhasználat változásaiban érhető tetten, hiszen a 18. századtól napjainkig tartó folyamatban a német nyelvi dialektusok visszaszorulása figyelhető meg a tágabb kapcsolatokat lehetővé tevő irodalmi nyelvhasználat javára (BAUSINGER 1995: 53, 65).

⁵³ A parasztházak integrálódására, a táji különbségek elmosódására Barabás Jenő és Gilyén Sándor hívták fel a figyelmet népi építészeti monográfiájukban (BARABÁS–GILYÉN 2004:163).

megindult egy dezintegrálódási folyamat, amelynek eredményeként a *helyek különbözőségét felváltotta a helyeken belüli különbözőség*. Miközben tehát a rendies horizont földrajzi dialektusokat hozott létre, amelyeket a mezővárosi orientáció nagyobb, nemzeti egységekbe olvasztott, addig a falvak legújabb kori urbanizációja megszünteti a tájspecifikus építészetet, és eklektikus településképeket hoz létre. Jellemző, hogy a huszadik század közepéig keletkezett anyagot vizsgálva nagy valószínűséggel megállapítható az építető foglalkozása és a társadalmi hierarchián belüli réteghelyzete, miközben a nyolcvanas évektől egyéni motívációk egész sora alakítja a házak formáját. Napjaink felé haladva a modern mozgalom gyengülésével és a posztmodern erősödésével a népiesség és általában a hagyományos építészeti nyelvezet választási alternatívaként jelenik meg a számtalan egyéb stílusirányzat mellett.

A rendies orientáció

A török kor utáni építészeti formákról rendkívül szegényes elképzeléseink lehetnek csupán. Leírásokból tudunk, hogy Tiszafüreden keretvázás, sövényfalas épületek lehettek, miközben Sukoró és Nagykarácsony esetében csupán hipotézisekre hagyatkozhatnánk. A településképből jelen lévő legkorábbra datálható építészeti rétegek a 19. század első feléből származnak. Ez a korszak körülbelül a kiegyezés-századforduló koráig tart, és a vidéki építészet régies stílusát képviseli. Nem kizárólag népi építészetről van itt szó, hiszen Nagykarácsony meglévő emlékanyagában főként uradalmi elemek mutathatók ki, illetve Tiszafüreden is erőteljes a kismemesi jelenlét.

A nagykarácsonyszállási birtokközpont egy átfogó gazdasági rendszer részét képezte, amely területén ma fél tucat falu működik. A 19. század első felének építményei léptékükben még a huszadik század második felének családi házeit is messze túlszárnyalják. Ilyen nagyszabású létesítmények kialakítása a helyi érdekviszonyok alapján nem lenne megindokolható. Az uradalom története már a 19. század első felétől egészen megszüntéig, 1945-ig, messze túlmutatott a karácsonyi, vagy az előszállási határ horizontján. Ezzel magyarázható, hogy az itteni építkezések relatíve hamar elszakadtak a táji kötöttségektől. Az 1850-es évekből származó összeírás szerint léteztek ugyan egyszerű fecskerakásos technikával és nádfedéllel készült kisebb tömbök, mint pl. a tanítói lakás, ám a település életében kulcsfontosságú istállók, magtárak mind égetett téglából készültek. Ezek fedésére még használatban volt a zsindegy, de a következő évtizedekben a cserép kiszorította a növényi eredetű héjazatokat. Az épületek léptéke, anyaghasználatuk és nagyüzemi termeléshez alkalmazkodó funkcionális elrendezésük egy falun túlmutató orientációs törekvést vetítenek elénk, amelyből következően egy modernebb anyaghasználat bontakozott ki. Az előszállási uradalom mintaképe, vonatkozási csoportja a nyugat-magyarországi óriásbirtokosok irányába mutat, áttételesen pedig Poroszország felé, ahol a legfejlettebb formáját mutatta a nagyüzemi gazdálkodás (Cs. DOBROVITS 1983). Ha tehát a korszak uradalmi építészeti emlékeinek eredetét kívánjuk megérteni, nem elégedhetünk meg a táj adta szűk kerettel. Jól példázza ezt az intézői lak, amely eredeti formájában feltehetően oszlopsorral ellátott klasszicista épület lehetett. Az előtte elterülő parkkal együtt a korszak magyarországi kastélyépítészetének alapelveit imitálta (lásd: RADOS 1939, ZÁDOR 1943).⁵⁴

Hasonló megállapítást tehetünk, ha a tiszafüredi kastély és kúriaépítészet megmaradt példáit, mindenekelőtt a Lipcsey-kúriát vesszük szemügyre. A tágas kert itt sem hiányzott. Az épület homlokzata, klasszicista oszlopsora kései utánérzése a 19. század legelejének főúri klasszicista kastélyépítkezéseinek. Más kérdés, hogy az anyagi lehetőségek szűkösségéből következően a lépték meg sem közelíti az ország főúri családjainak rezidenciáit. Az építő-

⁵⁴ Ugyanez volt elmondható a kiskarácsonyi intézői lakásról, amelyet lebontottak, parkjából csupán egyetlen fa maradt meg.

anyag jórészt téglá, de vályoggal vegyesen. Az ugyanebből a korból származó Pankotay kúria teljes egészében vályog épület. A helyi nemesi családok főúri rendre tekintő orientációját jól jelzi, hogy a város magján kívül, szabad területen építkeztek. Szemük előtt sokkal inkább a korlátlan hatalmat reprezentáló, tágas kert közepén álló kastély képe lebegett, mintsem a helyi érdekviszonyok között öröklődő, házát a központban berendező gazdálkodó nemesé.

Az uradalmi építkezések orientációja korántsem volt parttalanul széles. A nemesség látókörének fókuszában saját rendjének építési szokásai állottak. A kutatásban felbukkanó tizenkilencedik századi kúriák, gazdasági épületek, magtárak orientációs horizontja ebben az értelemben alig volt tágasabb, mint a régi stílusú parasztpételeké. Ugyanakkor a paraszti társadalom zártsága, komplexitása lehetővé tette, hogy a rendies irányultság a helyi keretek között érvényes építészeti dialektust hozzon létre.

A népi építkezés a legszűkebb keretek között csupán az elemi szükségletek kielégítését szolgálta. Ezzel a tiszta funkcionalizmussal a mai utcaképben alig találkozni már. A tiszafüredi szőlőkunyhók egyszerűsége sejtet valamit ebből a korszakból. A félig földbe vájt cigányputrik oromzatán ugyanakkor már megjelenik a parasztházaknál általános díszített deszka oromzat. A differenciált vagyoni helyzetű paraszti rend számára a helyi vezető réteg építkezése jelentette a mintaképet. Tiszafüreden a 19. századból fennmaradt ámbitusos parasztházak oszloprendje egyértelműen utal a Pankotayak és a Lipcseyek kúriájára. A módosabb parasztság azonban maga is mintaadó lehetett. Sukorón a helyi „elit” a csekély számú telkes jobbágyság képviselte a zsellérséggel szemben. A 19. század folyamán a korábbi szoba-konyhás zsellérházak idomultak a háromhelyiséges portákhoz. Nagykarácsony-szőlőhegy lakói szintén integrálódni igyekeztek az uradalom falvaiban található parasztházakhoz. A visszaemlékezések szerint a mintaképet Hercegfalva, a mai Mezőfalva jelentette. Az itt kialakított parasztközség építészete, az itteni „sváb házak” az idősek emlékezetében ma is a paraszti jólét szimbólumaként bukkannak fel. A távolabbi falvakból verbuválódott népesség számára hasonló erejű inspirációt jelentett a kibocsátó község építészete. Mindkét orientációs minta hozzájárult az oromzatos, napsugaras házak elterjedéséhez.

A régi stílusú parasztházak mintakövetését az anyagfelhasználás tradicionális jellege korlátozta. A rendelkezésre álló építőfa meghatározta a belső terek nagyságát is. Az építésre alkalmas fában szegény Sukorón és Nagykarácsonyban mindez rendkívül kis alapterületű lakásokat eredményezett. Tiszafüred esetében a Tiszán leúsztatott, Kárpátokból származó fa a tehetősebb családok számára lehetővé tette a nagyobb porta emelését. Szintén korlátozottak voltak a vertikális növekedés lehetőségei. A mindhárom helyszínen előszeretettel alkalmazott vályog csak teherhordó vázszerkezet kitöltő anyagként alkalmas emeltes porták falazatának. A régi stílusú parasztházak rendkívül őszinték és anyagszerűek. Ha a szerkezet nem is minden esetben látszik, de a sártapasztás „kézlenyomatait” az élő szervezetek organikusságát idézik.

A mezővárosi orientáció

A dualizmus korában differenciálódó helyi társadalom és az országos piac kínálta új anyagok a századfordulón kialakítottak egy új stílusú népi építészetet, amely mintáit elsősorban a mezővárosok társadalmában kereste (BALASSA M. 1989: 43). Nem véletlen, hogy az új mintaadó területek a városokhoz kötődnek. Ebben a korszakban az orientációs horizont fokozatosan elveszíti rendies jellegét és a városi polgárság felé fordul. Maga a helyi elit, és annak orientációja is megváltozik. Jól jelzik ezt Tiszafüred dualizmus korából származó eklektikus és szecessziós középpületei, valamint kisebb léptékben ugyan, de Sukoró iskolájának eklektikus homlokzata. Kétségtelen, hogy az eklektikus korszak térszervezésére nagy ha-

tást gyakorolt a korábbi kastélyépítészet, gondoljunk csak az összenyitható belső terekre, a rizalitós megoldásokra, ám az eklektika nem tekinthető rendies építészetnek, hanem hangsúlyozottan polgárias indíttatású. A parasztházakon megfigyelhető eklektikus és szecessziós hatások tehát egy egészen más orientációnak megtestesítői, mint a korábbi évszázad ámbitusai. Ez a horizont nemcsak tágasabb a korábbinál, de minőségében is más.

Legszembeötlőbb Tiszafüred példája, ahol mind alaprajzi formában, mind díszítésében kialakul egy kifejezetten városias építészet. A Fő utca a huszadik század fordulóján párhuzamos gerincű házakból álló kisvárosias képet vesz fel. A paraszti mezőgazdasági építmények eltűnnek, helyette raktározási helyiségek jelennek meg. Kétségtelen, hogy a városias utcakép kialakulásában nem a parasztság, hanem az itt korábban megtelepült, kereskedelemmel foglalkozó izraelitáké a vezető szerep. A földműveléshez ragaszkodó parasztság pedig a maga módján alkalmazkodik a változásokhoz. Ennek a tendenciának a része az égett téglá, a cserép és az eternit megjelenése, valamint az eklektikus homlokzatdíszek alkalmazása is.

Leginkább előremutató azonban a belső helyiségek funkcionális átalakulása. A hosszanti irányban bővülő parasztporta a huszadik században már rendszerint három plusz egy helyiséges: szoba-konyha-szoba, illetve a hátsó szobából vagy a konyhából leválasztott kamra. A plusz szoba funkciója, amennyiben pusztán a parasztcsalád növekedésének eredője, nem jelent lényeges változást. A sukorói plató egymenetes, kétszobás házaiban rendszerint két család élt együtt. Más a helyzet, ha mindhárom helyiséget egyetlen család lakja. Ebben az esetben a használaton kívüli utcai szoba „tisztaszoba” funkciót kap. Tiszafüreden idősebb adatközlők emlékeiben még kimutatható ennek emléke. Az Igari úti módos parasztporták utcai frontja szinte minden esetben lakatlan volt. A kirakat szoba jelzi a parasztság orientációs törekvését, amely már nem elégszik meg a funkcionális racionalitással, hanem a polgárias reprezentáció irányába mozdul el. A húszas évektől a parasztság tehetősebb csoportja tovább halad ezen az úton. Példa rá a kétmenetessé bővült Morgó utcai ingatlan, amelyben már polgári mintákat követő cselédszoba is elhelyezésre került, vagy az – igaz egyetlen – „L” alaprajzú lakóház Sukorón. A mobilitási csatornák szükségessége ugyanakkor lefojtotta a változásokat, amelyek csak a hatvanas években teljesedtek ki a kockaházak korszakában.

Az urbánus orientáció

Mikor a három település számára 1945 után a tömeges mobilizáció lehetősége megadatott, több lakóházforma egyidejű alkalmazása figyelhető meg: a tervezett népies porták Nagykarácsonyban, a paraszti hagyományok konzerválódása Sukorón és a városi villák felé elmozduló építészet Tiszafüreden. Természetesen ezzel nem állítjuk, hogy Nagykarácsonyban ne lettek volna paraszti építkezések, vagy Tiszafüreden ettől kezdve csak kockaházak készültek volna. A korszakra éppen a nagyfokú bizonytalanság a jellemző, hiszen például a földosztó mozgalmak erős paraszti gazdaságokat ígértek Nagykarácsonyban, de az ötvenes években már szövetkezeti falu épült. Tiszafüreden a földosztás egy új tanyásodási hullám kezdetét vetítette előre, miközben 1949-től már tiltották a külterületi építkezéseket. Sukorón a szőlőföldek extrém kiterjedésének lehetősége sejlett fel, de az erőltetett kollektív gazdálkodás ennek aligha kedvezett. A hatvanas évekig tartó másfél évtized lassú változásokat hozott csupán. Egyedül Nagykarácsonyban folytak tömeges építkezések. A telepés falu kialakítása önmagában jelképezi a korszak tapogatózó voltát. A házépítési kölcsönök folyósítását és az állami segítségnyújtást az ötvenes években olyan títustervek alkalmazásához kötötték, amelyeket még a negyvenes évek faluszépítő népies törekvései dolgoztak ki. A szövetkezetekbe terelt volt cselédségnek tehát állami parancsra kellett parasztházakat építenie.

A kockaházak elterjedése mindhárom községben egybefonódott a szövetkezeti rendszer megszilárdulásával, de nem mindenhol ugyanolyan intenzitású ez a váltás. A kockaházak elsősorban Tiszafüreden dominálnak, de a kérdőív válaszai alapján Sukorón és Nagykarácsonyban is sokan érzik a falura jellemző épülettípusnak. Bár pontos statisztikai adatok nem állnak rendelkezésre, a bejárások során készített fényképes dokumentációk, a kérdőív válaszai és a 2001-es népszámlálás adatai alapján elmondható, hogy a kockaházak száma a faluképben nagyságrendekkel kisebb, mint reprezentációjuk. Tiszafüreden negyven százalékra, Nagykarácsonyban 30-40 százalékra, Sukorón 20-30 százalékra tehető ennek a típusnak a részaránya. Az, hogy a kockaházakat az emberek aránytalanul dominánsnak érzik, az épülettípus történeti szerepének eredője. A kockaház jelenség a paraszti lét felszámolásának kifejeződése, olyan házfejlődési törés és irányváltás, amely évtizedek múltán is kimutatható a falvak népének attitűdjében.

Ezt annál is inkább fontos hangsúlyozni, hiszen a földreform után országszerte zajló magánérintésű építkezések, a háborút követő szegénység szorításában ugyan, de az új stílusú parasztházak fejlődési irányához igazodtak. A hagyományokhoz való ragaszkodást jelzi, hogy Tiszafüreden és Nagykarácsonyban a hatvanas évek végén épült lakóházak között is található új stílusú hosszúházakat. Sőt, Nagykarácsony esetében arra is található példát, hogy a szövetkezet árnyékában középparaszti porta épülhetett, jelezve, hogy a szegényparaszti réteg nem minden tagja kívánta átugrani a társadalmi felemelkedés hagyományosan előírt lépcsőfokait. A fejlődés fő vonulatát mégsem e kései népi épületek, hanem a politikai változásokra közel egy évtizednyi késéssel reagáló városias építkezések, az úgynevezett kockaházak jelentették. Annál is inkább igaz ez, mivel a hetvenes években készülő, alaprajzukban még parasztias porták megjelenésükben maguk is igyekeztek idomulni a kockaház divathoz. Homlokzatukra ugyanolyan négyzetes városi ablak került, ugyanúgy sávok vakolatdíszet kaptak és színes festést, mint a kockaházak. Első ránézésre általában nem is igen különböznek el az igazi kockaházaktól. A kockaház népszerűségének valódi fokmérője éppen ez a jelenség: díszítései, átvehető formai jegyei ott is elterjedtek, ahol azt sem a telekosztás, sem az új építészeti házaknál természetesen jelentkező divatirányzatok nem implikálták. A kockaház tehát nem egyszerűen egy új forma a falvak építészetében, hanem a parasztság megváltozott társadalmi orientációjának szimbóluma.

A kockaházak mindhárom helyszínen összefüggésbe hozhatóak a szövetkezetesítés időszakával, azzal a korszakkal, amikor az öröklött paraszti mentalitás és a modern életszemlélet vegyesen jellemezte a községeket. A lakóház építése a korábbi gazdaságot helyettesítette, ahol a család gyarapíthatta, megteremthette a következő generáció „hozományának” alapjait. A „hozomány” materiális értékei mellett a fürdőszobával, spájzzal ellátott, városias szocializációs környezetet megteremtő lakásbelső – sok egyéb tényező mellett – lehetővé tette a felnövekvő generáció paraszti létformából való kilépését.

A városias orientáció és az öröklött paraszti tradíciók ellentétéből fakadó építészeti megoldások a konyha szerepében a legfeltűnőbbek. A háromosztatú közép-magyar háztípus térrendszerében a konyha központi helyet foglalt el. A konyhán keresztül nyíltak az ajtók a szobákba, innen fűtöttek, itt zajlott a mindennapi élet. Sukorón és Nagykarácsonyban az átépítések során az utcai frontot kétszobássá alakították – „kockaházak oromzattal”, a korábbi konyhát újabb szobává, amelyhez hozzátoldották a vizesblokkokat is, miközben az új konyha a ház végébe szorult régi szobából került kialakításra, esetleg újabb hozzáépítést eszközöltek.⁵⁵ Az ily módon kialakult hátsó konyhát gyakran nem lehetett közvetlenül a szobákból elérni. A paraszti háztartás relikta terben is élesen elkülönült a városiasodó lakástól.

Még inkább feltűnő ez az elvállás az ötvenes-hatvanas években virágkorukat élő nyári konyhák esetében, amelyek ugyancsak Sukoróra és Nagykarácsonyra voltak jellemzőbbek,

⁵⁵ Tiszafüredre ez a változás kevésbé volt jellemző, mert a hatvanas években a gyorsan mobilizálódó helyi társadalom közvetlenül a kockaház felé fordult.

semmint az ekkor már városias fejlesztések előtt álló Tiszafüredre. A századfordulón elterjedő tisztaszoba ezekben az évtizedekben érte el kulturális csúcspontját, valóságos „tisza házakról” beszélhetünk, ahol kendők és huzatok védték a drága kanapékat, a redőnyt állandóan leeresztve tartották, hogy a „nap ki ne szívja a bútorok színét”. A háztáji parasztüzem – főzéstől, a betevésen át, a disznóvágásig – kiköltözött a nyári konyhába. Ezek a kis épületek rendszerint formájukban is parasztosak: nyeregtes, oromzatos kialakításúak, a régi házról leszedett ablakokkal, ajtókkal. Amilyen gyorsan jöttek, olyan gyorsan el is tűntek a nyári konyhák. A hetvenes évekre felnőtt generáció tagjai számára a városi bútorokkal berendezett falusi lakás mindennapi élettérré változott.

76

A kockaházak tehát egy átmeneti korszaknak a velejárói, egy olyan tömeges mobilitási élmény megtestesítői, amely néhány évtized alatt átforgatta a parasztság rendies belső orientációját egy kifelé, elsősorban a városok modernizálódó környezetéhez igazodó horizont felé. Összevetve a háború előtti tiszafüredi példákkal, ahol a paraszti polgárosodás egy lassú, generációkon átívelő folyamat eredményeként, évszázados tradíciókra alapozva alakította ki a kisvárosias házformát, a kockaházak jellegzetessége a gyors és tömeges változás.

A nyolcvanas évekre a kockaházak korszaka végleg lezárult, amivel együtt megjelent egy merőben új, nemzetközi áramlat, amely a modernizmus helyfüggetlenségének és a vidéki ember lakóházhoz kötődő reprezentációs igényének keveredéséből fakadt. Ez az új tendencia erőteljesen érvényesült Tiszafüreden és Sukorón, míg Nagykarácsonyban némi késés tapasztalható. Zenitjében már a nyugati minták álltak. A kockaházakhoz képest, amelyek magyarországi, de legalábbis jellegzetesen szocialista keretek között fejlődtek ki, az emeletes családi házak már egy nyugatias orientációt feltételeztek.

79, 8

Az örökségvédelemre koncentrálnak szemléletéből következően ezzel a korszakkal éppúgy nem volt szükséges részletesen foglalkozni, mint ahogyan a kilencven utáni házdivatok sokféleségével sem. A terepmunkák során csupán egyetlen tendencia kapott nagyobb figyelmet, nevezetesen az újabb építkezéseknél megjelenő folklorizmus. Ilyen pl. az Őrségre jellemző gádos ház és a kastélyszerűen hatalmas épülettömböket fedő nádtető Sukorón, a polgári századforduló hangulatát visszavarázsoló árkádsor és a csarnokimitáció Tiszafüreden. Ezen jelenségek számbavétele és értékelése azonban túlmutat a helyszínek egyszerű összevetésén, hiszen a folklorizmus különböző eseteiként az örökségalkotási modell szerves részét képezik.

95

160

11. AZ ÖRÖKSÉGALKOTÁSI MODELL

193 Az örökségalkotási modell elkészítésekor abból az alaphelyzetből lehetett kiindulni, hogy a részletes esettanulmányok összevetésekor a településszerkezet és a társadalmi változások közötti formaképződés hosszú távú folyamatait sikerült konkrét példákon keresztül illusztrálni. A következőkben egy olyan elméleti modell kerül bemutatásra, amely egyrészt a *spontán formaképződés* általános modelljét adja a települési szövet egészére, másrészt ennek hátterében a *kulturális örökségalkotás* folyamatát is értelmezni tudja.

Logikai premisszáként külön kell választani a településképi környezetet és az azt létrehozó attitűdöket. Ki kell térni a formaképződés folyamatán belül megfigyelhető településképi változások egyes fázisaira, illetve arra, mikor és milyen módon jelennek meg az alternatív örökségalkotási attitűdök, miként hatnak vissza a településképre. Zárásként pedig a kérdőíves vizsgálat eredményeire támaszkodva örökségi csoportok különíthetők el.

A spontán formaképződés

A spontán formaképződés évszázadokon át megfelelően lassú ütemű volt ahhoz, hogy az épített környezetet szerves fejlődési irányba kényszerítse, kialakítva ezzel egy olyan építészeti hagyatékot, amely a mai kulturális örökségalkotás bázisát jelentheti.

A vizsgált települések életében az első nagy építési korszak a török utáni feudális restauráció idejére tehető, mikor is a *földterület viszonylagos bősége okán az extenzív növekedés* volt a domináns. A népességszám rendkívüli mértékben gyarapodott, csakúgy a házállomány. Tiszafüreden és Sukorón a templom körüli magterület kiszélesedett, utcásodott. Nagykarácsony környékén, ahol a leginkább feltűnő a megművelhető földek bősége és az alacsony lakosságszám közötti differencia, ehhez alkalmazkodó szórt települési alapstruktúra jött létre.

A feudális korszak területi növekedésének utolsó korszakában, a 19. század első felében, *alapjaiban változott meg a föld és a népességszám viszonya*. Az eltartóképesség csak az intenzívebb munkamódszerek bevezetésével növekedhetett tovább, amelynek hatásaként *a településszerkezet is tömörebbé, intenzívebbé vált*. Sukoró zsellérnépessége a kedvezőtlen adottságú meredek völgyszakaszokat vont be a belterületbe, Tiszafüreden a nagyobb kertéségek és a Szőlőhegyek beépítésének folyamata kezdődött el. Némi késéssel, de a nagykarácsonyi pusztákon is kimutatható a beépítés fokozódása.

A települési formaképződés az expanziós lehetőségek bezárulásával egyre inkább az *intenzifikálódás* irányába mozdul el. Az új stílusú parasztházak térnyerése és a polgáriasodó házépítési szokások ennek a befelé történő növekedésnek a termékei. Ez az intenzifikáció elsősorban akkor vált erőteljessé, ha a település, vagy legalább a település egy része képes volt bekapcsolódni a kapitalista cserekereskedelembé. Tiszafüred Fő utcájának kereskedőházai és külső részeinek módos parasztházai, a nagykarácsonyi uradalom korszerű épülettömbjei ennek a kapitalizálódási folyamatnak a velejárói.

Az első modernizációs sebességváltásból valamely okból kívül kimaradó csoportok a 19. század második felétől inkább konzerválták a meglévő adottságokat, semmint fejlesztették volna azokat. Tiszafüred szegényparaszti tömegei még a 20. század közepén is putriszerű házakban laktak. Sukoró népi lakóházainak zöme szintén végletesen egyszerű épület volt. Mint látni fogjuk a kulturális örökségalkotás számára ezek a megrekedt társadalmi csoportok különös értéket képviselnek, hiszen építészetükben *a távoli történelmi idő emlékezetét őrizték meg*.

A vidéket csak a második modernizációs sebességváltás szakította el végképp saját korábbi építőhagyományaitól, valamikor a 20. század ötvenes-hatvanas éveiben. Az urbanizá-

lódó vidék nem volt képes többé magába olvasztani a városi hatásokat, hanem egészében városiasá alakult. E különös átmeneti korszak velejárója a *kockaház jelenség*, amely nem egyszerűen építészeti újdonságot jelentett, de egyben befejezte a népi, illetve tágabb megfogalmazásban a premodern kultúra révén szabályozott településfejlődést. Végül a hatvanas-nyolcvanas évek közötti időszak minőségi és mennyiségi értelemben is a legnagyobb változást hozta mindhárom település életében. *Ez az a korszak, amikor a spontán formaképződés kilép a paraszti múltból és egy egészen más társadalmi léptékű folyamatba, a gyors modernizációba kapcsolódik be. Ugyanaz a spontán formaképződés, amely addig a történeti építőhagyomány fennmaradását szolgálta, ettől kezdve a paraszti, illetve általában a vidékies hagyaték felszámolásához járult hozzá.*

A városiasodással párhuzamosan előbb a belterület fokozódó beépülése figyelhető meg, majd a belsőségek telítődése után a területi növekedés is megkezdődött. Szintúgy kimutatható a lakóházak intenzív minőségi változása, amely az alaprajzi növekedéstől, az új anyagok alkalmazásán, az előzmények nélküli térrendszerek megjelenésén és a tömegformák átalakulásán át a vertikálitásig ível.

A látványos gyorsasággal zajló átalakulás első fázisában, körülbelül a hatvanas évek végéig, nem számottevő a régi épületek bontása. Sukorón a hatvanas évek végén még paraszti utcaképet találnak a műemlékvédők, Tiszafüreden a statisztikai adatok szerint érintetlen a történeti házállomány, Nagykarácsonyban pedig működnek a volt uradalom gazdasági ingatlanjai, állnak a szőlőhegyi törpebirtokosok házai. Az új építkezések vagy telepszerűen zajlanak, a régi részek kikerülésével, mint pl. Nagykarácsony új községben és Sukorón a Fehérvári úttól délre, vagy telekátvágással. Utóbbira a legtöbb példát Tiszafüred szolgáltatja, ahol a történeti fejlődés során a volt ólas kertek helyén létrejött nagyobb telkek szinte tálcán kínálták a telekosztás lehetőségét. A város szűkösebb belső magjában azonban ugyanúgy lehetetlen volt a telkek megosztása, mint a tömör szerkezetű sukorói zsellérsorokon.

A felgyorsult spontán formaképződés logikájának megfelelően az elavult házállomány bontása a hetvenes években elkerülhetetlenné vált. Az ekkor családalapítási korba lépő generáció számára adva voltak a konjunkturális feltételek lakókörnyezetének átfarmálásához. A településképp modernizációja Tiszafüreden volt a legerőteljesebb, ahol a várossá fejlesztéssel párhuzamosan nem csak a paraszti lét emlékei, de a polgáriás Fő utca képe is átalakult. Nagykarácsonyban a telepes házak bontására nem került ugyan sor, de átalakításukra annál inkább. Sukorón Tiszafüredhez hasonló tendencia érvényesült volna, de a Velencei-tó hetvenes évekbeli turisztikai fejlődése más irányba, a megőrzés felé terelte a folyamatokat.

53
33, 34

135

A megőrző kulturális örökségalkotás

A hatvanas években Tiszafüred, Sukoró és részben Nagykarácsony is, rohamos gyorsasággal kezdte felszámolni paraszti miliójét. A hagyományok elveszették szabályozó erejüket, és a merőben új világot képviselő építkezések között a vidékies múlt egyszerre a maga kontúrosságában vált láthatóvá. A hagyományok felszámolódása pedig életre hívta azokat a társadalmi reflexeket, amelyek ezeket a hagyományokat, mint tárgyasult hagyatékot fenntartani kívánták.

A megőrző örökségalkotás mozgásteré viszonylag szűk, és főként a műemlékekre szorítkozik. A legelső és legáltalánosabb vidéki műemléktípus a *templom*, amely az emberek szemében akkor is műemléki értéket hordoz, ha mint pl. a sukorói vagy a nagykarácsonyi katolikus templom valójában nincs is ott az országosan védett objektumok listáján. A templom, mint szakrális tér a maga ünnepélyességében szinte tálcán kínálja a kulturális örökségalkotás lehetőségét. Annál is inkább, mert maga a vallás, és a hozzá kapcsolódó liturgia

is lassan változik, tehát a megőrzés igénye és a tényleges használat között nem alakulnak ki feloldhatatlan ellentétek.

Jóval nehezebb helyzetben van a megőrző örökségalkotás a világi épületek esetében. Ennek legfőbb oka, hogy ezek az épületek sok esetben *már nem képesek betölteni eredeti funkciójukat, így a megőrzést nem támogatja a napi gyakorlat.*

Nagykarácsony régi majorsági iskolaépülete ma lakóház, Sukoró eklektikus jegyeket felmutató református és katolikus iskolája részben múzeumként funkcionál, részben üresen áll. Mindkét helyen új, modern épület szolgálja a közoktatást. Ahogyan az iskolai expanzió új és főként nagyobb épületeket igényelt, úgy a szélesedő bürokrácia is kinőtte paraszti léptékű hivatalait. Az előzmények nélküli nagykarácsonyi közigazgatás az ötvenes években költözhetett be az új tanácsolházába. Tiszafüred történeti rangját a tornyos városháza szimbolizálja, de a várossá fejlesztés után ez az épület már nem volt képes ellátni a megnövekedett adminisztrációs feladatokat. A tiszafüredi városháza fontos szimbólum, így joggal számíthat műemléki megbecsülésre, nem úgy a Sukoró utcaképebe beolvadó egykori tanácsolház. A gyorsan fejlődő szuburbán község kilencven után építette fel új községházát.

A változások, ha lehet ennél is erőteljesebben érintették a lakóházakat. A modernizálódó Tiszafüreden annak ellenére pusztultak a népi lakóházak, hogy a fejlesztési tervek kiemelten óvták őket. A kis alapterületű vályogházaktól a mobilitási pályára lépő paraszti rétegek hamar szabadulni igyekeztek. Viszonylag egységes településképi egységek csak egy-egy szociálisan szegregált belvárosi utcácskában maradtak fenn. Nagykarácsony szőlőhegyi övezetében hasonló helyzetet találunk.

A szegénység konzerválhatja ugyan a házakat, de ettől azok még nem válnak műemlékké. A funkcióját veszített, vagy a használók részéről egyszerűen elavultnak tartott ingatlanok a házállomány kirekesztett tagjai, amelyek felkarolására *a műemlékvédelem vállalkozott, mint a megőrző örökségalkotás intézményesített formája.*

Sukorón Kresz Mária népi lakóházfelmérésének eredményeire támaszkodva a Zsellér soron 1967-ben nyílt meg Fejér megye első néprajzi háza. Az a tény, hogy a falu építészeti hagyatékából éppen egy szegényes zsellérház került kiválasztásra, *meghatározta Sukoró múltképének további alakulását is.* A megőrzendő épített környezeti örökség kiválasztása ugyanis egy szelekciós mechanizmus is egyben. Sukorón éppúgy kialakulhatott volna a telkes jobbágyi hagyományokra, a borkultúrára vagy a halászatra alapozott múltkép is. Más kérdés, hogy Sukorón idővel olyan erőssé vált a kulturális örökség intézményrendszere, hogy mára a település egészére, így a módosabb parasztportákra és a szőlőhegyekre is kiterjedt.

5 Mindezek ellenére a zsellérház örökségi szempontból tartja kiemelt státuszát. Hatása kizárja a szomszédos ingatlanokra is, így a Szilvás sor egésze műemlékiesedett. Nem mondható el mindez a módosabb jobbágyok hagyatékát megjelenítő Fő utcáról, ahol is Kresz

97 Mária felvételéhez képest a népi elemek látványos térvesztése figyelhető meg.

Az, hogy éppen a zsellérházak őrizhették meg legteljesebben külső formai jegyeiket, szoros kapcsolatba hozható a faluban lezajló tulajdonváltásokkal is. A hetvenes évektől erőteljes szukcesszió zajlik Sukoró történeti belterületén. Az ide áramló városi népesség a falusaihoz képest a társadalmi ranglétra magasabb fokain helyezkedik el. Mindezt már az is jelzi, hogy nem csupán lakhatási, hanem igen gyakran nyaralási céllal vásárolnak ingatlanokat. A negyven évvel ezelőtti Sukorón megjelenő városi nyaralónépesség egy része a korabeli falusi értékekkel ellentétes ízlésvilággal rendelkezett. A nyaralóvásárlók szemében a zsellérházak a parasztházakkal szemben fontos versenyelőnyökkel rendelkeztek: kisebbek, a falusiak szemléletmódjában értéktelenebbek, ezzel együtt olcsóbbak voltak, másrészt archaikusabb megjelenésük folytán jobban kielégítették a múlt iránti nosztalgiát. Nem véletlen a nosztalgia szó használata, hiszen a népi lakóházak vásárlása mögött a nosztalgikus örökségalkotás motivációi is felsejlenek. Hogy Sukoró zsellérházai esetében mégiscsak a

megőrzés maradt a domináns tendencia, abban elsősorban a nyaralási szokások jellege játszott szerepet. A hétvégi házakra természetesen kisebb modernizációs nyomás nehezedik, mint a lakóingatlanokra, de erős összefüggés mutatható ki a nyaraló és az állandó lakhely távolsága között is. Miközben a közeli hétvégi házak rövidebb, de rendszeres tartózkodást tesznek lehetővé, a távolabb fekvő nyaralók ritkább, de hosszabb használatot feltételeznek. Mindennek a műemléki következménye az, hogy a *hétvégi házak kisebb modernizációs nyomásnak vannak kitéve*. Az állandó lakhely üzeme ellátja a „fejletlenebb” nyaralót, amely ilyen módon mentesül a háztartás gépesítése, a fűtőkorszerűsítés stb. kényszere alól. Kilencven után érezhetően megváltozott a helyzet. A nyaralótulajdonosok egyre kényelmesedtek, újabb és újabb technikai javakat rejtettek el a falak mögé, de a házak külső jegyeiket tekintve ma is megfelelnek a megőrzés szigorú kritériumrendszerének.

81

Sukorón a múzeumi szemlélet kínálta példa szerencsés módon találkozott egy társadalmi mozgással. Ennek eredményeként a *történeti lakóházak egy nem jelentéktelen hányada kulturális tartalmakkal gazdagodott*. Jól jelzi az attitűdváltozást, hogy a műemlék mibenlétét firtató kérdések között egyedül Sukorón szerepeltek nagyobb számban parasztházak, miközben a másik két helyszínen a közösségi épületek abszolút dominanciája figyelhető meg.

Sukoróval ellentétben Tiszafüreden a megőrző örökségalkotás megteremtette tájházzal elszigetelt próbálkozás maradt. Annál is inkább érdekes ez, hiszen a múzeumi hagyományok Tiszafüreden rendkívül régi múltra tekintenek vissza. Ugyanakkor a nagyobb mértékű műemlékesedés feltételei a helyi társadalomból hiányoztak. A sukorói nyaralónépességhez hasonló mentalitású és magatartású rétegek sem költöztek a városba. A rendszerváltás után érzékelhetően nőtt ugyan a régi épületek iránti kereslet, ám a zömmel külföldről érkező vásárlók heteket, hónapokat töltenek nyaralójukban, így azokat gyakran a homlokzatot is érintve korszerűsítik. Hasonló végeredménnyel jár, ha a korszerűtlennek ítélt, és viszonylag olcsón megvásárolható parasztházat helyiek vásárolják meg. A motivációk között felsejlik ugyan a paraszti múlt iránti szimpátia, ám a modernizációs nyomás olyan erős, hogy a felújítások révén a házak elvesztik legfontosabb jellegzetességeiket.

154

A teljes képhez hozzátartozik, hogy *Tiszafüreden az egymással versengő örökségképek közül nem a paraszti hagyományok a legerőteljesebbek, hanem a Fő utcához köthető kisvárosi miliő*. Még a hetvenes évek modern szemléletű átalakításai sem mertek hozzányúlni olyan, a város szellemi múltját reprezentáló szimbolikus középületekhez, mint a polgári iskola szecessziós tömbje vagy a városháza. A rendszerváltás után a századfordulós polgári hagyatéka szinte teljes egészében műemlékesedett. Az urbanizálódott falusi lakosság láthatóan büszkébb erre az örökségre, mint paraszti múltjára, amely folyamatosan pusztul, erodálódik. A Fő utcán bontásra az elmúlt évtizedekben egyáltalán nem került sor, sőt több századfordulós épület műemléki megújulása figyelhető meg. A jövőben várható, hogy a függönyfallal eltakart zsinagóga is visszanyeri eredeti arculatát, amellyel helyreállna a városkép három egyházat átfogó építészeti együttese is.

162

137

A Fő utca megőrzésében fontos szerepet játszik, hogy *bevásárló jellege révén jól illeszkedik a társadalmi elvárások keretrendszerébe*. A Tisza-tó fővárosa címért versengő település elsősorban városias hagyományaival és épületeivel emelkedhet ki a falvak meghatározta régióból. Tiszafüred olyasmí szerepre vállalkozik a régióban, mint amilyen funkciót Keszthely tölt be a Balaton életében: urbánus hagyományokat mutat fel egy rurális térségben. Értelmezhető, hogy ebben a helyzetben elsősorban nem a történeti házállomány döntő részét kitevő parasztporták megóvása az örökségvédelem elsődleges terepe, hanem azok a reprezentatív emeletes középületek, amelyek ezt a városias képet erősítik.

Az előbbi két településsel összevetve Nagykarácsonyban a megőrzés keretfeltételei még csak születőben vannak. Értékeinek felfedezését hátráltatta, hogy a szocializmus évtizedeiben a nagybirtok „bűnös” történeti címkét kapott. Egyedül a falu megrekedtségének tudható

be, hogy a belmajor hatalmas épülettömbjei és szőlőhegy parasztházai, tervezett munkástelepei megmaradtak. Érdekes módon a falu legújabb kori történetét meghatározó telepes múlt emlékei fakultak meg a leginkább. A négyzethálós utcaszerkezet és a telekosztás megőrizte ugyan eredeti rendjét, de a házak rendkívül gyors átalakuláson mentek keresztül. Másrészt a néhány évtizedes lakóházak történeti értékét a műemlékes szakma sem ismeri el, nincs is tudomása róla. A lehetséges kulturális örökségek közül úgy tűnik az uradalmi, vagy ahogyan a helyi nyelvhasználatban nevezik, a „papi” múlt kerül ki győztesen. A 2006-ban elkészült rendezési tervben az 1896-ban átadott emeletes magtárépület mellett a templom, a kúria és az egykori cselédlak szerepel a megőrzendő értékek sorában. A kérdőíves válaszok alapján elmondható, hogy maguk a nagykarácsonyiak is ezeket az épületeket tekintik műemléknek. Más kérdés, hogy az épületek deklarált értéke és megóvásuk egyelőre távol állnak egymástól. Kivételt egyedül a templom jelent, amely ma is működő intézmény. A magtár vagy a kúria múzeumi hasznosításának lehetőségei meglehetősen korlátozottak. A ma még kezdeti stádiumban lévő turizmusipar láthatóan nem tart igényt ezekre az épületekre. Nagykarácsonyban tehát a megőrző műemléki szemlélet még a legértékesebbnek tartott ingatlanok esetében sem képes megtalálni az építészeti örökség helyét az új településstruktúrában.

Átmenet a megőrző és a nosztalgikus örökségalkotás között

Az eddigiekből világosan kitűnhet, hogy a megőrző szemlélet csak akkor képes nagyságrendileg befolyásolni a településkép alakulását, ha zárványszerű múzeumi jellegét valamely társadalmi mozgás felerősíti, tömegesíti. Mindez történhet úgy, hogy a meglévő, még működő funkcionalitáshoz kapcsolódik, de úgy is, hogy új funkciók jönnek létre. Az első esetre az élő templomközösségek adják a legjellemzőbb példát, míg a másodikra Sukorón a hétvégi nyaralók tömeges megjelenése, Tiszafüreden pedig a bevásárlási szokások változása. Az is egyértelmű, hogy minél inkább intézményesedik a megőrzés, annál inkább érvényesülnek szelektív hatásai. A „felcímkézések” révén a „zsellérek faluja” Sukoró vagy a „polgáris” Tiszafüred építészeti is igyekszik megfelelni műemléki önképnek. Az önképbe illeszkedő épületeket felújítja, ápolja, míg a zavaró elemeket elhanyagolja.

A szelekció egy ponton már olyan erős visszacsatolásokat vált ki, olyan széles társadalmi mozgalommá növekszik, hogy új viszonyulássá válik. Ez a pont valahol ott érhető tetten, ahol a műemlékvédelem szigorú építészeti konzekvenciája meggyöngyül, és kezdi átadni a helyét a hangulati elemekkel játszó örökségalkotásnak. Így a múlt megőrzésére tett szakmai kísérletek önállóvá válnak, majd beépülve a mindennapokba a múlt építészeti formáinak újragondolásához vezetnek.

A nosztalgikus örökségalkotás

Maga a műemlékvédelmi szakma sem egységes a tekintetben, vajon meddig tart a múlt emlékeinek konzerválása, a megőrzés, és hol kezdődik az aktív építészeti tevékenység, az újjáalkotás. Annyi bizonyos, hogy az alapjaitól felépített modern parasztház, az eklektikus vakolatdíszek alkalmazása, a nádtető egy új családi házon, a frissen felszerelt zsaluk és újonnan kialakított oszlopos tornácok már az újjáalkotás kategóriába sorolhatók.

A hagyományok nosztalgikus újjáalkotásának volt egy programszerű korszaka, mikor is az építészek részéről jelentkezett az igény, hogy a faluképet a maga „régiségében újítsák” meg. A mai nosztalgikus örökségalkotás azonban inkább az építetők mozgalma, és igen változatos eszköztárát jelenti a folklorizmusnak. A két jelenség, bár örökségalkotási módjában hasonló, alapvetően más társadalmi csoportok igényeire reflektált, reflektál, ami erőteljes morfológiai különbségeket is implikál.

Népies tervek: A népi építészek a két világháború között szociális indíttatású, rendkívül erős funkcionális terveket hoztak létre. A vonalzóval húzott utcarendre példa Tiszafüreden a Morgó, Sukorón a Kossuth Lajos utca, Nagycarácsonyban pedig az egész telepés község. A történetileg adott szabálytalan telekformák és az öröklések révén kialakult telekaprózódások zavaró tényezőnek számítottak egy végtelenül praktikus térszervezésre törekvő mérnökgeneráció szemében. Ugyanez mondható el a lakóházak beosztásáról is. Igaz ugyan, hogy megtartották a hosszanti formát, de ahol csak lehetett igyekeztek átfőrnéni a paraszti térhasználatot. A konyhát a lehető legkisebb helyre szorították be, hogy elég tér maradjon a városias nappalinak. A tisztaszoba jelenségével egyáltalán nem tudtak mit kezdeni, így a legtöbb esetben elhagyták. Az individualizálódó polgári életszervezésnek megfelelően a hálószobát keskeny hálófülkékre osztották. Egészen új elemként mosdófülkéket alakítottak ki.

124, 74, 31

A korukat messze megelőző terveket a falusi pallérok a megrendelők ízlésének megfelelően „visszaparasztosították”, adoptálva őket az akkori falusi elvárásokhoz. A népies lakóház nosztalgikus voltára ez a momentum a legjellemzőbb: *éppen azok a csoportok nem tudtak vele mit kezdeni, akiknek építészete elviekben mintaként szolgált.* A háttérben a falusiak és a mérnökök eltérő hagyományképe húzódott meg. Miközben a falvak népe a maga tempójában, a spontán formaképződésnek megfelelően korszerűsítette és díszítette otthonait, addig a népies építészek szeme előtt egy sallangoktól mentes tisztább kor nosztalgikus eszményképe lebegett. Az építészek számára a népi építészet nem forma volt, hanem mérő funkcionális, letisztult munkamódszer. Úgy vélték, hogy a nagyapák régies parasztházai az akkori körülmények között a lehető legraktikusabban oldották meg a felmerülő igényeket, míg az unokák letértek erről az útról. A népies parasztházak hasonlatosak a 19. században befejezett gótikus katedrálisokhoz, amelyeken a kései unokák kijavították az „elrontott” részeket. *A népies tervezők a szerintük rossz irányba haladó házfejlődés logikáját igyekeztek felülbírálni.*

A mozgalom vidéki kudarca abból eredt, hogy *szinte kizárólag a funkcionalitásra és a célszerűsége koncentrált.* Nem vett tudomást a lakóház szociális szerepeiről, mint a rangjelzésekről, a divatokról, a csoportidentitásról és a parasztság mobilitási törekvéseiről.

Napjaink folklorizmusa: Egészen más végeredménnyel jár a huszadik század utolsó évtizedeinek és napjaink folklorizmusa. A jelenséget folklorizmusnak nevezzük, mivel elsősorban a néprajzi szakirodalom figyelt fel létezésére. Ugyanakkor a nosztalgikus örökségalkotás egy sajátos eseteként értelmezve a folklorizmus más történeti korszakok és társadalmi rétegek kapcsán is releváns lehet. Így bár a kutatás helyszínein a népies elem újrafelfedezése volt a legszembeötlőbb, de pl. Tiszafüred Fő utcájának a századfordulót idéző újraalkotása mutatja, hogy a polgári múlt éppúgy tárgya lehet egy kiterjesztett tartalmú folklorizmusnak. Ebben a tág értelmezésben kaphatna helyet Nagycarácsony uradalmi hagyománya is, ám ennek alkotó felhasználását az itt élők attitűdje ma még nem támogatja. További nehézséget jelent, hogy az uradalmi építészet a mai falusi viszonyok között túlzottan monumentalitás, így a családi házak léptékéhez nehezen illeszthető mintákkal szolgál.

160

Napjaink folklorizmusának társadalmi bázisa a jómódú középosztály. Miközben a hatvan évvel ezelőtt formálódott népies mozgalom szabályozott keretek között, racionális módon, állami segítséggel működött, addig az újabb folklorizmus sokkal inkább *egyéni orientációjú eredője.* Ebből következően *nem szabályozott területeken, telepszerűen jelentkezik, hanem elsősorban.* Sukoró szőlőhegyeit járva számtalan folklorizmusra utaló jelenséggel találkozni. Ezeknek csak kisebb hányada származtatható az építészeti előírásokból, többségük inkább az építető döntését, népies orientációját jelképezi. Leginkább a nádtető divatozik, de a népies zsalugáter, az oromdíz és a tornác is rendszeresen felbukkanó motívum. *A folklorizmus építészeti módszereit tekintve eklektizál.* Eklektizál abban az értelemben, hogy különböző korok, tájak építészeti, díszítési hagyományaiból táplálkozik, szabadon kezeli azok össze-
tevéit, kombinálja, alakítja azokat.

90, 95

142, 143

A folklorizmus számára a hangulat a meghatározó, de magának a hangulatnak önmagán túl mutató szociológiai üzenete is van. A népi építészet alapanyagai, mint pl. a fa vagy a nád, illetve maga az emberi munkaerő, ma már jóval drágábbak, mint a gyári termékek. S mivel drágák, státuszjelző funkciót képesek betölteni. *Az egykori szegény néprétegektől kölcsönzött anyagok és formai megoldások a mai társadalomban a finom megkülönböztetés eszközeivé válhatnak* (lásd: BEURDIEU 1978). Azt is látni kell azonban, hogy a népies anyagokat és technológiákat elsősorban az a réteg képes megfizetni, aki amúgy a kortárs anyagkínálatban is a luxust keresi. Mindennek a következménye, hogy a folklorizmus keveredik a legmodernebb technikákkal, és akár egészen torz, a presztízsananyagok látványos halmozásából álló építészethez is elvezethet.

139 A nosztalgikus örökségalkotás különleges esete Tiszafüred fő utcája, ahol is a csarnok-
160 szerű előépítmények, árkádsorok és a homlokzatra utólagosan ráapplikált díszítmények nem a népi építészetet, hanem a századforduló polgárosult kisvárosi hangulatát igyekeznek új-
jávarázsolni.

Mind Sukoró folklorizmusa, mind Tiszafüred polgári nosztalgiája szorosan összekapcsolódik a helyi társadalom strukturális sajátosságaival: Sukorón a szuburbanizációs mozgásokkal, Tiszafüreden pedig a kereskedelmi szokások változásával. Sukorón a szuburbanizáció felborította azt a finom egyensúlyt, ami a hétvégi nyaralások és a zsellérházak egyszerű megőrzése között fennállt. Az állandó lakosként megjelenő csoportok számára modern, társadalmi helyzetüknek megfelelő lakások kellettek. Nem csak a zsellérházak alkalmatlanok erre a szerepre, de a módosabb parasztházak is. Az utóbbi években több látványos átalakításra került sor, amely révén a szerény portából emeletes családi ház alakult ki. A parasztházak alapterülete azonban csak bizonyos korlátok között növelhető, ráadásul tájolásuk nem mindig teszi lehetővé a tóra tekintő teraszok kialakítását. A legtisztább folklorizmus ezért nem a belterületen, hanem a villaszerűen beépülő szőlőhegyen virágozik. A népies, de tömbjükben, tájolásukban, telekelrendezésükben merőben kortárs példák egész tárházát kínálják a szőlőhegyek.

Sukoróval ellentétben, ahol a népies divatok a lakásigényekhez kapcsolódva jelentkeznek, Tiszafüred polgári nosztalgiáját a fogyasztói szokások átalakulása élteti. Az elmúlt két évtizedben látványos urbanisztikai változások voltak regisztrálhatók, amelyek a lakófunkció kiszorulását és a szolgáltató szektor nagymértékű gyarodását hozták magukkal. A lakóházakból átalakított üzletek és a bővülő alapterületű bolthelyiségek megteremtették a strukturális alapfeltételeit az építési konjunktúrának, amely – anyagi okokkal magyarázhatóan – nem annyira új házak emelésében, mintsem a régiek átöltöztetésében manifesztálódik. Azt, hogy eközben mennyire nem a műemléki hitelesség, hanem a szelektív újjáalkotás dominál, jól jelzi, hogy a nyolcvanas évekig nagy számban fennmaradt kirakatszekrényeket és lehúzható vasrolókat, a háború előtti kereskedelmi élet e sajátos elemeit, sorra eltűntették.

Ahogy a sukorói népi folklorizmus is tág skálát mutat a műemléki elvekhez közel álló megoldásoktól a presztízsananyagok halmozásából kialakuló eklektikáig, úgy a polgári nosztalgia is szélsőséges formák között ingadozik. S, ahogyan amaz a népies motívumokat bátran átveszi távoli vidékekről is, úgy a polgári miliő is megteremthető a korábbi beépítéstől idegen városképi megoldásokkal, mint amilyen az árkádsor vagy a bazilikaforma. A folklorizmus és egyáltalán a nosztalgikus örökség anyagi formavilágát a hely hagyatéka csak esetenként, és csak részleteiben határozza meg. Míg tehát a megőrző örökségalkotás alapdokumentumában, a Velencei-kartában az áll, hogy a műemlék helyreállítás ott áll meg, ahol a hipotézis kezdődik, a nosztalgikus örökségalkotás számára ezek a hipotézisek, sőt, az ezeken is túllépő szabad asszociációk jelentik az igazi terepet. (Forr.: VELENCEI CHARTA/9.pont)

Az örökségalkotás dinamikája

Az eddigiek összefoglalásaként a formaképződésnek és a két kulturális örökségalkotásnak dinamikáját érdemes áttekinteni. A spontán formaképződés a lassan változó premodern korban létrehozta, bizonyos esetekben konzerválta a települések anyagias formáit, a később kulturális örökséggé alakítható településképet. Spontán keretek között az örökség megmaradását vagy fejlődését főként a hasznosság, az alkalmazkodóképesség határozta meg. Amikor a társadalmi sebességváltás a hatvanas években elérte a falusi településeket a korábbi településszövet – mindenekelőtt a lakóházállomány – egyik pillanatról a másikra elvesztette életképességét. A felgyorsult formaképződés logikáját követve a fejlődő vidék kilépett saját múltjából. A parasztház, mint anyagiasult hagyaték és a mobilitási pályára lépett parasztság, mint életfolyás, eltávolodtak egymástól.

194

Fontos kiemelni, hogy a hatvanas évek sebességváltásának két oldala van. Az egyik, hogy soha korábban ilyen mennyiségű családi ház nem épült vidéken. Egy-két évtized alatt többet változott Tiszafüred, Nagykarácsony és Sukoró látképe, mint a megelőző kétszáz esztendőben. A másik oldalon viszont a műemléki szemlélet térhódítása figyelhető meg. Az örökségvédelem egyre fokozódó súllyal szerepelt a fejlesztési koncepciókban és a rendezési tervekben. Jelenléte egyben szelekciós hatást is kifejtett, hiszen a látókörön kívül eső objektumtípusok elpusztultak, míg a kiemelt örökségek megmaradtak.

A megőrzés jellegéből fakadóan a huszonnegyedik óra mozgalma. Ha a változó társadalmi közegben a kellő pillanatban nincs jelen, utóbb csak rekonstrukciókra hagyatkozhat. A „kellő pillanat” területenként és korszakonként változó. Alapvetően azt lehet mondani, hogy azt a korszakot jelöli, amikor *egy társadalmi formáció kilép saját múltjából, és alapvetően más építészeti formák felé fordul.*

A rendszerint külső impulzusokból táplálkozó megőrző örökségalkotás akkor válhat széles társadalmi mozgalommá, illetve divattá, ha találkozik a formálódó élménytársadalom igényeivel. Sukorón a nyaralónépesség, Tiszafüreden a várossá váláshoz szükséges történeti tradíciók felvállalása és a bevásárolóutca kiépülése jelentette ezt a hatást.

A megőrzés tömegesedésével együtt azonban nő a reá nehezedő modernizációs nyomás, mígnem építészetiileg is eltérő mentalitássá nem válik. A huszadik század végén megjelenő nosztalgikus örökségalkotás bár sok tekintetben hasonlít a 19. századi műemléki elvekre, döntően mégiscsak *a posztmodern társadalom pluralizmusához és élményszerűségéhez kötődik.* A nosztalgikus örökségalkotás *tudatos választás a múlt kínálta formákból, a megőrzésből fakadó szigorú korlátok nélkül.* Nemcsak műemlék jellegű objektumok esetében mutatható ki, hanem újabb épületeken is.

Örökségi csoportok

Korunkban a három viszonyulás egyszerre él a falvak mindennapjaiban. Legerőteljesebben mind a mai napig a spontán formaképződés logikája érvényesül, de Tiszafüreden és főként Sukorón a kulturális örökségalkotás mechanizmusai is erősek. A következőkben a kérdőív adatainak segítségével a vidéki településeken jelenlévő társadalmi csoportok meghatározására kerül sor a spontán formaképződés és a kulturális örökségalkotás kifeszítette mezőben.

Alapvetően három attitűdnyaláb rajzolódik ki. Az első kettő a formaképződés logikáját tovább éltető vidékieké, akik a múltból történő kilépés különböző fázisainak megfelelően erősebben, vagy gyengébben kötődnek a történeti épületekhez. Előbbi hozzáállás összefoglalására a *konzervatív*, utóbbira a *modern* jelzőt használhatjuk. A harmadik, *posztmodernnek* elnevezett csoport válaszaiban a múlt kulturális értelmű átértékelése is megjelenik.

195

A történeti településkép fennmaradása nem determinisztikus következménye egyik vagy másik mentalitásnak. A lassan urbanizálódó konzervatív ízlésű csoportok nem egyszer műemlékileg értékesebb emlékanyagot őriznek, mint a társadalmi fejlődés csúcshoz közel álló, részben műemléki beállítottágú rétegek. A hármastipológia kapcsán meg kell említeni, hogy az teljes mértékben az esettanulmányok anyagára épül. Így pl. külön nem foglalkozik a szegregálódó területek örökségi kérdésével, mert – bár a terepmunka feltárt ilyen településrészeket – a százas mintán belül rendkívül csekély az itt élők képviselete.

A lassú, konzervatív modernitás

A konzervatív mentalitás a paraszti múltból relatíve lassan kilépő mikortársadalom sajátja, amely a hatvanas-hetvenes évek robbanásszerű urbanizációját csak nagy késésekkel követte. Ennek megfelelően a történeti településképet megőrző erők viszonylag erősek maradtak. A konzervatív attitűd legfontosabb ismérve a generációk válaszainak rétegszerű különbözősége, amelynek háttérben erős alkalmazkodási stratégia mutatható ki mind a napi divatok, mind a faluközösség megörökölt hagyatéka felé.

Legnagyobb mértékben Nagykarácsony válaszaiban érhető tetten a modernizációs kihívásokhoz erős közösségi szűrőkön át alkalmazkodó mintázat. Az ilyen jellegű fejlődés korábban a nép faluközösségek sajátja volt. Nagykarácsony rendkívül közel áll paraszti, jobban mondva, későparaszti múltjához. Az iskolai karrier és munkajelleg változók alacsony értékeket mutatnak. Még a legfiatalabb quarteilbe tartozók között is ötven százalékos az érettségivel nem rendelkezők részaránya. Az iskolai mobilitás tehát messze elmaradt a korabeli és mai országos tendenciáktól, így a falu jellegzetes fejlődési zárványt képez.

A zárvány jelleg nem jelent depressziós kirekesztettséget. Kétségtelen, hogy Nagykarácsony nem tartozik a legdinamikusabban fejlődő Fejér megyei községek közé, de alacsony munkanélküliségi rátájából is láthatóan, kiegyensúlyozott viszonyok jellemzik. A konzervatív attitűd tehát nem egyenlő a megrekedtséggel vagy a múltba fordulással, hiszen hiányzik belőle a statikusság. Ehelyett a tágabb társadalmi környezethez viszonyított lassabb ütemű, kiegyensúlyozottabb fejlődés jellemzi. A múlt épített örökségét igyekszik felhasználni, a teljes bontást elutasítja. Fontosnak tartja a műszaki előrelépést, de ezt apró lépésenként, hozzátoldásokkal, infrastrukturális bővítésekkel kívánja elérni. Ennek következményeként a nagykarácsonyi házfejlődés a hatvanas-hetvenes évekig követte a paraszti térszervezés lépcsőfokait, és megőrizte a házra vonatkozó régi paraszti értékeket is.

Ebben a társadalmi közegben az emberek megfigyelik egymás lakóházát, és maguk is egy kicsit kirakatszerűen építkeznek. Rendkívül fontosnak érzik a közös ízlésvilághoz való alkalmazkodást. E közös ízlésvilágot pedig maga a folytonos alkalmazkodás hozza létre és élteti tovább. Nagykarácsonyban a hetvenes évek elejének tornácbéépítései olyannyira hasonló megoldásúak, hogy azokat aligha lehet egyszerű divatjelenségként felfogni. Elterjedésük háttérben a kései paraszti értékrend egységesítő, determinisztikus alkotóereje fedezhető fel.

A lépésenként haladó urbanizáció következménye, hogy a kockaház és a paraszti hosszúház között nincsen éles megítélésbeli ellentét. A válaszok szerint a régies, hagyományos épületállományba a kockaház szervesen integrálódik. A háztípusok részletes megítélésekor a kockaház a felújított parasztházzal mozgott együtt. Mindkettőt relatíve jobbra értékelték, mint az újabb épülettípusokat. Kivételt a legfiatalabb korosztály képez, amely napjaink építészeti formanyelvét tarja példaképnek. Mindez persze nem véletlen. A nagykarácsonyi fiatalosság ugyanis már nem is sorolható a konzervatív attitűdöt valló csoporthoz. Mivel a konzervatív mentalitás átmeneti jellegű, és bizonyos paraszti hagyatékok továbbélésnek következménye, az újabb generációk színrelépésével szerepe egyre csökken.

A konzervatív ízlés a legszorosabban kötődik az egyén életútjához: leginkább a közvetlen megelőző és a közvetlen utána következő generáció épület típusait utasítja el, az időben távolabbi építkezések semlegesebb, kevésbé kritikus álláspontot indukálnak. Ennek tudható be, hogy az idősebb, mobilitási pályáját befejező generáció saját fiatalságának kockaházait és parasztházait relatíve jónak értékeli, de ugyanezeket a háztípusokat a fiatalabbak már nem kedvelik. Az egymást követő generációk igyekeznek az általuk korszellemnek tartott követelményekhez igazodni, annak horizontját figyelembe venni. Más kérdés, hogy a valóságban mindez külsőségekben mutatkozik csak meg, miközben a lakóház immanens alaprajzi fejlődése erős kontinuitást mutat.

A konzervatív attitűd Nagykarácsonyra a legjellemzőbb, de ez korántsem jelenti azt, hogy máshol ne volna tetten érhető. Sukoró és Tiszafüred idősebb generációinak paraszti származású, alacsony iskolai végzettségű első generációs munkásai igen hasonló válaszokat adtak. Mindez rámutat arra a sajátosságra, hogy a konzervatív attitűd és az abból következő településkép *átmeneti jelenség*, és a paraszti múltból való kilépés kezdeti, lassú szakaszát jelöli. Abban, hogy ez az átmeneti állapot milyen hosszúra nyúlik, több tényező játszik szerepet. Éppúgy hozzájárulhatnak öröklött strukturális sajátosságok, mint a modernizációs folyamat külső tényezői. Az öröklött strukturális sajátosságok alatt mindenekelőtt azt kell érteni, hogy a háború előtti paraszti hierarchiában, milyen pozícióval bírt a település mikrotársadalmá. Azt mondhatjuk, hogy minél lentebbről kellett induljon egy társadalmi réteg, annál nagyobb valószínűséggel haladt egy lassabb ütemű urbanizációs pályán. A Horthy rendszer szinte rendiesen zárt paraszti létformája egészen más jellegű volt az uradalmi cselédek esetében, mint egy polgárosodó füredi nagygazdánál. Így aztán bármennyire is forradalmiak voltak a negyvenes évek második felének, majd a hatvanas éveknek a változásai, az örökölt különbségek nem tűntek el teljes mértékben.

A földhöz jutott cselédség Nagykarácsonyban a szövetkezeti rendszerhez adaptáltan ugyan, de végigjárta a parasztosodás és paraszti „kispolgárosodás” lépcsőfokait. Ennek a fejlődési vonalnak sajátos épülete a korábbi mintáknak megfelelő „L” alaprajzú házforma éppúgy lehet, mint a sátoztetős kockaház. A kettő tulajdonképpen csak a kutató szemében válik el egymástól, hiszen a válaszadók egy csoportba sorolják mindkettőt. A lassabb változásokban nemcsak a hosszú távú strukturális tényezők játszottak szerepet, de a településpolitikai döntés is, amely Nagykarácsonyt mellékfaluvá minősítette. Mindeközben Sukorón az üdülőkörzeti minősítés, Tiszafüreden pedig a várossá fejlesztés a hetvenes években óriási lökést adott az urbanizációnak.

A gyors modernitás: a modern attitűd

A spontán hagyományokat tovább éltető viszonyulás bázisát azok a középfokú iskolai végzettséggel rendelkező, jellemzően középkorú vidékiek alkotják, akik rendkívül gyorsan adaptálták az urbanizációs mintákat. Mivel legtisztábban Tiszafüred válaszaiban érhető tetten ez a mentalitás jórészt innen származnak az adatok. Ugyanakkor keskenyebb metszetben, de Nagykarácsonyban és Sukorón is kimutatható a modern szemlélet jelenléte. Legfőbb jellemzője az erős mobilizációs motívum. A mobilitás éppúgy kimutatható a városból kifelé mutató migrációs szándékok magas arányában, mint a jelenlegi lakóházzal szembeni elégedetlenségben. A válaszok értelmezésekor egy rendkívül dinamikus urbanizációs periódus rajzolódik ki, amely kilencven után megtorpant ugyan, de az emberek orientációjában továbbra is kimutatható.

Tiszafüred mobilitási diagramja szabályos, ideálpéldája a második világháború utáni változó vidéknek. A legidősebb generáció a mezőgazdaságban dolgozott, az ő gyerekeik iparban helyezkedtek el, míg a nyolcvanas-kilencvenes években munkába állók között a

szolgáltató szektor a legnépszerűbb. A mai állapotokra jellemző, hogy az érettségizettek aránya közel negyven százalékos, a foglalkozási megoszlásban a szolgáltató szektor dominál. Az utóparaszti kockaházak mellett jelentős az emeletes családi házak aránya, sőt a tömbházak jelenléte sem elhanyagolható. A korcsoportokat elemezve látható, hogy a hetvenes-nyolcvanas években az addig népszerű kockaházakat leváltva az emeletes családi házak jelentették a korszerűség zálogát.

A kockaház-emeletes családi ház stafétaváltása a másik két településen némileg másként zajlott. Nagykarácsonyban jóval kisebb volumenű volt, és csak a nyolcvanas évektől mutatható ki. Sukorón a kockaházak kevésbé markáns lenyomatot hagytak a településen, miközben az emeletes családi házak Tiszafüreddel egy időben kezdtek feltűnedezni. Mindez azzal függ össze, hogy Velencei-tó melletti falu évtizedes stagnálás után a nyolcvanas években emelkedett fel.

Visszatérve Tiszafüredre megállapítható, hogy a legnagyobb átalakulás a hetvenes évekre tehető. A gyors urbanizáció nem kímélte a korszerűtlen ingatlanokat, ugyanakkor a kivezető sugárutak és a Fő utca módosabb épületei átvészelték ezt a korszakot. A háború előtti falut jellemző egyszerű vályogházak eltűnedeztek, csak a szegregálódott belső övezet kisebb utcáiban maradtak fenn viszonylag egységes történeti utcaképek. Utolsó hírmondói állnak csak a félig földbe vajt, putriszerű lakóházaknak. Noha ezek bontása áthúzódott a kilencvenes évekre, a város történeti belterülete a nyolcvanas évek második felétől alig változott.

Tiszafüreden a tényleges településkép és a válaszok alapján felvázolható vágyott települési arculat messze esnek egymástól. A hetvenes évek „virágkorát” idéző kockaházakat és az emeltes családi házakat a többség különösen esztétikailag, de kisebb mértékben lakhatósági szempontok alapján is elutasítja. A gyors urbanizáció eredményeként a hagyományos értékrendből kilépett, de az alternatív hagyományozás útjait még nem járó mikortársadalom tárulkozik fel.

Láthattuk, hogy Nagykarácsonyban a változás eléggé lassú volt ahhoz, hogy a falusi társadalomra jellemző generációs különbségek fennmaradjanak. Tiszafüreden is kimutatható ugyan az idősebb korosztályok relatív vonzódása a paraszti épületekhez és a kockaházakhoz, de abszolút értelemben körükben is a legújabb építésű házak a legnépszerűbbek. Ebben a közegben nem volt ideje beérnie az újabb és újabb házdivatoknak, így az egyes háztípusok nem válhattak egy-egy generáció sajátjává. A szinte kényszerként jelentkező mobilizációs törekvés rendkívül erősen kötődik a kortárs divatokhoz. Miközben Nagykarácsony építészetiében a nyolcvanas évekig utóparaszti szűrőn keresztül érvényesültek a modernizációs kihívások, Tiszafüreden ez a fajta zárványszerűség, vagy másként fogalmazva a genius loci immunrendszere, évtizeddel korábban megszűnt.

A történeti parasztság építészetiének presztízse nem túl magas. A modern attitűd rendkívüli mértékben felnagyítja a letűnt korok építészeti emlékeinek fenntartási költségét, miközben csekély eszmei, vagy esztétikai értéket tulajdonít számukra. A három helyszín közül itt volt a legmagasabb azok aránya, akik a régi épületek bontását nem tartják sajnálatosnak. Miközben a lassan urbanizálódó falusi közösség saját generációjának formanyelvét értéknek tekintik, csak szülei, nagyszülei ízlését utasítja el, addig a gyorsan változó társadalom saját örökségétől is szabadulni szeretne. Jellemző, hogy a kockaházak, illetve kockaházszerű épületek dominálta Tiszafüreden a többség más lakóházban élne szívesebben, leginkább valamelyik napjainkat megtestesítő épületben. Éppen annak a szocialista korszaknak a legrosszabb a megítélése, amelyik a leginkább átalakította a város arculatát.

A modern mentalitás napjaink épülete felé homogenizálódó ízlést rajzol elénk. Miközben a kockaház, kisebb mértékben a felújított parasztház megítélésekor az iskolai végzettség és a kor szóró változóként szerepel, addig az emeletes családi ház a korosztályi különbségek, míg napjaink épülete már az iskolai végzettség hatását is elmosza. A kocka-

házak és a parasztházak kedvelőit az idősebb, alacsony iskolai végzettségű csoportokban kell keresnünk, azoknál, akik építésetileg a leginaktívabbak. Az ő konzervatívizmusuk generációs ihletettséggű, akárcsak Nagykarácsonyban. Nem azért szeretik a parasztházat, mert ahhoz valamilyen különös történeti, esztétikai vagy identitásformáló erőt társítanak, hanem mert az ő korosztályuk részben e háztípushoz kötődik. Éppen ezért a parasztházakhoz hasonlóan a fiatalágukat reprezentáló kockaházat is megbecsülik. Az emeletes családi házak esetében is kimutatható, hogy az ötvenes-hatvanas éveiben járó generáció - amely egykor a kockaházakról a késő kádári emeletes házak felé fordult el - az átlagosnál jobban kötődik a letűnt kordivathoz.

A késő Kádár kor építészetét legerőteljesebben a fiatal értelmiségiek utasítják el. Az ő esetükben a generációs ízlésváltozás jelenleg is zajló folyamat, amely a szülők világához köthető letűnt divatokhoz képest határozza meg magát. Főként gazdasági kérdések fogják eldönteni, hogy a fiatal generáció képes lesz-e saját képére formálni a település arculatát. Ha erős konjunktúra következne be, úgy a mai kockaházakkal kiegészült történeti házállománynak a hetvenes évekhez hasonló nagymérvű pusztulását prognosztizálhatnánk.

A posztmodern horizont

Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy a felvételek során tisztán műemléki csoport, amely kizárólag a megőrző hagyományozódás mellett kötelezte volna el magát, nem volt elkülöníthető. A leginkább műemlékinek nevezhető réteg, amely egyedül Sukoró bevándorló lakossága esetében jelent szociológiailag értékelhető tömeget, éppúgy vonzódik a legmodernebb, legújabb épületekhez, mint a paraszti hagyományokhoz.

Miközben Nagykarácsonyban a kockaház és a parasztház együttmozgása volt megfigyelhető, Sukorón napjaik épülete és a parasztház mutat hasonlóságot. Összefonódásuk olyan kérdésekben is kimutatható, mint a hagyományos és az öregek kategóriákra adott értékelések. A korszerűség és a régmúlt tiszteletének keveredését mutatják a műemléki alapelvekre, illetve a történeti épületekre vonatkozó válaszok is. A többség egyaránt ellenzi a bontást és a korszerűsítést, szépnak tartja a régi házakat, miközben a legmodernebb megépítését támogatja. Érdekes, hogy a helybeli, kevésbé iskolázott réteg a régi házak konzerválását, a beköltözők az újak építését szorgalmazza. Mindebből látható, hogy az alternatív hagyományozást preferáló beköltöző réteg, leginkább fejlődésközpontú csoport is. A másik két helyszínen nem tartották a ház műszaki állapotát olyan fontosnak, mint a műemlékekkel teli Sukorón.

A fejlődésközpontúság nem véletlen, hiszen a faluban nagy számban telepedett meg a rendszerváltás nyertesei közé sorolható felsőközéposztály. A bevándorlók főként Budapestről és Székesfehérvárról érkeznek, legalább érettségizettek, de jelentős hányaduk felsőfokú végzettséggel rendelkezik. Sokatmondó adat, hogy Sukorón a diplomások aránya tizenhat százalékos volt 2001-ben, ami négy százalékponttal haladja meg az országos átlagot (Forr: NÉPSZÁMLÁLÁS... 2001). Mindemellett az utóbbi évtizedben rendkívül gyorsá vált a helyi lakosság felemelkedése is, ami a jól fizető ingázó munkahelyeknek köszönhető. A hatvanas években még a mezőgazdaság kiemelkedő jelentőséggel bírt a községben, mára pedig az ipari munkavállalást is háttérbe szorította a szolgáltató szektor. Sukorón a nyolcvanas évek második felétől zajlanak olyan gyorsaságú építészeti és társadalmi átalakulások, mint amilyenek Tiszafüreden a hetvenes években voltak megfigyelhetők. Az építési konjunktúrára jellemző, hogy a válaszdók csaknem ötven százaléka 1989 után épült házban lakik. Különösen a felsőfokú végzettségűekre jellemző az új építésű családi ház, miközben az alapfokú, helybeli válaszdók a más községekben megismert arányban lagnak kockaházakban.

Feltűnő, hogy a sukoróiak értékítéleteiben a késő kádári emeletes családi házak mennyire összemósódnak a kockaházakkal. Különösen a beköltöző értelmiségiek szemében tűnik sze-

187

173, 174

165

gényesnek a szocializmus utolsó szakaszának építészete. Ennek oka, hogy miközben Nagykarácsonyban és Tiszafüreden ízlésbeli nemzedékváltásról beszélhettünk, Sukorón rétegspecifikus ízlésváltozással állunk szemben. A tőkeerős középosztály építészete mellett már az alig húsz-harminc éves lakóépületek is avittnak tűnnek az alacsony presztízsértékű kockaházak mellett. Ezzel magyarázható, hogy az emeletes családi ház a másik két településen lakhatási szempontból még relatíve jó osztályzatokat kapott, miközben Sukorón teljes elutasításban részesült.

187 A rendkívüli mértékben felgyorsult településfejlődésből következik az új építésű lakóházak magas a presztízsértéke. Ha a szuburbanizációs folyamatoknak ez volna az egyetlen velejárója, örökségi szempontból tekintve a sukorói modell nem sokban különbözne a harminc évvel korábbi Tiszafüredtől. Eltéréseket tapasztalhatnánk ugyan a mobilitási pályák alakulásában, a kordivatokból következő építészeti formákban, de lényegét tekintve mindkét esetben a spontán szemlélet jelenközpontúsága mutatkozna meg. Ugyanakkor Sukorón az új építésű otthonok kénytelenek megosztani elsőségüket a korszerűen felújított parasztházakkal. A válaszok legjellemzőbb tulajdonsága ebből az időbeli polaritásból fakad. Nagykarácsonyban és Tiszafüreden a ház hozzávetőleges építési ideje és annak generációkhoz köthető megítélése között lineáris volt az összefüggés, Sukorón azonban a legrégebb és a legújabb korszak köt szövetséget a szocialista házak „szürkesége” ellen. A háború előtti lakóházak megítélése kifejezetten jónak mondható. Nemcsak esztétikailag tarják értékesnek ezeket az ingatlanokat, de piaci nézőpontból is. Sukorón a legszegényebb házak között meg
178 sem említették a parasztházakat. Igaz ugyan, hogy az anyagi reprezentációban és a szépség
184 tekintetében napjaink épülete megelőzi a parasztportát, de települési szinten már a régi lakóházé az elsőség.

A posztmodern horizont hagyománytisztelőtében nem válik el egymástól a megőrző és a nosztalgikus szemlélet. A régi megtartása és a régies alapformákat betartó, – műemlékes szakszóval élve – településképileg illeszkedő beépítések közötti különbségtétel hiánya legszembeötlőbben a saját lakóház besorolásában mutatkozik meg. Sokan, akik az utóbbi évek
84 szigorú építési előírásait betartva nyeregtetős hosszúházakat építettek, saját otthonukat a felújított parasztházhoz hasonlították. Szintén sokatmondó e tekintetben, hogy a helyi hagyományos építésmódot képviselő zsellérházak alig néhányan tartották jellemzőnek a falura. A
1 paraszti nosztalgiát teljes mértékben kielégítette a Felföldről származó felújított parasztház. Így tehát a megőrző hagyományozás központi fogalma, a *genius loci* helyett, a parasztház dialektusoktól független képe uralja a múlt képzeteit. A helyi parasztház hatása csak a nádfedés kapcsán mutatkozik meg. A „*mi a műemlék*” kérdésre adott nyílt válaszokban nagy
5 számban említették a nádfedeles régi parasztházakat. Más kérdés, hogy ezen nádfedeles zsellérházakat egyre inkább nyaralóként, nem pedig lakóházként tartják számon.

Fontos kiemelni, hogy a hatvanas évekig Sukorón a nagykarácsonyhoz hasonló lassú urbanizáció zajlott, amely a nyári konyhás kockaházakban és az „L” alakban bővített parasztházakban mutatkozott meg. Az akkor fiatal generáció mai ízlése rendkívül hasonló mind Tiszafüreden, mind Nagykarácsonyban, mind Sukorón: rejtett vagy nyílt kockaház és parasztház szimpátia figyelhető meg. A későbbi generációk elfordultak a népi hagyományoktól. Sukoró specialitása, hogy a megjelenő üdülönépesség és a turisztikai fejlesztések a hetvenes években új forgalmi értéket hoztak a parasztportáknak. A spontán hagyományozódás kizárólagossága így megtört, és idővel a helybeliek ízlését is megváltoztatta.

A falusiak és a városokból kiköltözők viszonyrendszeréből további két lényeges momentumot kell kiemelni. Az első, hogy utóbbiak a társadalmi hierarchia magasabb lépcsőfokain helyezkednek el. A második, hogy idegenségükből következően kivonhatták magukat a falu értékrendje alól. Előnyösebb réteghelyzetük folytán a helybeli mobilizálódó lakosság számára közvetlen mintaképpel szolgáltak. Sukorón a felújított parasztporta gazdagságot

sugall, ami pedig egyáltalán nem jellemző a másik két helyszínre. A „népies” lakóház stá-tusszimbólum, a fogyasztásban jelentkező finom megkülönböztetés. A hetvenes években a nyaraló puszta birtoklása, később az egyre drágábbá váló felújítások jelezték, hogy a tulaj-donosnak nincsenek mindennapi anyagi gondjai. Érzékelhető, hogy a falusiak véleménye idővel megváltozott. Miközben az idősebbek fele egyetért a spontán hagyományozódás lo-gikájából következő állítással, hogy az öreg házban rendszerint szegény emberek laknak, addig a fiatalabb, érettségizett korosztálynak csak egyötöde.

A parasztházhoz kötődő magas társadalmi presztízs persze önmagában nem lett volna elég a műemléki szemlélet meggyökeresedéséhez. Tiszafüreden ugyanis, ahol szintén nem elhanyagolható a felsőfokú végzettségű értelmiség jelenléte, nem sikerült a sukoróihoz ha-sonló attitűdöket kimutatni. Magyarazatul szolgálhat, hogy miközben Tiszafüreden az ér-telmiség helyben termelődött ki, s így értékrendjében, rokonsági viszonyaiban mélyen beágyazódott a kisváros szövetébe, addig a sukorói értelmiség jórészt kívülről érkezett. Mivel a beköltözők számára a vonatkozási csoport a kibocsátó közösség maradt, a társadalmi nor-maszegés veszélye nélkül hódolhattak a falusiak szemében különös „parasztház-hóbortjuk-nak”. Idővel a szuburbanizációs mozgások erősödésével párhuzamosan a nyaralók megőrző szemlélete helyett egy posztmodern építészeti nyelv alakult ki, amelyben jól megfér egymás mellett a távirányított garázskapec és a hagyományos nádtető.

Összefoglalva a sukorói válaszok mögött feltáruló örökségalkotási dinamikát, a kö-vetkező fázisokra bukkanunk. A legidősebb helyi lakosság a nagykarácsonyi attitűdökhöz áll közel. Esetükben a kockaház preferálása a legfeltűnőbb. A beköltöző hivatalnokok és a he-lyiek ízlése egyrészt Tiszafüred gyorsan mobilizálódó társadalmára emlékeztet, ennyiből orientációjuk a korszerűnek vélt napi divatokhoz illeszkedik, másrészt új elemként alterna-tív örökségalkotási mechanizmus mutatható ki.

12. ZÁRSZÓ

Láthattuk, hogy az épített környezet a vizsgált falvakban a hatvanas évekig az aktuális társadalmi változásoknak megfelelően alakult, formálódott. A spontán hagyományozódás logikája szerint az épületek csupán aktuális, gyakorlati, funkcionális értékei jelentősek. A funkcionális érték számos tényezőtől tevődik össze. Ide tartozik többek között a technikai kivitelezés korszerűsége, a pszichológiai kötődés, a csoportidentitás kifejezése és az orientációs horizonthoz való alkalmazkodás. A hatvanas évek alapvetően nem hoztak változást ezekben a funkciókban. Az építetők továbbra is igyekeztek a lehető legmodernebb, legjobbnak tartott anyagokat felhasználni, a házon kifejezésre juttatták saját egyéniségüket, ízlésüket, társadalmi rangjukat. Döntő fordulat nem is annyira a házhoz fűződő értékekben, mint a házépítés módjában következett be. A szövetkezetesítés megszüntette a paraszti kisgazdaságokat, az ipari fellendülés kiszorította a hagyományos anyagokat, urbánus lakásminták terjedtek el. Olyan technikai és társadalmi sebességváltozás zajlott le, amely minőségét és mennyiségét tekintve is felülmúlta a korábbi évszázadok minden változását.

A múltból való kilépés révén a generációk között, sőt egyes esetekben egy-egy generáción belül is eltérő házdivatok alakultak ki. A régiség egyszerűen feltárulkozott, láthatóvá lett. A faluképben soha korábban nem látott kontrasztok jelentek meg. Az átalakulás dinamikája folytán egymás mellé kerültek ágasfás szelemenes ősi kunyhók és betonfödemes emeletes családi házak, sártapasztásos falazatok és csempézett otthonok. A változást a falusiak is érzékelték, de semmilyen racionális ok, vagy romantikus felhang nem szólt a régi épületek megőrzése mellett. A leendő műemlékek megtartása ebben a folyton változó közegben éppen a legszegényebb, a fejlődésből részben vagy teljesen kiszorult csoportok kezébe került. Az urbanizálódó faluban a történeti együttesek lakói rendszerint a helyi társadalom alsóbb rétegeiből kerültek ki, miközben a feltörekvő csoportok máshová költöztek. A szukcessziós mozgások révén a korábbi településszerkezet lényegi módosulásokon ment keresztül. A történeti falumag elvesztette központi, vezető szerepét, szélsőséges esetben lakatlan, vagy részben lakatlan csontvázzá alakult.

A parkoló pályára került épített örökség felfedezése főként kívülállókhöz kötődik, hiszen az utóparaszti értékrendszerekben a műemlékvédelem normaszegésnek minősül. Aki „tehetséges” (értsd: szorgalmas, sikeres), az nem elégszik meg az örökölt vagyonnal, hanem gyarapítja, alakítja azt. Ugyanakkor a megőrző hagyományalkotás eszközrendszere meglehetősen korlátozott. A múzeumi bemutatás egy-egy emléken túl érdemben nem szól bele a településképi alakulásába, csak akkor, ha találkozik tömeges társadalmi motivációkkal. Az adott építészeti objektumok belső, immanens építészeti tulajdonságai és a társadalmi csoportok felől érkező elvárások találkozási pontjain alakulnak ki a műemlékvédelmi övezetek. Egy hasonló adottságú földfalazatú, nádfedeles, kis alapterületű szegényparaszti épületre a hetvenes években Tiszafüreden rendszerint bontás, míg Sukorón a nyaralóknak köszönhetően a megújulás várt. A Tisza-parti város kereskedőházai pedig azért említhetők a megőrzés sikertörténeteinek között, mert a mai fogyasztói társadalom bevásárló igényeit is kielégítik. Ezzel szemben Nagykarácsonyban hiába került helyi védelem alá a papi uradalom néhány épülete, ha léptékükből kifolyólag messze meghaladják a lokális térben jelentkező igényeket.

Ezért mondhatjuk, hogy a megőrző örökségalkotás településképi szinten csak valós életfolyamatokkal karöltve működőképes. Mikor az életfolyások visszafogadják a múlt emlékeit, rendszerint nem tisztán megőrzési céllal, hanem nosztalgikus felhangokkal teszik azt. A nosztalgikus hagyományozódás lényegében a műemléki gondoskodás társadalmasodása. Olyan társadalmi közeg sajátja, amely túllépett a szűkösség korszakán, és megengedheti magának a múlt tradícióinak felvállalását. Természetes, hogy a múlt jelenhez igazítása konfliktusokat teremt, gyakran a műemlékvédelemtől meglehetősen messze álló megoldásokat preferál, ám ezt a problematikát egy másik kutatási program keretei közt lenne célszerű vizsgálni.

13. HIVATKOZÁSOK

Felhasznált irodalom

- ÁDÁM László–MAROSI Sándor–SZILÁRD Jelnő (1959): *A Mezőföld természeti földrajza*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ALEXANDER, Christopher (1978): *A pattern language*. Town, Buildings, Construction. Oxford, University Press.
- ARON, Raymond (1965): *Main Currents in Sociological Thought*. New York–London, Basic Books.
- BAJMÓCZY Péter (2000): A „vidéki” szuburbanizáció Magyarországon, Pécs példáján. In: *Tér és Társadalom* 2–3. 323–330.
- BAKÓ Ferenc (1975): A lakóház alaprajzi fejlődése Észak-Magyarországon. Eger, *Egri Múzeum Évk.*, 175–220.
- BALASSA Iván (szerk., 1997): Magyar néprajz IV. kötet. Életmód. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BALASSA M. Iván (1989): A magyarországi németek népi építkezéséről. In: *Ház és ember* V. 31–49.
- BALASSA M. Iván (2002): A Faksz-házaktól a szocialista faluig. Népi építészet a 20. században. In: *Ház és Ember* 39. 163–174.
- BARABÁS Jenő–GILYÉN Nándor (2004): *Magyar népi építészet*. Budapest, Mezőgazda.
- BAUSINGER, Hermann (1995): *Népi kultúra a technika korában*. Osiris-Századvég, Budapest.
- BAZSÓ Gábor–MADARÁSZ Margit (2000): *A műemlékvédelem táguló körei*. Kiállítás. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal.
- BECKER, L. Carl (1958): What are historical facts? In: *Detachment and the Writing of History*. Ithaca, Cronell University Press. Idézeteket közöl: GYÁNI Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése* (bibliográfiai adatokat lásd GYÁNI 2000)
- BELUSZKY Pál–SIKOS T. Tamás (1982): *Magyarország falutípusai*. Budapest, MTA Földrajztudományi Kutató Intézet.
- BERECZKI ILONA – SÁRI ZSOLT (szerk.) (2005): *A népi kultúra, a lakáskultúra és az életmód változásai a 19–20. században*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum Kiadványa, Szentendre.
- BEREY Katalin (1981): *Szociálpolitikai kísérlet Magyarországon a 40-es évek elején*. Budapest, Művelődési Minisztérium.
- BÍRÓ Zoltán (1987): Egy új szempont esélyei. In: *Néphagyományok új környezetben*. (szerk. BÍRÓ ZOLTÁN–GAGYI JÓZSEF–PÉNTEK JÁNOS) Bukarest, Kriterion. 26–48.
- BLOCH, Marc (1996): Az európai társadalmak összehasonlító történelméről. In: *A történész mestersége. Történetelméleti írások*. Budapest, Osiris. 169–200.
- BOGNÁR Bulcsú (2004): „A merészség a koncepcióban.” Erdei kísérlete a hajnali társadalomszemlélet adaptációjára „A magyar paraszttársadalom” című művében. In: *Korall* 15–16. 226–247.
- BOERDIEI, Pierre (1978): Die feinen Unterschiede. Frankfurt M.:Schrkamp.
- BRAUDEL, Fernad (1996): *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. Budapest, Osiris–Akadémiai Kiadó.
- CHASTEL, André (1997): Az örökség fogalma. In Erdősi P.–Sonkoly G. (szerk.) (2004): *A kulturális örökség*. Budapest: L’Harmattan – Atelier, 97–133.
- CHOHAY, Françoise (1998): *Alegoria patrimoniului*. Bucuresti, Editura Simetria.
- CS. DOBROVITS Dorottya (1983): *Építkezés a 18. századi Magyarországon. Az uradalmak építésze*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- CSERI Miklós–SÁRI Zsolt (szerk. 2009): Vidéki életmódváltozások a 20. században. Szentendre, Szabadtéri Néprajzi Múzeum.
- CSITE András (1997): Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták. In: *Szociológiai Szemle* 3. 117–137.
- CSURGÓ Bernadett (2007): Képek és képzetek a mai magyar vidékről. In: *Vidékiek és városiak. A tudás-és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. (szerk. Kovács Imre) Budapest, L’Harmattan – MTA PTI. 45–66.
- DEMETER Zsófia–LUKÁCS László (1979): *A puszták népe. A Mezőföld története*. Székesfehérvár, István Király Múzeum Közleményei 133.
- DERCSÉNYI Dezső (1980): *Mai magyar műemlékvédelem*. Budapest, Magvető Kiadó.

- DÉRY Attila (1995): *Nemzeti kísérletek építészetünk történetében*. Budakeszi, Plinthosz.
- DOBROSI György (1986): Tiszafüred az ellenforradalmi rendszer időszakában. In: *Tiszafüredi Tanulmányok* 2. (szerk. Fűvessy Anikó – Szilágyi Miklós) Szolnok, Tiszafüred Városi Tanácsa – Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága. 24–63.
- DURKHEIM, Emile (1978): *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- ERDEI Ferenc (1941): *A magyar paraszttársadalom*. Budapest, Franklin társulat.
- ERDEI Ferenc (1976): *Magyar tanyák*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ERDŐSI Péter – SONKOLY Gábor (szerk. és előszó – 2000): *A kulturális örökség*. Budapest, L'Harmattan–Atelier.
- EMERSON, Robert M. (2001): Producing Ethnographies. Theory, Evidence and Representation, in Contemporary Field Research. In: *Contemporary Field Research. Perspectives and Formulations* (edited by Emerson Robert M). Prospect Heights Illions, Waveland Press. 281–316.
- ENYEDI György (1996): *Regionális folyamatok Magyarországon*. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.
- FARKAS Gábor (1991): Nagykarácsony. In: *Fejér Megyei Történelmi Évkönyv* 22. Székesfehérvár, Fejér Megyei Levéltár. 151–198.
- FEJŐS Zoltán (2003): Jelenkori néprajzkutatás és néprajzi muzeológia. In: *Néprajzi jelenkorkutatás és a néprajzi gyűjtemények változása*. (Szerk.: Fejős Zoltán) Budapest, Néprajzi Múzeum.
- FREMONT, Armand (1996): The Land. In: *Realms of memory II*. (Szerk. Nora, Pierre) New York, Columbia University Press. 3–36.
- FÜVESSY Anikó (1988 a): Történelmi tudat- helytörténelmi hagyományok. In: *Tiszafüredi Tanulmányok* 3. (Szerk: Fűvessy Anikó – Szilágyi Miklós) Szolnok, Tiszafüred Városi Tanácsa – Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága. 3–26.
- FÜVESSY Anikó (1988 b): Józsa Gyuri a néphagyományban. In: *Tiszafüredi Tanulmányok* 3. (Szerk: Fűvessy Anikó – Szilágyi Miklós) Szolnok, Tiszafüred Városi Tanácsa – Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága. 27–50.
- FÜVESSY Anikó – GULYÁS Éva (1984): *Karcag Kántor Sándor Fazekasház*. Budapest, Tájak korok Múzeumok Kiskönyvtára 166.
- GEERTZ, Clifford (1994): Sűrű leírás: Út a kultúra értelmező elmélete felé. In: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Budapest, Századvég Kiadó. 170–199.
- GLATZ Ferenc (1988): Hajnal István történetírása. In: *Valóság* 3. 52–56.
- GLATZ Ferenc (1993): Hajnal István történetírása. In: *Technika és művelődés*. (bibliográfiai adatokat lásd HAJNAL 1993). 7–17.
- GOLDTHORPE, J. H. (1991): The Uses of History in Sociology: Reflections on Some Recent Tendencies. *British Journal of Sociology* 2. 211–230.
- GRANASZTÓI (Rihmer) Pál (1976): *Városaink sorsa*. Budapest, Magvető.
- GRANASZTÓI (Rihmer) Pál (1943a): Népi építészet és az európai agrárcivilizáció. In: *Tér és Forma*. 37–39.
- GRANASZTÓI (Rihmer) Pál (1943b): Farmertelep az Egyesült Államokban. In: *Tér és Forma*. 54–55.
- GUNST Péter (1998): A magyar agrártársadalom 1850–1914 között. In: *A magyar agrártársadalom a jobbagyság felszabadításától napjainkig*. (szerk: Gunst Péter). Budapest, Napvilág Kiadó. 163–208.
- GYÁNYI Gábor (2000): *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- GYÖRFFY, István (1939): *A néphagyomány és a nemzeti művelődés*. Budapest, Egyetemi Néprajzi Intézet.
- GYÖRFFY István (1943): *Magyar falu magyar ház*. Budapest, Turul Kiadás.
- JENEI Tibor (2007): *Tiszafüred településföldrajza*. Kézirat. Tiszafüred, Kiss Pál Múzeum.
- HADIK András (1987): A népi irányzatról, a falu építészetéről. In: *Építés és tervezés Magyarországon 1945–56*. Budapest, Magyar Építészeti Múzeum Katalógusa. 27–32.
- HAJDÚ Tamás (2006): *A mezőgazdaság megváltozott helyzete Tiszafüreden 1945-től az 1960-as évekig*. Szakdolgozat. Tiszafüred Városi Könyvtár és Információs Központ.

HAJNAL István: A hivatkozott szövegrészek két tanulmánykötetben jelentek meg. A szövegben hivatkozott oldalszámok e kötetekre vonatkoznak, miközben itt az eredeti megjelenés, vagy forrás adatait tüntetem fel:

- (1) HAJNAL István (1993): *Technika és művelődés* (szerk. Glatz Ferenc) Budapest, História MTA Tudománytörténeti Intézete.
- (2) LAKATOS László (szerk. 2001): Hajnal István. Budapest, Új Mandátum Kiadó.

Tanulmányok, könyvrészletek, kéziratok:

- (1) HAJNAL István (1920): *Árpád-kori oklevélíráások és a francia egyetemek* (kézirat MTA KK. MS 5389/1).
- (2) HAJNAL István (1921): *Írástörténet az írásbeliség felújulása korából*. Budapest: Budavári Tudományos Társaság.
- (1) HAJNAL István (1932): *Európai kultúrtörténet- írástörténet*. Kézirat, MTA KK MS 5389/5.
- (2) HAJNAL István (1939): Történelem és szociológia. *Századok*. 1–32 és 137–166.
- (2) HAJNAL István (1942): A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről. *Századok*. 1–42. és 133–165. Idézeteket közöl: LAKATOS László (1996): *Élet- és a formák*.
- (2) HAJNAL István (1946): Új történetpszichológia. Ms5388/62-66. Idézeteket közöl: LAKATOS László (1996).

HÁMORI Péter (2004): Korszerű és népi? Korszerű vagy népi? Viták a magyar falu építészetéről a 20. század első felében. In: *Századvég* 4. 3–26.

HANTOS László (1970): A falusi települések fejlettségi és ellátottsági színvonala Fejér megyében. In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 4. Székesfehérvár, Fejér Megyei Levéltár. 599–677.

HARTOG, François (2000): Örökség és történelem: az örökség ideje. In: *Régio* 4. 3–25.

HAUSER, Arnold (1982): *A művészet szociológiája*. Budapest, Gondolat.

HETÉNYI István (1992): *Nagykarácsony története*. Dunaújváros, ALBEX Lap és Könyvkiadó.

HORVÁTH Gergely Krisztián (szerk. 2001): Korall körkérdése a társadalomtörténet-írás helyzetéről. In: *Korall* ősz-tél. 186–238.

HUSZÁR Tibor (1993): Hajnal István és a magyar szociológia intézményesülése. In: *Valóság* 6. 39–47.

KAPITÁNY Ágnes–KAPITÁNY Gábor (2000): *Beszélő házak*. Budapest, Kossuth Kiadó.

KÁROLYI János (1904): *Fejér Vármegye története*. Székesfehérvár, Csitári Kő és Könyvnyomdája.

KATHY Imre (1979): Esztétikum és praktikum összefüggése a környezet alakításában. Falusi épületeink esztétikai problémái. In: *Építés-Építéstudomány* 3-4. 383–388.

KERÉKGYÁRTÓ Béla (1996): Fejlődéstörténet és kordiagnózis. Hajnal István és a modernség problémái. In: *Századvég* 4. 91–108.

KIRÁLYY Ferenc (1965): *Tiszafüred határának és belterületének földrajzi nevei. A hozzájuk fűződő hagyományokkal és térképekkel*. Kézirat. Tiszafüred Városi Könyvtár és Információs Központ.

KOGUTOWICZ Károly (1930): *Dunántúl és Kisalföld. Írásban és képen*. Szeged, M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Földrajzi Intézete.

KÓSA László–FILEP Antal (1978): *A magyar nép táji-történeti tagozódása*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KÓSA Zoltán (1968): *A XX. század építésze*. Budapest, Minerva.

KOTSITS Endre (1931): *A mezőgazdaság és a falu építésze*. Budapest, Pátria.

KOVÁCH Imre (2003): A magyar társadalom „paraszttalanítása” – európai összehasonlításban. In: *Politikatudományi Szemle* 3. 41–65.

KOVÁCS Kázmér (2000): Narkisszosz tükre. In: *Tusnád 2000. Épített örökség és társadalom*. Tusnád, A műemlékvédelem elméleti és gyakorlati kérdései 9. nemzetközi tudományos ülésszak kiadványa. 79–82.

KOVÁCS Gábor (2002): Harmadikutas magyar gondolkodók. Németh László, Hajnal István, Bibó István. In: *Liget* 8. 64–75.

KULCSÁR Kálmán (1982): A magyar falu és a magyar parasztság. In: *A falu a mai magyar társadalomban*. (szerk. Kulcsár Kálmán). Budapest, Akadémiai Kiadó. 11–40.

LADÁNYI Miksa (szerk. 1936): *Hevesvármegyei ismertető és adattár*. Budapest, Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala.

LAKATOS László (1996): *Az élet és a formák*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.

- LEDUC, Jean (2006): A történészek és az idő. Pozsony, Kalligram.
- LETENYEI László (2006): *Településkutatás I. Módszertani kézikönyv*. Budapest, Új Mandátum Kiadó-Ráció Kiadó.
- LORENZ, Konrad (2002): *Emberi voltunk hanyatlása*. Budapest, Cartaphilus.
- LOWENTHAL, David (2004): Az örökség megteremtése. In: *A kulturális örökség* (szerk: Erdősi Péter–Sonkoly Gábor) Budapest, L'Harmattan–Atelier. 463–493.
- LÖW, Martina (2001): *Raumsoziologie*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- LÖVEI Pál (1998): Romanika és gótika. In: *Magyarország építészeteinek története*. (szerk: Sisa József – Wiebenson, Dora). Budapest, Vince Kiadó. 21–62.
- LUKÁCS László – AMBRUS Lajos – L. SIMON László (2005): *Édes szőlő, tüzes bor: A Velencei-tó környékének szőlő és borkultúrája*. Budapest – Pázmánd, Ráció Kiadó – Velencei-tó Környékéért Alapítvány.
- LUKOVICH Tamás (2001): *A posztmodern kor városépítészetének kihívásai*. Budapest, Pallas Stúdió.
- MAJOR Máté (1981 a): „Sziget”-ház, „sziget”-lakás vagy közösségi otthon? In: *Új építészet, új társadalom 1945–1978*. (szerk: Major Máté – Osskó Judit) Budapest, Corvina Kiadó. 195–200.
- MAJOR Máté (1981 b): A családiház-problémáról – nem utójára. In: *Új építészet, új társadalom 1945–1978*. (szerk: Major Máté – Osskó Judit) Budapest, Corvina Kiadó. 240–247.
- MAKSAY Ferenc (1971): *A magyar falu középkori településrendje*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MÁRKUS István (1979): *Nagykőrös*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- MÁRKUS István (1996): Hajnal István igaza. In: *Polgárosodó parasztság: a magyar társadalom egy faluszociológus szemével*. Budapest, Dinasztia. 64–85.
- MÁTÉ Zsolt (2002): *Történeti települések értékvédelme*. Egyetemi jegyzet. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építészmérnöki Kar – Műemlékvédelmi Szakmérnöki Szak.
- MEGGYESI Tamás (1987): Magyarország hagyományos lakókörnyezeti kultúráinak tipológiája. *Településtudományi közlemények* 35. 8–37.
- MEGGYESI Tamás (2009): *Városépítészeti alaktan*. Budapest, Terc Kiadó.
- MENDREY László (1981): *Sukoró község szőlőművelése az 1859-es kataszteri felmérés tükrében*. Szakdolgozat, Fejér Megyei Levéltár kéziratgyűjteménye.
- MERTON, K. Robert (1967): *On Sociological Theories of the Middle Range*. New York, The Free Press
- MEZEY Alice (2008): *Magyarország műemlékjegyzéke. Fejér megye*. Budapest, Kulturális és Örökségvédelmi Hivatal.
- MEZŐS Tamás (2001): *Műemlékvédelem. Jegyzet és ábraanyag a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építészmérnöki Kar*. www.eptort.bme.hu/, 2008. 11. 28.
- MOHÁCSI Miklós (2002): *Fejezetek Tiszafüred középkori és újkori eseményeiből*. Tiszafüredi Tanulmányok 5. Tiszafüred, Tariczky Alapítvány.
- MOHÁCSI Miklós (2006): *Tiszafüred mezővárosi korszaka*. Tiszafüredi Tanulmányok 6. Tiszafüred, Tariczky Alapítvány.
- MÓRA Magda (1971): Fejér megye népessége II. József korában. In: *Fejér Megye Történeti Évkönyve* 5. Székesfehérvár, Fejér Megyei Levéltár, 294–311.
- NAUMANN, Hans (1922): *Grundzüge der deutschen Volkskunde*. Leipzig, Quelle & Meyer.
- NEMCSIK Zoltán (1994-95): *Tiszafüredi temetők*. Kézirat. Tiszafüred Városi Könyvtár és Információs Központ.
- NÉMEDI Dénes (1996): *Tudás és társadalom. Kempelen Farkas Digitális Könyvtár*. www.hik.hu/, 2008. 11. 23.
- NORA, Pierre (1989): Between Memory and History. Representations 26. Spring, The Regents of the University of California. 7-28. Eredeti cím: Les Lieux et Mémoire. Az idézetek K. Horváth Zsolt fordításai. AETAS 1999/3. [/www.aetas.hu/](http://www.aetas.hu/), 2008. 10. 11.
- NYÍRI Kristóf (1992): Hajnal István időszerűsége. In: *Világosság* 8–9. 682–688.
- O. SZEGŐ Ágnes (1995): *A tiszafüredi zsidóság története és demográfia*. Tiszafüred, Füredi Kaszinó Egyesület.
- OROSZ Bálint (1998): Az építészeti örökség helyi védelméről a tervezhető jövő lehetőségéig. In: *Falu Város Régió* 3. 3–6.
- OROSZ Bálint (2002): Az építészeti örökség helyi védelmének országos adatbázisa.. Szolnok Országos Térinformatikai Konferencia XII. <http://www.otk.hu/frm.asp?go=cd02/tartalom.htm>. Utolsó meglejtés: 2009. 01. 20.

- ORTUTAY Gyula (1948): *Parasztágunk élete*. Budapest, Officina.
- ORTUTAY Gyula (szerk. 1977): *Magyar néprajzi lexikon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ŐRSZIGETHY Erzsébet (1995): *Birsalmasajt. Két szomszéd falu az Alföld peremén*. Budapest, Sík Kiadó.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila (2000a): *Viták és változások az európai néprajztudományban*. MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya doktori előadások sorozat, Június 5. www.mta.hu/, 2008. 11. 29.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila (2000b): Tiszafüred. In: *Magyar Néprajz VIII. – Életmód* (szerk: Paládi-Kovács Attila) Budapest, Akadémiai Kiadó. 905-912.
- PALUGYAY Imre (1854): *Jász-Kun területek és Külső Szolnok vármegye leírása*. http://vfek.vfmk.hu/00000109/letoltes/megnyitas_pdf.html, utolsó megtekintés: 2008. aug. 8.
- PERÉNYI Imre (1962): A mezőgazdasági jellegű települések tervezése. In: *Mezőgazdaság és település-tervezés*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó. 147–212.
- PEŠOVÁR Ferenc (évszám nélkül): *A sukorói néprajzi ház*. Múzeumi vezető. Székesfehérvár, Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- POGÁNY Frigyes (1954): *Terek és utcák művészete*. Budapest, Építészeti Kiadó.
- POGÁNY Frigyes (1976): *A szép emberi környezet*. Budapest, Gondolat.
- PRINZ Gyula – TELEKI Pál (1936): *Magyar földrajz II. A magyar munka földrajza*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- RADOS Jenő (1939): *Magyar Kastélyok*. Budapest, Műemlékek Országos Bizottsága
- RIEGL, Alois (2006): A modern műemlékkultusz lényege és kialakulása (részlet). In: *Monumentalisztika*. (szerk: MORAVÁNSZKY Ákos – M. György Katalin). Budapest, Terc Kiadó. 57-64.
- SAÁD József (1985): Építészek az újjáépítés szolgálatában. In: *Medvetánc*. 2–3. 237–261.
- SAÁD József (2006): *Örökségek súlya – örökösök terhe*. MSZT konferencia előadás. Megjelent: *Horobágyi kényszermunkatáborok 1950–1953 között*. (2006, szerk: W. Balassa Zs.) Budapest, Konrad Adenauer Stiftung, 97–116.
- SÁNDOR Pál (1973): Az úrbéres népesség megoszlása Fejér megyében. In: *Fejér Megyei Történelmi Évkönyv 7*. Székesfehérvár, Fejér Megyei Levéltár. 215–274.
- SÁRI Zsolt (2006): Egy falu a huszadik századból. A 20. századi épületegyüttes lehetősége a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. In: *Ház és ember* 16. 15–31.
- SIMMEL, Georg (1983a): *Soziologie des Raumes*. In: *Schriften zur Soziologie. Eine Auswahl*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- SIMMEL, Georg (1983b): Grundfragen der Soziologie In: *Schriften zur Soziologie. Eine Auswahl*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- SONKOLY Gábor (2000): A kulturális örökség fogalmának értelmezési és alkalmazási szintjei. *Régió* 4. 45–66.
- SOÓS Imre (1955): *Heves megye benépesülése a török hódoltság után*. Heves megyei füzetek 3. Eger, Heves Megye Tanácsa V. B. Népművelési Osztálya.
- SZABÓ István (1948): *Tanulmányok a parasztság történetéből*. Budapest, Teleki Pál Tudományos Intézet.
- THAISZ Andor – BÁTHORI Sigrá István (1937): *A Velencei-tó környéke*. Különlenyomat a Magyar városok és vármegyék monográfiája XXII. Fejér vármegye c. kötetéből.
- SZIJÁRTÓ Zsolt (2000): A turizmus, mint menedék. Képek és elképzelések a Káli medencében. In: *Turizmus és kommunikáció*. (szerk: Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt) Budapest-Pécs, Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció Tanszék. 7–23.
- SZUHAY Miklós (1998): A mezőgazdaság kapitalizálódása. In: *A magyar agártársadalom a jobbágy-ság felszabadításától napjainkig*. (szerk: Gunst Péter). Budapest, Napvilág Kiadó. 137–162.
- SZUHAY Péter (1982): *Szendrő környéki falvak paraszti gazdálkodása a kapitalizmus korában*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum.
- TÓTH Zoltán (1976): Egy életforma felbomlása. A szekszárdi kockaházak társadalma 1972-ben. In: *Valóság* 4. 74–84.
- TÓTH Zoltán (1999): A vidék épített környezeti fejlődése. In: *Urbanisztika 2000* (szerk: Csontos János) Budapest, Akadémiai Kiadó. 153–174.
- UTASI Ágnes (1984): *Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák*. Budapest, Társadalomtudományi Intézet. 62–106.
- VADÁSZ István (1980): *Tiszafüred vonzáskörzete*. Doktori értekezés. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem.

- VADÁSZ István (1995): *A Közép-Tiszavidék kisvárosai a XIX–XX. században*. In: Jász-Nagykunszolnok Megyei Múzeumok közleményei 54. Szolnok-Tiszafüred, Jász-Nagykunszolnok Megyei Múzeum.
- VADÁSZ István (1996): A „Debreczen- Füzes-abony és Óhát polgári helyi érdekű vasút, építése. In: *Múzeumi levelek* 75/I. Szolnok, Damjanich János Múzeum. 211–224.
- VADÁSZ István (2000): Egyek történeti földrajza. In: *Egyek története* (szerk.: Bencsik János) Egyek, Polgármesteri Hivatal. 7–29.
- VALUCH Tibor (2008): Csepel bicikli, Ceasar konyak, Symphonia, Trapper farmer. A fogyasztás és a fogyasztási magatartás változásai a szocialista korszakban. In: *Múltunk* 3. 40-59.
- VARGHA László (1974): A Nagykunság népi építészet. In: Karcagi várostörténeti tanulmányok (szerk. Bellon Tibor) Karcag, Gyórrfy István Nagykun Múzeum. 77-99.
- VAUCHEZ, André (1996): The Cathedral. In: *Realms of memory II*. (Szerk. NORA, Pierre). . New York: Columbia University Press. 37–70.
- VÉGH József – MILESZ Béla (1891): Tiszafüred. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia képekben*. CD-ROM reprint elektronikus Kiadás. Budapest: Arcanum.
- VIRÁG Zsolt (2005): *Magyar kastélylexikon. Fejér megye kastélyai és kúriái*. Budapest, Fo-Rom Invest.
- VÖRÖSMARTY Kálmán (1941): A korszerű magyar falusi ház. Az országos Nép és Családvédelmi Alap mintaháza. In: *Építészet* 1. kötet/2. füzet, 33–38.
- ZÁDOR Anna – RADOS Jenő (1943): *A klasszicizmus építészet Magyarországon*. Budapest, Magyar Tudomány Akadémia.

Források

- ADATKÖZLÉS a Központi Statisztikai Hivatal nagykarácsonyi adatai (1990–1999). Nagykarácsony Polgármesteri Hivatal leselejtezett iratanyagából, a szerző gyűjtemény.
- ÁLTALÁNOS *terv az Előszállás Nagykarácsony pusztán épülő 1950. IV. 3. A. típusú községházához* (1950). Mezőgazdasági Épület és Településtervező N. V.
- CENSUS (1828): *Eredeti felmérő ívek*. Fejér Megyei Levéltár.
- DUFNER István (1997): *Szakvélemény a Nagykarácsony Alkotmány úti Magtár épületének állapotáról*. Nagykarácsony Polgármesteri Hivatal példányának másolata.
- ELŐSZÁLLÁSI *uradalom térképe* (1846). A térkép ábrázolja a nagyobb épületeket, valamint azok főbb sajátosságait, építési idejüket, falazatuk és tetőzetük anyagát stb. Másolat, a szerző gyűjteménye.
- ELSŐ *katonai felmérés országleírása* (1783). Az eredeti digitális kiadása. Budapest, Arcanum.
- ELSŐ *katonai felmérés térképe* (1783). Az eredeti digitális kiadása. Budapest, Arcanum.
- ÉPÍTÉSZETI Minisztérium Beszámolója (1960): *Falvak, mezőgazdasági jellegű lakótelepek építési tapasztalatai Magyarországon az 1949–1959 években*. Készítette: Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya. Budapest: Magyar Országos Levéltár: XIX-D-3t.
- ÉPÍTÉSÜGYI *nyilatkozat Dég-Fekete puszta* (1946). Országos Földbirtokrendező Tanács iratanyaga, Magyar Országos Levéltár XIX-K-21-e. 8. doboz.
- ERDEI Ferenc (1948): Politikai és elvi kérdésnek tartom... *Szabad Szó*, október 3.
- FEJÉR *megye Statisztikai Évkönyve* (1999): Székesfehérvár, Központi Statisztikai Hivatal.
- FÉNYES Elek (1851): *Magyarország geographiai szótára*. Pest. (Hasonmás Kiadás 1984).
- HELYI *Értékvédelmi Rendelet* (2004). Tiszafüred város Önkormányzat Képviselő-testület/2004. (XI. 24.) számú rendelete a helyi építészeti értékek és a településkép védelméről. Tiszafüred, Önkormányzati Hivatal.
- JEGYZŐKÖNYV *Nagykarácsony község TSZ-einek telepítési tervéhez* (1960). Felvették: Nagykarácsony Községi Tanács V. B. Hivatali helyiségében márc. 4. Nagykarácsony Polgármesteri Hivatal leselejtezett iratanyagából, saját gyűjtemény.

JENEI Károly: *Sukoró kéziratok cédulakatalógusa* (1980 körül). Székesfehérvár: Fejér Megyei Levéltár: *A Magyar Országos Levéltár hivatkozott forrásai:*

- 1 - (1637): E 152 - Neo registrata Acta. Fasc. 971. no. 34.
- 2 - (1696): E 156 - Kamarai összeírás u. et. c. f. 7. no. 32.
- 3 - (1698): E 156 - Kamarai összeírás u. et. c. f. 36 no. 54
- 4 - (1720): E 152 - Acta tes. Pes. Com. Fasc. 9. no. 13.
- 5 - (1740): E 152 - Acta Jes. R. C. A. i. 2. 1740
- 6- (1768): Urbérrendezés. Helytartótanács. Lt. Dep. Urb. 1150. cs. Tab. Urb.
- 7 - (1770): Urbárium U. et. C. 103/45
- 8- (1774): E 150 Acta ecl. Jeg. Fasc. 74. fol 840-853.
- 9- (1777): E 156 - U. et C. fasc. 178. nr. 6.

Fejér Megyei Levéltár hivatkozott forrásai:

- 10- (1700): Acta locorum Sukoro feb. 17.
- 11 -(1711): Acta politica fasc. 6. no. 55.
- 12- (1774) Közgyűlési jegyzőkönyvek 15. kötet pag. 412-413.
- 13- (1784): József-kori összeírás sukorói adatai
- 14- (1897) VII. nov. 15. Fejér megyei alispán iratai. Községi vizsgálatok

Veszprémi Püspöki Levéltár:

- 15-(1747) Can. Vis. 3. kötet pag. 65-66.

KAMARAI *Összeírás* (1715). Magyar Országos Levéltár kutatótermi számítógépes adattár, 32. Téka. Járás 2/Sokor.

KATASZTERI *felmérés karácsonyszállási szelvénye* (1900 körül). Budapest, Földmérési és Távérzékelési Intézet.

KATASZTERI *felmérés sukorói szelvénye* (1859): Székesfehérvár, Fejér Megyei Levéltár.

KATASZTERI *felmérés tiszafüredi szelvénye* (1870 körül). Fénymásolat. Tiszafüred, Kiss Pál Múzeum.

KELETI Károly (1875): *Magyarország szőlészeti statisztikája 1860–1873*. Pest: MTA.

KRESZ Mária (1968): *Népi építészeti felmérés Sukorón*. Budapest, Néprajzi Múzeum adattára. EA 8989.

LUKÁCS László (1950): *Műleírás Nagykarácsony új község (I. tanyaközpont) belterület rendezési tervéhez*. Nagykarácsony Polgármesteri Hivatal leselejtezett iratanyagából, saját gyűjtemény.

MÁSODIK *katonai felmérés térképe* (1858). Az eredeti digitális kiadása. Budapest, Arcanum.

MIKULÁSFALVA *látványfalú kialakítása* (2003): Projektgyűjtő, Nagykarácsony: Polgármesteri Hivatal.

NAGYKARÁCSONY *Általános (munka) Terve* (1950). Készült, Budapest Múzeum krt. 1/b. Mezőgazdasági Épület- és településfejlesztő Iroda. Nagykarácsony Polgármesteri Hivatal leselejtezett iratanyagából, saját gyűjtemény.

NAGYKARÁCSONY *Fejlesztési Terve* (2006). Nagykarácsony, Polgármesteri Hivatal.

NAGYKARÁCSONY *Községi Törzslap* (1960–1970). Nagykarácsony Polgármesteri Hivatal leselejtezett iratanyagából, a szerző gyűjteménye.

NAGYKARÁCSONY *Községi Törzslap* (1980). Nagykarácsony Polgármesteri Hivatal leselejtezett iratanyagából, saját gyűjtemény.

NAGYKARÁCSONYIAK *panasza*: Felvéve: 1946 aug. 15. Nemzeti Parasztpárt helyisége. Országos Földbirtokrendező Tanács iratanyaga, Magyar Országos Levéltár. XIX-K-11-e. 7.

NAGYPATAKI Sándor (1945): *Jelentés Fejér megyéből*. Országos Földbirtokrendező Tanács iratanyaga, Magyar Országos Levéltár. XIX-K-11-e. 1. doboz. 50020.

NÉPSZÁMLÁLÁS (1930): *Az 1930. évi népszámlálás*. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1932–1941.

NÉPSZÁMLÁLÁS (1941): *Az 1941. évi népszámlálás*. Szerkeszti és kiadja a Központi Statisztikai Hivatal 1947-ben.

NÉPSZÁMLÁLÁS (1949): *1949. évi népszámlálás*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal (1949–1952).

NÉPSZÁMLÁLÁS (1960): *Az 1960. évi népszámlálás*. A lakásállomány alakulása. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal 1960–1964.

NÉPSZÁMLÁLÁS (1970): *1970. évi népszámlálás. Lakás és lakóépület adatok*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal 1970–1981.

NÉPSZÁMLÁLÁS (1980): *1980. évi népszámlálás. Lakásadatok II*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal (1981–1984).

- NÉPSZÁMLÁLÁS (1990): *1990. évi népszámlálás. A lakások adatai*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal (1990–1995).
- NÉPSZÁMLÁLÁS (2001): *Lakások és lakóik, valamint Területi adatok*. Utolsó megtekintés: 2008-02-11 <http://www.nepszamlalas.hu/hun/kotetek/kotetek.html>
- PADÁNYI Jenő interjú, készítette Kodolányi János (1940): Építsünk magyarul! In: *Hid*. I. évf. 1. szám. 24–26.
- PÉNZES Ferenc (1869): *Fejér megye gazdasági statisztikája*. Székesfehérvár, Számmer.
- ÖTÉVES terv, VI (1983): Dunaújváros: Városi Tanács V. B. Terv és Beruházási Osztálya. Nagykarácsony Polgármesteri Hivatal leselejtezett iratanyagából, a szerző gyűjteménye.
- SIN Aranka (1987): *Magyarország Történeti Helységnévtára. Fejér megye 1773–1808*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal Dokumentációs szolgálat.
- STUDIO Metropolitana (2005): *Budapest építészeti arculatának megítélése*. Nyilvános kutatási jelentés. www.studiometropolitana.hu Utolsó megtekintés: 2005. február 10.
- SUGÁR István (1989): *A Közép-Tiszavidék két kéziratot térképe*. Eger, Dobó István Vármúzeum. A kiadvány közli az eredeti szelvények színes másolatát.
- SUKORÓ *Építési Szabályzat* (2003): letölthető <http://www.sukoro.hu/> Utolsó megtekintés 2008. 12. 11.
- SUKORÓ *Kataszteri Telekkönyvi Iratok 1859–1919*. Fejér Megyei Levéltár: IV-B-427. 168. d.
- SUKORÓ *közgyűlési jegyzőkönyvek 1947–1971*. Fejér Megyei Levéltár.
- SUKORÓ *településrendezési terv* (2003): Sukoró, Polgármesteri Hivatal. A településrendezési terv tartalmazza a helyi értékvédelmi felmérés anyagát is.
- SUKORÓ – *Csöntör és Géczy hegy szőlőhegyi nyaralóépület felmérés* (1971a): Készítette: VÁTI, Fejér Megyei Levéltár.
- SUKORÓ – *Újhegyi dűlő szőlőhegyi nyaralóépület felmérés* (1971b): Készítette VÁTI Fejér Megyei Levéltár.
- SZÉKESFEHÉRVÁRI *Káptalan, a 600/1945 számú törvény végrehajtása* (1947). Fejér Megyei Földhivatal iratai. Fejér Megyei Levéltár.
- SZONDA Ipsos (2004): *Lakossági vélemények a műemlékvédelemmel kapcsolatban*. Kézirat a KÖH által megrendelt kérdőíves felmérés eredményeiről. Budapest: KÖH.
- TELEPÜLÉSKÉP *Illeszkedési Vizsgálat* (2004). Készítette: Európai Atelier 70. Tiszafüred Polgármesteri Hivatal.
- TISZAFÜRED 1984–86. *A város fotódokumentációja utcáról utcára*. A fényképeket a városi könyvtár dolgozói készítették a Hazafias Népfront honismereti felhívására. Megtalálható: Tiszafüred Városi Könyvtár és Információs Központ.
- TISZAFÜRED é. n.: *Kiss Pál Múzeum fotótára*. Vegyes anyag, amely a múzeum munkatársai által készített kutatási fényképekből, képeslapokból, magángyűjtemények hagyatékából áll össze.
- TISZAFÜRED *Általános Rendezési Terv Program* (1976). Készítette: Váti. Megtalálható: Tiszafüred Városi Könyvtár és Információs Központ.
- TISZAFÜRED *kataszteri térképe* (1970). Megtalálható: Kiss Pál Múzeum.
- VÁLYI András (1796): *Magyarországnak leírása*. Buda: Királyi Universitasnak betűivel. 1796. (elektronikus kiadása: Arcanum DVD könyvtár IV)
- VASÚTI *jegyigénylések* (1947). Országos Földbirtokrendező Tanács iratanyaga, Magyar Országos Levéltár. XIX-K-11-e. 15. doboz. Jelzet nélkül.
- VELENCE-Tavi *Intéző Bizottság* (1977). Jelentés az Országos Idegenforgalmi Tanácsnak. A Velencei-tó Fejlesztéséről szóló kormányhatározat végrehajtása. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- VELENCE-tavi *üdülőkörzet. Általános rendezési Terv, Sukoró* (1988). Készítette: VÁTI, Fejér Megyei Levéltár.
- VELENCE-tavi *üdülőtáj általános rendezési terve, városépítési koncepció* (1979). Készítette: VÁTI, Fejér Megyei Levéltár.
- Velencei Charta (1964): Nemzetközi karta a műemlékek és műemléki helyszínek konzerválására és restaurálására, Velence. Letölthető: www.icomos.hu.
- VELENCEI-Tó *Térségébe tartozó Községek. Általános Rendezési Terv* (1962). Készítette: VÁTI, Fejér Megyei Levéltár.
- VERES Péter (1949): Százazer újgazdának kell otthonat biztosítani. Nyilatkozat: *Szabad Szó*, október 24.

14. KÉPEK

1

2

3

Véleményezett lakóházak – Parasztporták

1: Felújított parasztporta; 2: Átalakított parasztház; 3: Városiasodó parasztház

4

5

6

Véleményezett lakóházak – Helyi parasztházak

4: Nagykarcsony; 5: Sukoró; 6: Tiszafüred

7

8

9

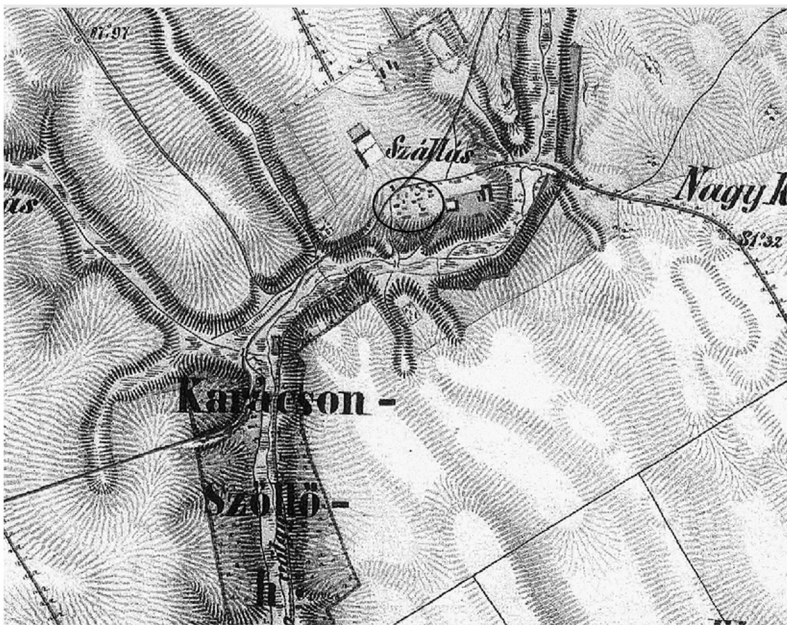
10

Véleményezett lakóházak – Újabb lakóházak.

7: Kockaház; 8: Emeletes családi ház; 9: Napjaink épülete kerttel; 10: Napjaink épülete kert nélkül

11

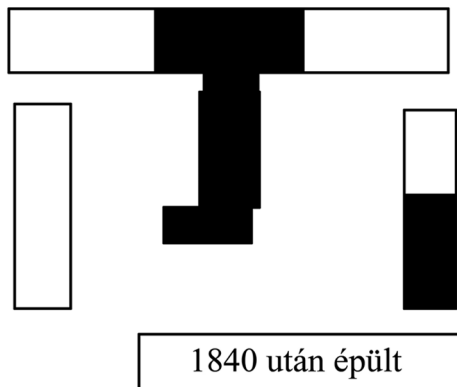

12

Téli szállásból majorsági falu

- 11: Az első katonai felmérés a 18. század végi állapotokat mutatja. A településmag a legeltető állattartás téli szállása körül kezdett kifejlődni a kereszt környékén. Ugyanakkor a mai szőlőhegy elején is megjelentek egyszerűbb zsellérházak.
- 12: Egy emberöltő múlva a második katonai felmérésen a zsellérházak már nem a völgyben, hanem a pusztá közvetlen szomszédságában tömörülnek. Maga a pusztá meglehetősen szórt struktúrát alkot, óriási épülettömbökkel.

Park

13

14

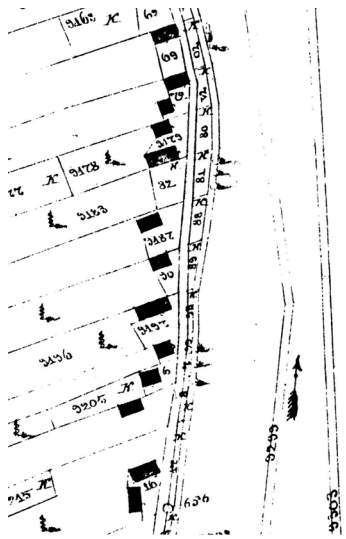
15

16

Régi uradalmi épületek

- 13: Az egykori intézői lak alaprajzi fejlődése. A feketével jelölt részek a ma is álló szárnyakat jelölik.
- 14: Az intézői lak az uradalmi falu legmagasabb presztízsű épülete volt. Az óvodának és vadászháznak otthont adó épület mai állapotában nem sokban különbözik az újabb lakóházaktól.
- 15: A megmaradt oldalszárny meglehetősen rossz állapotban van, noha – mint a boltívekből is látható – komoly műemléki értékkel bír.
- 16: A pusztai látképe. A vizenyős részek fölé magasodó platón szélesen elterülő, a paraszti építészeti lép-tékét messze meghaladó tömbök állnak.

17

18

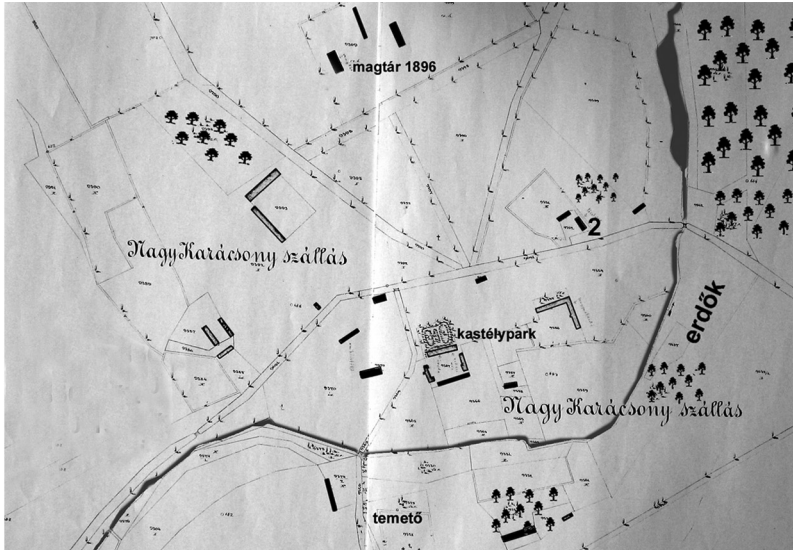
19

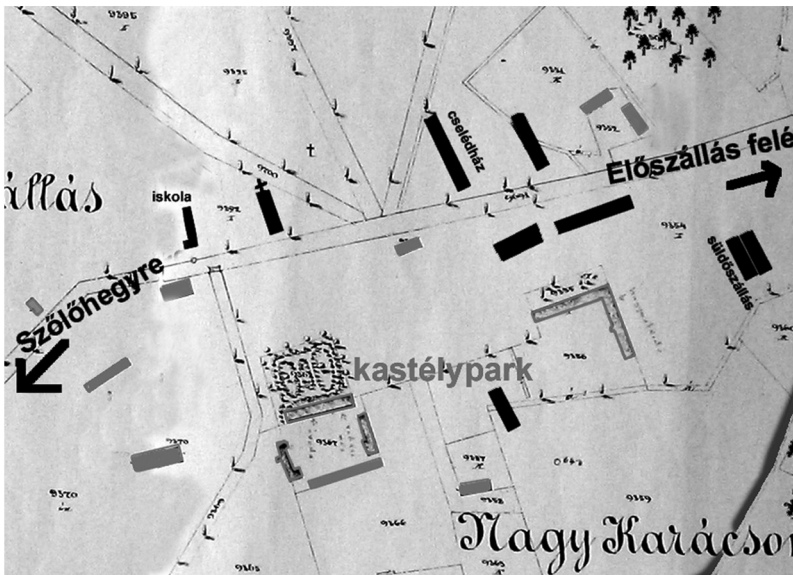
20

A Szőlőhegy benépesülése

- 17: Részlet Szőlőhegy 1900 körüli kataszteri térképéről. A házak jelentős része ekkor már oldalhatáron álló parasztporta, de néhol még láthatóak az utcavonalhoz nem igazodó korábbi kunyhók is.
- 18: Szőlőhegy idővel szabályos sorfaluvá fejlődött, ahol a népi építőtradíció egyszerűbb megoldásai domináltak.
- 19: A településrésznek nem volt valódi centruma, így temploma sem. A kereszt és a harangtorony voltak a szakrális „építéset” egyedüli képviselői.
- 20: Ahogyan a házak alaprajza és falazó anyaga, úgy a díszítések is alföldies hatásokról tanúskodnak. A napsugár motívumnak ez a fajtája ráadásul igen elterjedt dél-Hevesben, ott tehát, ahonnan az uradalmi summások zöme származott.

21

22

A puszta községesítése

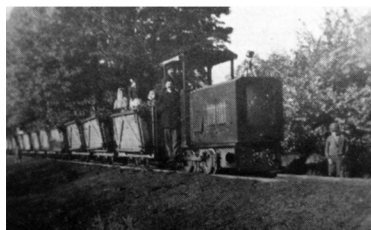
- 21: Nagykarácsonyszállás puszta 1900-ban. A kapitalizálódó nagybirtok a 19. század második felében a korábbinál is szórtabb képet mutatott. A zsellérek szegényes otthonaik kiköltöztek a szőlőhegyre, miközben az uradalom építményei egyre nagyobb területet laktak be (fekete tömbök).
- 22: A két világháború között megindult a puszta községesítése: templom, iskola és új cselédlakások épültek (fekete tömbök). A tervek szerint az útra felfűzött pusztaközpont idővel önálló községgé fejlődhetett volna.

23

24

25

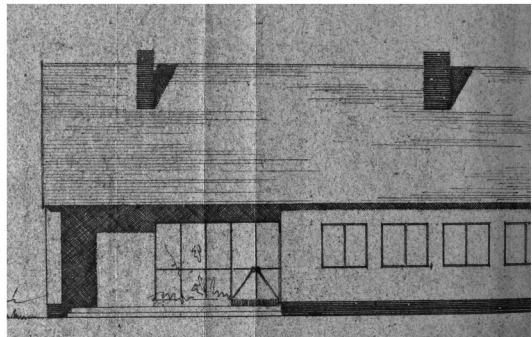
26

A puszta községesítése

- 23: Korszerű cselédház.
- 24: A szemtermelő kapitalista nagybirtok legszebb, és egyben legjellemzőbb épülettípusa, a ma is álló magtár.
- 25: A kisvasút kiépítése a 20. század közepén elvi lehetőséget teremtett arra, hogy a szórt, pusztákból álló településrend hosszútávon is fennmaradhasson, hiszen így módon megoldhatóan tűnt a modern piacgazdaságba történő bekapcsolódás.
- 26: A kép előterében látható Szőlőhegy húszas-harmincas években kiépülő déli agrár-munkástelepe. A telkek kicsik, feltételezzük, hogy az itt élők jövedelmük legnagyobb részét nem önálló parasztként, hanem uradalmi idénymunkásként termelik majd meg.

27

28

Az ideális új község

27: Az új község 1950-es rendezési terve mindent tartalmazott, amit a modern építészek egy haladó falu számára fontosnak tartottak. A meglévő uradalmi épületek közül alig egy-egy maradt meg, természetesen új funkcióval. A faluközpontot a templommal átellenben alakították ki. A térképen jelölt pontok a már meglévő épületállományt mutatják.

A terv a következő intézményeket irányozza elő (fontosabbak a térképen is jelölve): 1. rendőrség, 2. kultúrház, 3. óvoda, 4. csecsemőotthon, 5. egészségház, 6. fürdő, 7. posta, 8. községháza, 9. szövetkezeti üzletház, 10. orvos, 11. szülésznő, 12. védőnő, 13. iskola, 14. szövetkezeti üzletház, 15. vágóhely, 16. állatvásártér, 17. szövetkezet, 18. óvoda, 19. templom, 20. iskola, 21. víztorony, 22. paplak, 23. temető, 24. szérűskert, 25. gondnok, 26. apaállatistálló, 27. gyógyszerár, 28. pártház, 29. autóbuszmegálló, 30. iparosok, 31. géppálmás lakótelep, 32. géppálmás, 33. állatorvos, 34. sportpálya, 35. club, 36. óvónők, 37. tanítók, 38. jegyzők, 39. alkalmazottak.

28: A községháza a népies modernizmus jellegzetes példája. A nyeregtetős épület lopott tornáca mögött üvegfal és üvegajtó.

29

30

31

32

A népi építészettől a telepes házakig

- 29: Közvetlenül a földosztás utáni építkezések még a népi tradíció szellemében zajlottak.
- 30: Az ötvenes évektől azonban az új telepes faluban már jobbra csak típusházak épültek. Igaz, ezek tömegformájukban ugyancsak a népi hagyományokból táplálkoztak.
- 31: A népies típusházak alkotta utcakép a valódi népi építészettel ellentétben nem ismeri az esetlegességet, az eltérő teleszélességeket vagy a hektikus beépítési vonalat.
- 32: A telepes házaknak is kialakult a maga díszítőkultúrája. Az uradalmi építészettől származó téglaválói státusszimbólummá vált, előszeretettel hagyták vakolatlanul. A tornáclezáró íves ablak pedig a hagyományos ízlésvilág továbbélését jelzi.

33

34

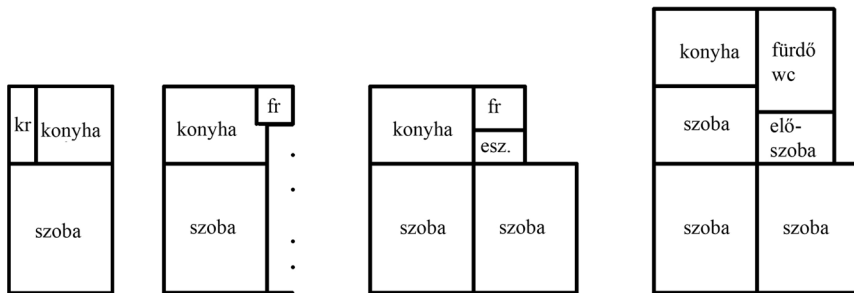
35

A belmajor

33: A helyi termelősövetkezetek átvették a nagybirtok legfontosabb majorságait, aminek eredményeként számos bontásra ítélt uradalmi épület maradhatott fenn. A légifelvételen látszik, hogy a település falu melletti belmajor mind a mai napig őrzi a papi idők örökségét (kihúzott rész, illetve a körülrajzolt épületek).

34: A belmajor a tájban élt, zárt épülettömbjei közt szabad volt az átjárás.

35: Egy példa az uradalmi építőhagyomány továbbélésére.

36

37

38

A telepes ház bővítése

- 36: A negyvenes-ötvenes években épült telepes ház szoba-konyhás egyszerű épület volt. Ezt a hatvanas évektől fürdőszobával és ganggal kezdték bővíteni, majd újabb szobával. Az így létrejövő épület a háború előtti mezővárosok „L” alaprajzú hajlított portáira emlékeztet. A későbbiekben a teljes kétmenetesség is létrejöhetett, három szobával, előszobával és tágas fürdővel.
- 37: Az „L” alaprajz melléképületekkel kibővülve tekintélyes parasztportára emlékeztet, jelezve, hogy az utóparasztosodás néha szilárd morfológiai formákat is létrehozhatott.
- 38: A növekedésnek indult telepes ház a legtöbb esetben a kockaházra emlékeztető utcai fronttal rendelkezik.

39

40

41

42

Az utóparaszti falukép vége

- 39: Noha nem nagy számban, de a nyolcvanas években már Nagykarcsonyban is épületek modern családi házak, amelyek már semmilyen módon sem kötődtek a helyi hagyományokhoz.
- 40: A falu legismertebb nevezetessége a Mikulásház, amely pirosra festett kockaházban kapott helyet. A turizmus mindezidáig nem figyelt fel az épített örökségben rejlő lehetőségekre. A leendő Mikulásfalvát például kényelmesen el lehetne helyezni az egykori uradalmi major, majd tsz központ épületeiben, ehelyett azonban egy zöldmezős beruházásról szólnak a tervek.
- 41: A rendszerváltás éveiben a háztáji még általános volt az egész községben, amire ma már csak az egyre romló állapotú melléképületek emlékeztetnek. Közben pedig megkezdődött a kortárs építészeti divatokhoz való gyors felzárkózás is.
- 42: A glóbusz a modern falu jelképe, előterében egyszerű kockaház, amelynek azonban a héjazatát lecserélték, így koránál jóval fiatalosabban hat.

43

44

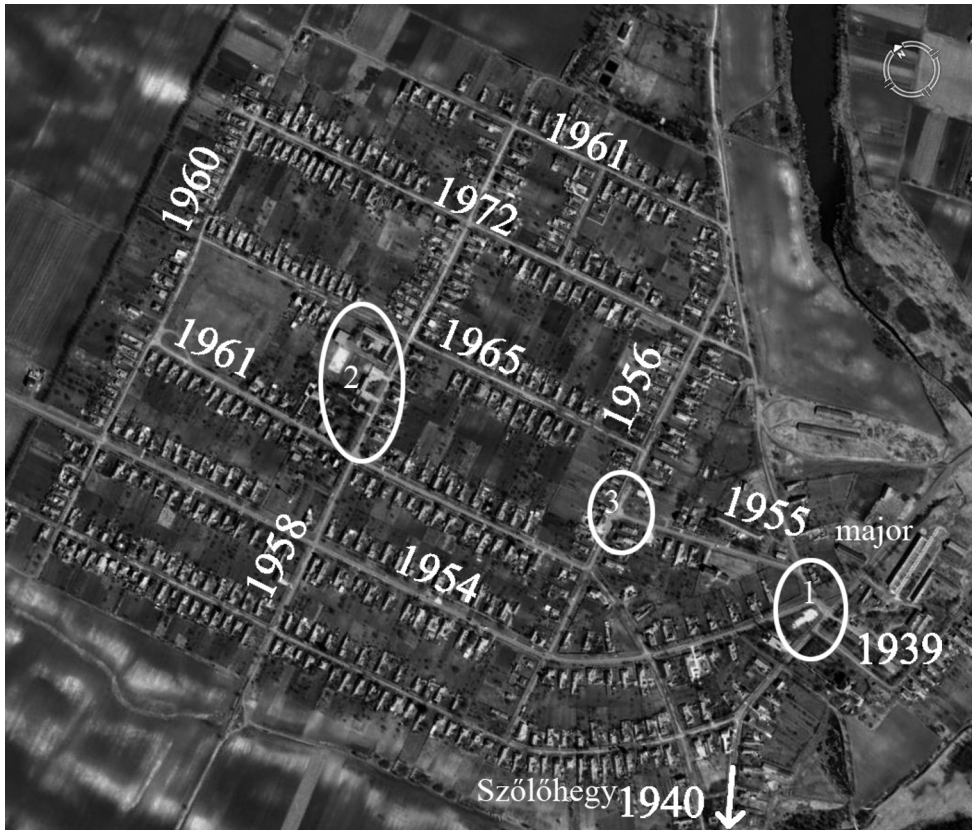
45

46

Pusztuló örökség

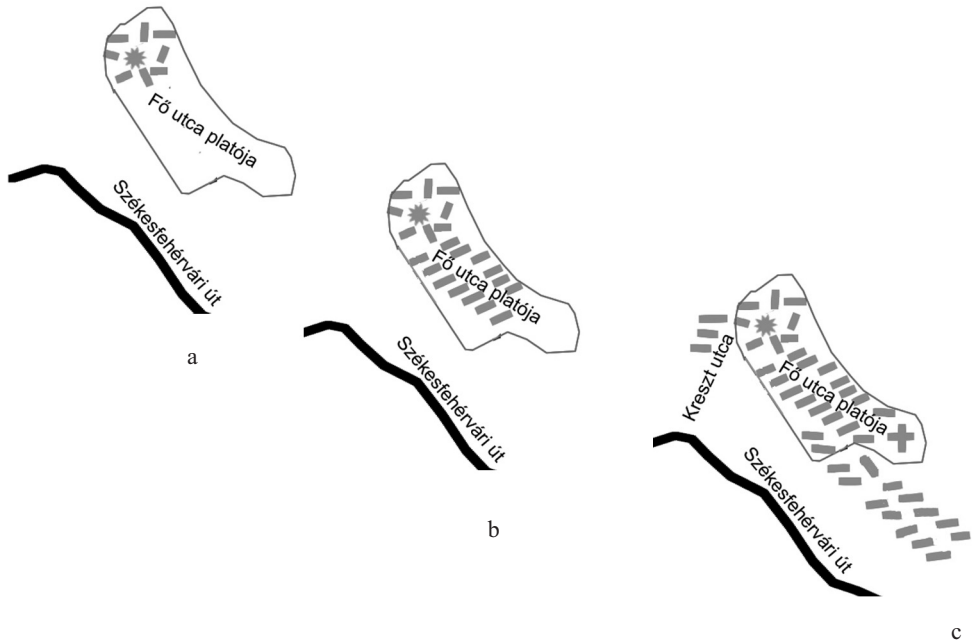
- 43: Szőlőhegy megkapó természeti környezetben fekszik, épületállományát pedig megkímélte a modernizáció. Az itt koncentrálódó szegénység miatt azonban a házak műszaki állapota rendkívül rossz.
- 44: „Tetőtérbeépítés” Szőlőhegyen.
- 45: A volt uradalmi épületek állapota sem sokkal jobb, mivel gazdasági funkciójukat a tsz szétesésével jórészt elvesztették.
- 46: A történelmi örökség legfiatalabb rétege a telepes házaké, amelyek örökségi értékeiről, építészeti-történelmi szerepéről még a műemlékes szakmának sincs igazán tudomása.

Központok

47: A számok az utcákban álló házak körülbelüli átlagéletkorát mutatják. Látható, hogy a faluépítés egy jó évtizeden át zajló folyamat volt. S mivel a telepes falu nem akarta integrálni a korábbi idők közösségesítési eredményeit, a falu kicsiny méretéhez képest meglepően mondható többközpontúság jött létre. A papi idők községesítési programjának centrumát a templom, a volt iskola, a majorság, a magtár és a háború után kultúrházzá lett ököristálló alkotja (1). A második központ az ötvenes években megtervezett falu főbb közösségi intézményeit fogja egybe: a községházat, a sportpályát, az orvosi rendelőt, az iskolát és a postát (3). Végül az előző kettő között félúton található egy harmadik teresedés, ahol bolt, kocsmá és buszmegálló kapott helyet (2).

48

49

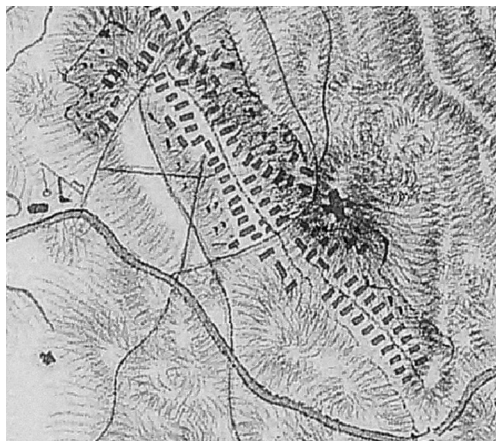
A falu szerkezetének kialakulása (hipotézis)

48a: A 18. század elején kicsiny református gyülekezet élt a faluban. Házaik a templom körül halmozos gyűrűt alkottak.

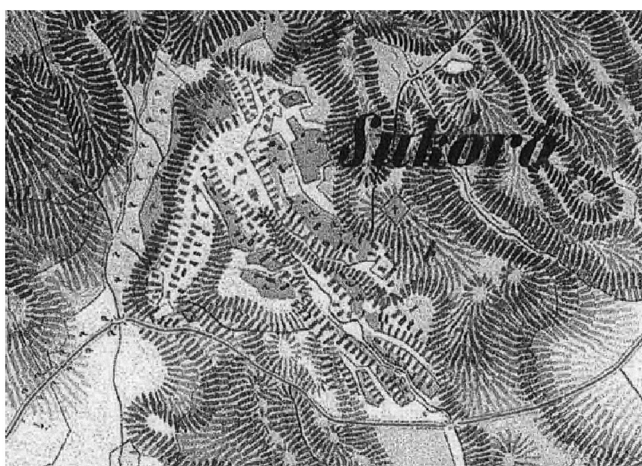
48b: A század első felének bevándorlási hulláma alakította ki a fő utca platójának soros beépítését.

48c: Később újabb telepes rajok érkeztek, köztük egyre több katolikus. A plató végében felépült a katolikusok temploma, és a kevésbé jó adottságú meredek völgyekben újabb szabályos utcásokorok keletkeztek.

49: A településnövekedés dinamikája a mai térképen.

50

51

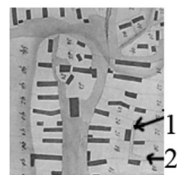
52

A történeti növekedés határai

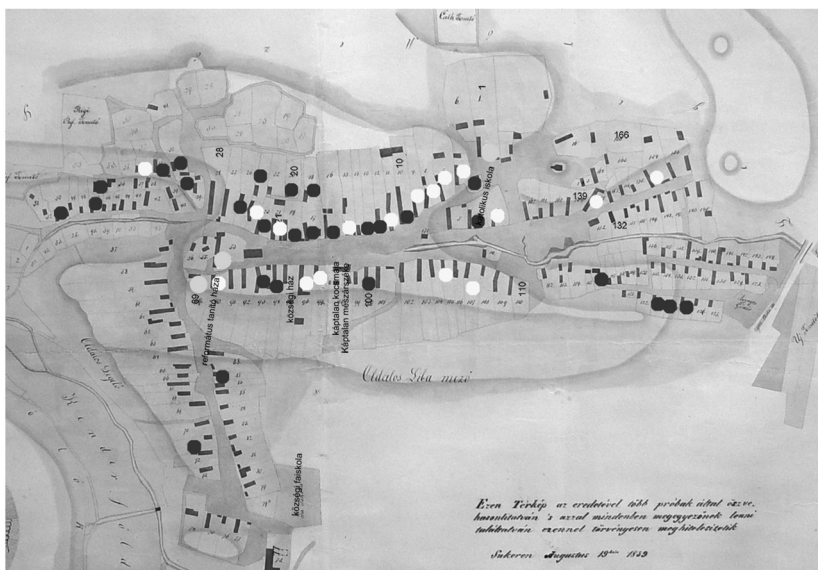
- 50: Az első katonai felmérésen úgy tűnhet, mintha a katolikus templom lenne a település magja, mivel a reformátusok templomát a térképészek nem is jelölték be.
- 51: A második katonai felmérés idejére (1859) Sukoró lényegében elérte történeti növekedésének végső határait. A szűk völgyekben sűrűn álltak a szőlőművelésből élő zsellérek kicsiny házai.
- 52: A meredek völgyekben éppen csak elfértek az épületek. A belterület szintkülönbsége mintegy 50 méter, ezért tarja a mondás: „hegyre kutyorodott” Sukoró.

53

54

55

Falurendezés

- 53: Maga a templom is előrébb került, főhomlokzata a fő utca középtengelyére néz, ami a környék telepés falvaira jellemző településképet eredményezett. (A felvétel az 1960-as évek végén készült.)
- 54: A 19. század folyamán a református templom körüli magterület fokozatosan elvesztette halmozottságát. Az 1859-es kataszteri térképen még látszik a rendezés során létrejött egyik zug (1) a mai Ivókút utca magasságában (2).
- 55: A helyi mércével mérten módosnak tekinthető gazdák jellemzően a Fő utca platóján koncentráálódtak 1859-ben (szürke – 15 hold fölött, fehér – 5–15 hold). Az 1–5 holdas középirtkosok közül már többen a zsellérsorokon éltek (fekete), ahol is a külön nem jelölt törpebirtokosság volt többségben.

56

57

58

59

Népi lakóházak

- 56: Sukorón a 19. század végén még a módosabb (volt telkes) gazdák házai is igen egyszerű kivitelű, nádfedeles épületek voltak csupán, szoba, konyha, hátsó szoba, kamra beosztással.
- 57: A zsellérek házai anyaghasználatukban hasonlóak, de méreteikben még szerényebbek voltak, igen gyakran hiányzott a hátsó szoba. A képen látható házra még utcai ablak sem került, holott az ablaknak rangjelző szerepe volt.
- 58: Sukorón különféle földfalazatokat találunk, noha maga a falu egy gránittömbön fekszik. A képen látható archaikus sövényfonásos oromzat a mai faluban már ritkaság, de annál hangsúlyosabban hat, ha valahol mégis megmaradt.
- 59: A régi falusi utcán kevesebb volt a zöld, mint manapság. A hatvanas évekig általános háztáji állattartás miatt például teljesen hiányzott a fű az udvarokról, mivel azokat a jószág letaposta. (A felvétel az 1960-as évek végén készült.)

60

61

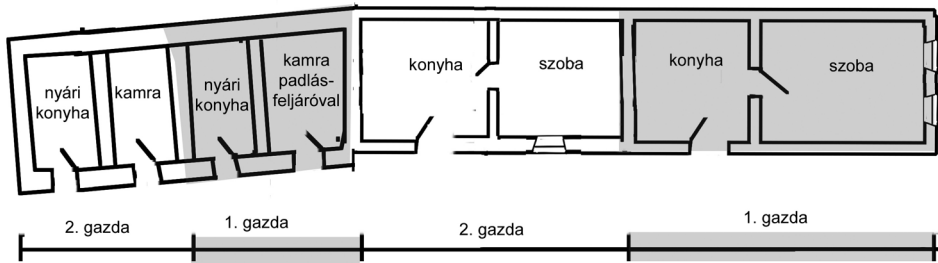
62

63

Arányok a településképből

- 60: A parasztporta méretét alapvetően meghatározta, hogy a tulajdonosnak volt-e a határban szántó-földje. Ha igen, úgy nagyobb számú állatot is tarthatott, amire a ház méretével vetekedő egykori istálló utal.
- 61: A Sukoróra jellemző archaikus népi építészet léptékében eltörpül az amúgy szintén nem túl monumentális iskolaépület mellett.
- 62: A régi falu egyetlen monumentális épülete a templom volt, amely Sukoró esetében ráadásul egy kiemelkedésen ül, így szinte mindenhol jól látható.
- 63: Szőlőhegyi présház. A kicsiny kunyhókat legfeljebb a nyári hónapokban használták. Érdekes módon elsőként itt kezdték alkalmazni a követ, mint falazóanyagot.

64

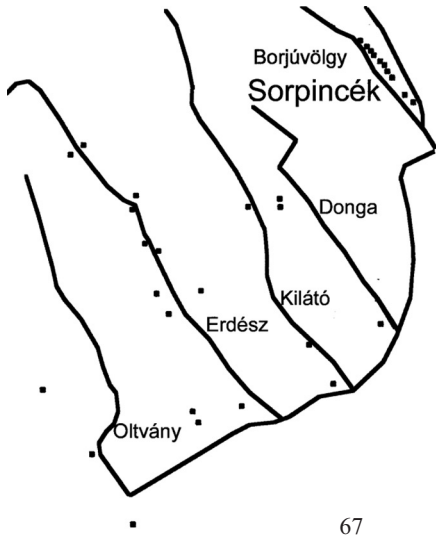
65

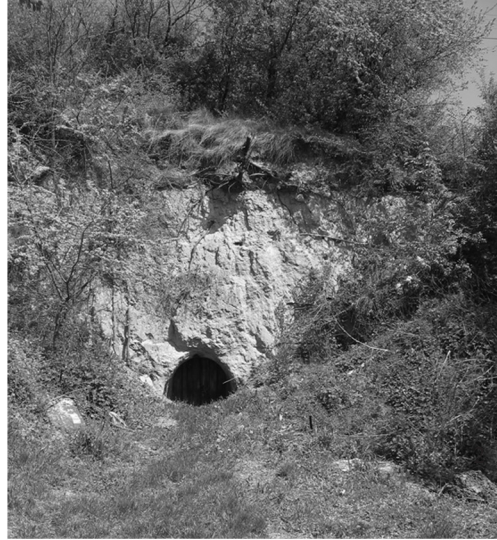
66

Egy fő utcai parasztház változása

- 64: A 19. századi telekkönyvek szerint a porták jelentős részét két kereső lakta, mint pl. ezt a fő utcai házat is.
- 65: A 20. században a házak utcai megjelenése sokat változott. A kicsiny ablakokat lecserélték, gang vagy legalábbis egy utcai szélfogó készült, aminek köszönhetően az épület nagyobbnak hatott a tényleges méreténél.
- 66: A huszadik század hatvanas éveitől tovább modernizálódtak a népi lakóházak. Megszűntek a kettős háztartások, így viszonylag nagy alapterületű lakások jöttek létre, terjedt az eternit és a cserép, az utcai ablakokat pedig városi típusú termékekre cserélték.

67

68

69

70

A szőlőhegyek

- 67: Az 1884-es kataszteri térkép alapján a Csöntör hegyen kétfajta pince-beépítési mód volt elkülöníthető. A faluhoz közelebb eső löszös területen sorpincék jöttek létre, míg távolabb inkább szóratan álltak a présházak. A régi szőlőhegyen nem voltak kerítések, szabad volt az átjárás, ezzel magyarázható, hogy a volt dűlőutak (a mai utcák) között nincsen keresztirányú összeköttetés.
- 68: A lösz igen alkalmas volt a lyukpincék számára, amelyek elé kezdetben csak egy kis esővédőt építettek nádból (ezek ma már nincsenek meg).
- 69: A későbbiekben komolyabb présházak épületek, létrehozva ezzel a sorpincék jellegzetes utcaképet.
- 70: A falutól távolabb feltehetően hamarabb indult meg a présházak építése, így a 20. század közepére parasztház méretű épületek jöttek létre.

71

72

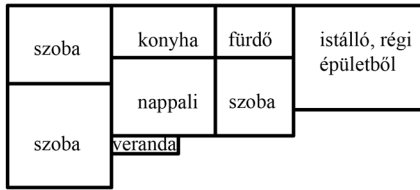
73

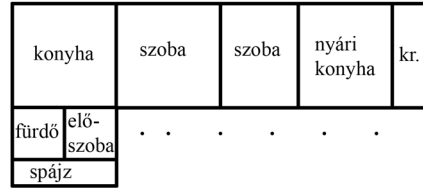
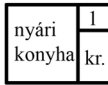
74

A falukapu

- 71: Legkésőbb a 18. század végén épülhetett fel a Fehérvári út melletti csárda, amely idővel a falukapu szerepét is átvette. Főként miután a 20. században extrém módon megnőtt a falu belterülete, és a fő közlekedési tengelyek ide futottak be.
- 72: Magát a csárdát a hetvenes években elbontották. A helyén álló vendéglátóhelyet a faluban divatozó archaizálás jegyében náddal fedték le.
- 73: A csárda előtti tér szerepét erősítették az 1940-es években zajló építkezések is, amelyek révén a Fő utca egy „U” kanyart leírva a mai Kossuth Lajos utcán át közvetlenül is rácsatlakozott a terecsedésre.
- 74: A Kossuth Lajos utcában igen korszerű, feltehetően mérnöki tervek alapján készült parasztházak épültek. A feltehetően utólagosan beépített háromosztatú városi ablakot népies modorban csinostították.

1 vizes blokk

75

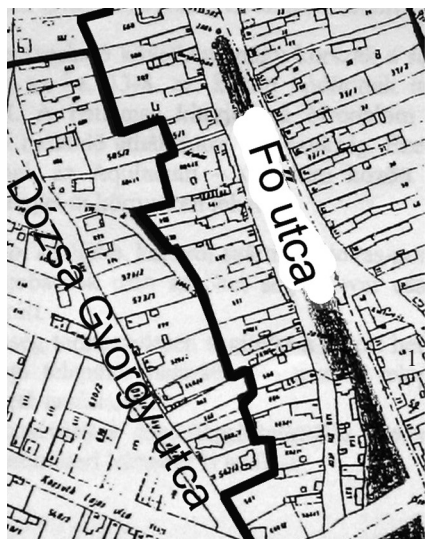
76

77

Kockaház és nyári konyha

- 75: A hatvanas években megindul a parasztházak gyors urbanizációja. Bővül az alaprajz, megváltoznak az anyagok, a színezés, lecserelődnek a bútorok. Az életmód azonban nem mindig követi a gyors átalakulásokat, ezért a ház végében vagy külön épületben nyári konyhák létesülnek. A háztáji gazdaságot fel nem adó falusiak a nyári konyhában élik mindennapjaikat, miközben a lakás többé-kevésbé a volt tisztaszobák szerepét veszi át.
- 76: A kettős életforma. A kép előterében a népi építészet mintáiból táplálkozó nyári konyha, hátul a városias lakás.
- 77: Ez a parasztház „L” alakban bővült. A kintről nem látható udvari szárny megtartotta egyszerű fehér színét, miközben az utcai toldást a korra jellemző csíkozással látták el.

78

79

80

81

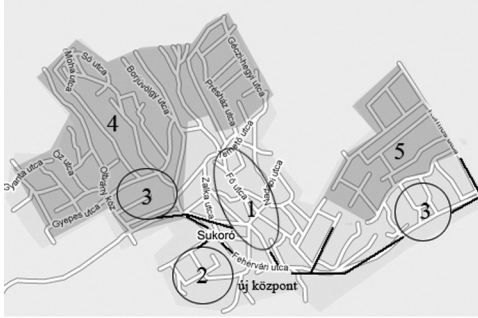
Egy új életstílus

78: A hetvenes évektől a növekvő lakásigények miatt a belső telkek egy részét megosztották, így a falu tényleges terjeszkedése nélkül is bővíthetett az építési telkek száma.

79: A telekátvágások révén létrejövő utcák modern családi házakkal épültek be.

80: A régi lakóházak bontására főként azért nem került sor, mert azokat városiak nyaralóként megvásárolták.

81: Az új tulajdonosok számára a régies megjelenés komoly érték. Emellett azonban a kortárs divatokról sem akarnak lemondani, így kerülhet a nádfedeles szín elé furdőmedence.

82

83

84

85

Zárt faluból szuburbán konglomerátum

- 82: Az elmúlt fél évszázadban Sukoró történeti belterülete (1) extrém módon megnövekedett. Az ötvenes-hatvanas években a Fehérvári úttól délre épülő új negyed még csak előrevetítette ezt a fejlődést (2). A nyolcvanas évektől azonban az út mentén további telepek jöttek létre, részben mind a mai napig tartó konjunktúra eredményeként (3). Ezzel a régi Fő utca elvesztette korábbi központi szerepét, és a vort országút vált a falu fő tengelyévé. Az átstrukturálódáshoz hozzájárult a szőlőhegyek mind nagyobb mértékű beépülése is (4,5).
- 83: A Fehérvári útból kialakult új fő utca.
- 84: A kilencvenes évek magánéros családi háza a szabályozások miatt viszonylag egységes utcaképet hoztak létre.
- 85: A szuburbanizáció révén felértékelődő telkeken többlakásos sorházak is épültek, de ezek is megtartották a falusi házak oromzatos, nyeregvetős formáját.

86

87

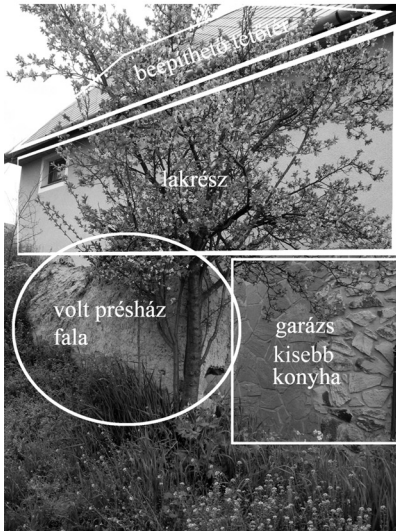
88

89

A szőlőhegyek beépülése

- 86: A hetvenes években még használatban volt egy-egy igen egyszerű kivitelű, de hangulatos lyuk-pince.
- 87: Faházak uralta zártkerti látkép a hetvenes évekből.
- 88: A készházak mellett az illegálisan felállított bódék, lakókocsik és egyéb tákolmányok is elárasztották a hegyeket.
- 89: A komolyabb nyaralóépítkezések is megindultak, amelyeknek elengedhetetlen tartozéka a tóra nyíló panorámás terasz.

90

92

91

93

A szőlőhegyek ma

90: A zártkertek lakóházai és üdülői mind a Velencei-tóra néznek.

91: A fa mellett az eredeti présház megmaradt falcsontja, mögötte az új lakóház.

92: Másból a modernizált sorpincék kisebb nyaralónak is beillenének.

93: Sorpincék helyén kialakuló lakóutca.

94

95

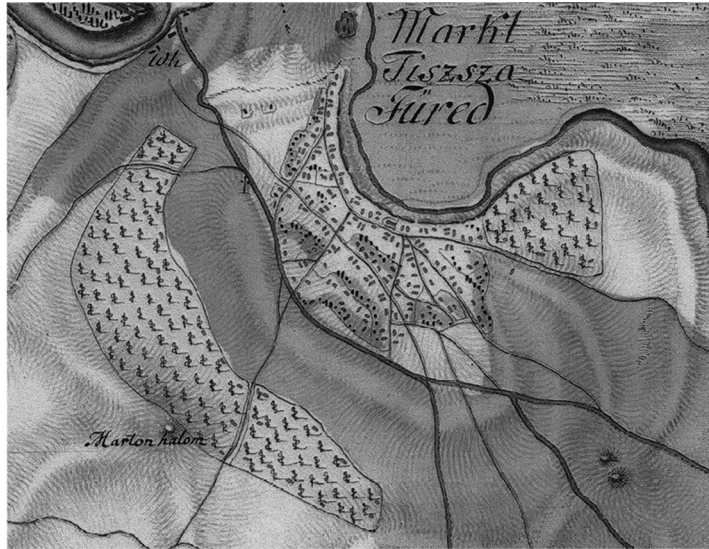
96

97

Örökség és korszerűség

- 94: Bár a szőlők eltűntek Sukoróról, megmaradt tárgyi és építészeti emlékei annál becsesebb örökségét képezik a 21. századi falunak.
- 95: Jellegzetes népies lakóház a szőlőhegyről, amely mintáit nem a helyi építészettől kölcsönzi, hanem általában a „népi” parasztháztól.
- 96: A népiesség az új divatoknak csak egyike. Mellette ott találjuk korunk egyéb jellegzetes építőformáit is.
- 97: A belső részek modernizálása manapság is tetten érhető, amely sok esetben felismerhetetlenné teszi az eredeti épületet.

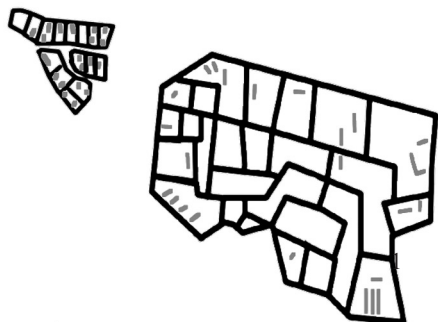
102

103

Településszerkezet a 18–19. században

- 102: Az első katonai felmérés szelvényén három tengely rajzolódik ki. Az északi, a mai Fő utca. A déli a várost elkerülő marhahajcsár út (ma Külsőkertsor). A középső a város egy korábbi határát jelezheti, egykor ez is marhahajcsár út lehetett, de mára már utcaként sem maradt fenn. A térképről leolvasható, hogy az 1700-as évek végén az ólaskertekben már szép számmal álltak lakóházak is (világosabb épületek).
- 103: Bő emberöltő múlva (1861) az ólaskerteket már bekebelezte a város, sőt azon túl is terjeszkedett. A szőlőhegyek benépesedése is megkezdődött. Délen a marhahajcsár utat délebbre tolták (Húszóles út), az így nyert területen pedig nagyobb uradalmi kertek keletkeztek.

104

105

106

107

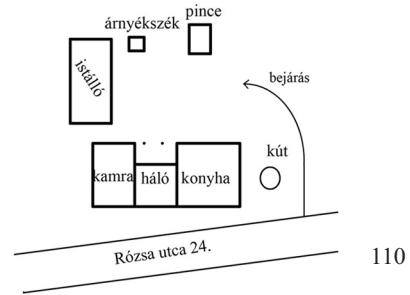
108

Városnövekedés az uradalmi kertekben

- 104: A város külső gyűrűjében jellemzően nem paraszti telkek, hanem úgynevezett urasági kertek keletkeztek. Ezek, különösen a belső városmag apró telekméreteihez képest, rendkívül tágasak voltak (készült a második katonai felmérés alapján).
- 105: A kertekben a nemesi családok kisebb-nagyobb kúriákat emeltek. Közülük is kiemelkedik a Lipcsey család remek arányú egykori lakhelye, a mai múzeum.
- 106: A Lipcsey kúrián is látható dór fejezetű ikeroszlop a helyi építészet karakteres elemévé vált. A képen ugyanennek a családnak egy tanyasi épülete látszik.
- 107–108: Ám nem csak a nemesség, de a parasztság is alkalmazta az ikeroszlopot, illetve a dór fejezetet.

109

110

111

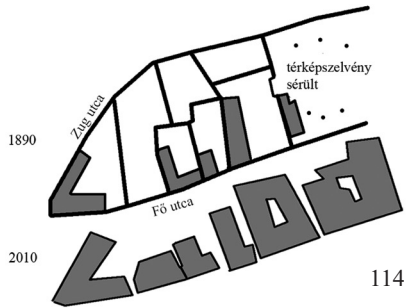
112

113

Kunyhók, földházak, szőlőhegyi parasztházak

- 109: A szőlőhegyek benépesülésének első lépéseként kisebb szerszámtároló kunyhók épültek. Ilyenek ma már csak ott maradtak meg, ahová a települési expanzió viszonylag későn ért el, tehát pl. a Széchényi kertben. Éppen ezért furcsa kontrasztként e kezdetleges épületek a legújabb családi házak között találhatóak.
- 110–111: A szőlőhegyek kunyhói idővel kisebb gazdasági udvarokká nőttek. A terület benépesülésével a kezdetben szabadon álló épületeket elbontották, hogy helyükön sűrűbb, soros beépítési mód jöhessen létre.
- 112: A városi szegénység gyűjtőhelye az úgynevezett Gödrök városrész, amely a vályogvetésre utalhat. A házak jó része mindenesetre jóval a mai utcaszint alatt épült.
- 113: Az ártéri építkezés jellegzetes példája a lábakon álló halászkunyhó.

114

115

117

116

118

Kereskedőházak

- 114: A Fő utca a 19. század végén még jobbra falusias beépítésű. A századfordulón néhány évtized alatt kialakult a ma is meghatározó zárt, illetve hézagosan zárt beépítés.
- 115–116: A térképen is látható utcaszakasz 1985-ben és napjainkban (A mai kép középső épülete előtt az 1985-ös felvételen egy zsiguli parkol). A reklámtáblák száma megnőtt, a vastag rolók eltűntek. Ugyanakkor néhány századfordulós ornamentikát helyreállítottak, ahol pedig erre nem volt mód, ott stilizált díszek kerültek fel a homlokzatra.
- 117: Az üzletek előszeretettel telepedtek meg saroktelkeken, ahol a sarokbejárat egyszerre két utca felé nyílhatott.
- 118: A városias belső magot körülvevő óriásfaluban a parasztházakhoz hasonló házakban rendezkedtek be az üzletek.

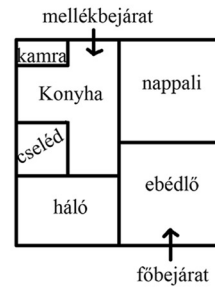
119

120

121

122

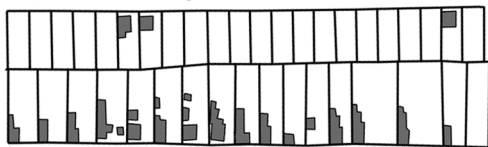
Tisztviselők városa

119: A századfordulón a fő utca iskolákkal, közigazgatási épületekkel és parkokkal gazdagodott. Ez az építészet – ellentétben a kereskedőházakkal – már nem vezethető vissza a helyi hagyományokra, hanem minden elemében a korabeli építészeti irányzatokhoz kapcsolódik.

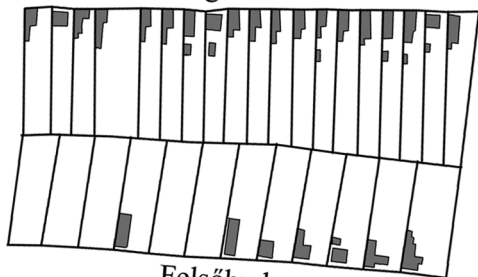
120: A polgári Tiszafüred jelképe az 1896-ban átadott városháza.

121–122: A növekvő bürokrácia és a gyárak fehérgalléros pozíciói a 20. század elejére megteremtették azt a vidéki alsó-középosztályt, amely már nem igényelte a telek gazdasági hasznosítását. Ez pedig azt jelentette, hogy a kötött alaprajzi formák is feloldódtak, és megjelentek a kisebb léptékű polgári villák, a kockaházak előfutárai.

Téglás

Morgó

Felsőbuda

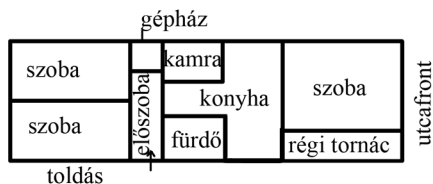
123

124

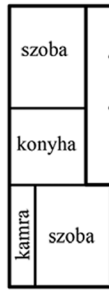
125

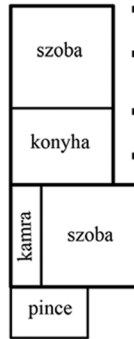
126

A kertségek felparcellázása

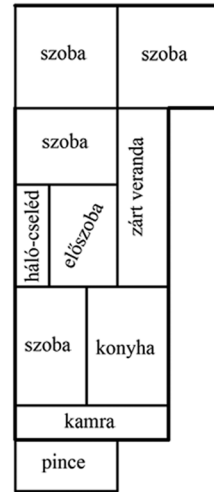
- 123: A 20. század első felében a volt urasági kerteket sorra felparcelláztak. Jellemző példája ennek a Morgó városrész, ahol a háború előtt még csak egyetlen utcát nyitottak, majd a hatvanas években a hosszanti parcellák átvágásával növelték a beépítés sűrűségét.
- 124: Az első felparcellázott területek telepszerűen kezdtek kiépülni.
- 125–126: A Morgón, illetve általában a kertekben különböző státuszú emberek építkeztek. Voltak, akik több parcellát is megvásárolva komoly gazdaságokat építettek ki, a többség azonban középparaszt, még inkább agrárproletár volt. Az agrárproletárok kicsiny házaik bővítése máig tartó folyamat.

19. sz.

1910 körül

127

1940 körül

128

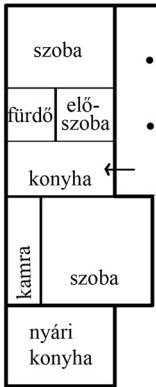
129

130

Népiből parasztpolgári

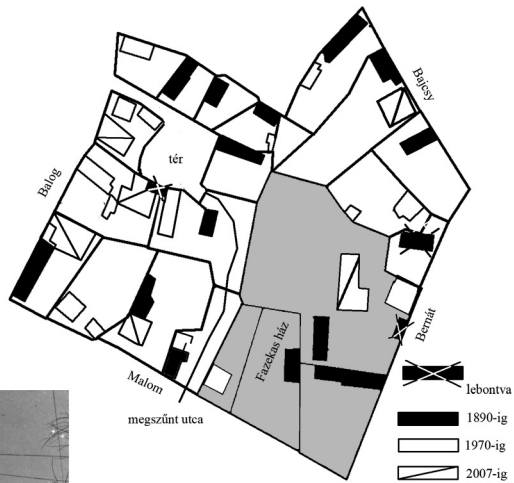
- 127: A tiszafüredi módosabb gazdák építészetének átalakulása a 19. század végétől a 20. század negyvenes éveiiig. Az igazi változást a kétmenetesség megjelenése jelentette, bár azt is hozzá kell tenni, hogy meglehetősen ritka volt az ilyen összetett alaprajzú, polgáriás gazdaház.
- 128: Népi lakóház a 19. századból nádfedéssel, ikertornáccal, kicsiny ablakkal. Az épület ma múzeum (Fazekas ház).
- 129: A huszadik század első felében az épületek robusztusabbak lettek, nagyobb ablakkal, szélesebb tornáccal, tágasabb belső terekkel és szilárd tetőfedő anyagokkal.
- 130: A kétmenetes parasztpolgári ház a maga négy ablakával a fő utcai kereskedőházakhoz mérhető léptéket visz az utcaképhez.

131

132

133

134

A késő paraszti építézet és az utcakép sűrűsödése

131–132: Bár az ötvenes-hatvanas években a kockaház a legnépszerűbb, hosszúházakat is előszeretettel építenek. A kismértékben módosuló egymenetes térfüzérben a konyha szerepe leértékelődik, illetve nyári konyhaként a főépület mögé kerül. Masszív alapozás készül, a nyílászárók pedig az akkori kínálatához igazodnak.

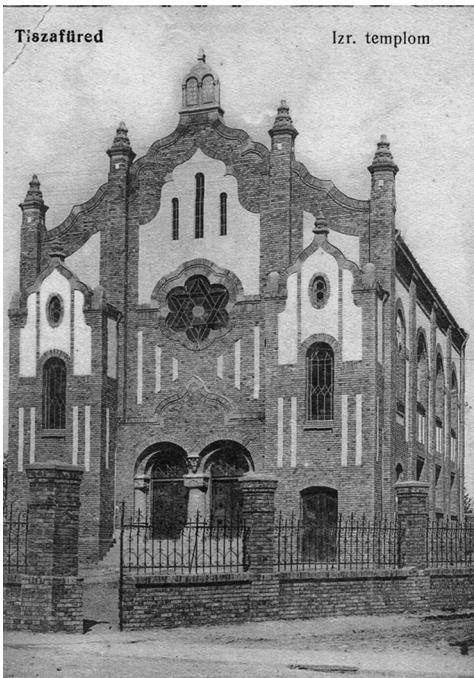
133–134: A volt ólattelkes részeken a telkek aprózódása a hatvanas évektől jelentősen felgyorsul. A jobb minőségű házakat nem bontják el, hanem a telket megosztva mellette építkeznek. Ebből következően egy meglehetősen vegyes, a korábbinál sokkal sűrűbb utcakép alakul ki. (A felvétel 1985-ben készült a Bajcsy-Zs. utcában).

135

136

137

138

139

A modernizált kisváros

- 135: A várossá fejlesztés során a történeti települési szövetből merőben eltérő léptékű és formavilágú modern irodaházak épültek (A felvétel 1985-ben készült).
- 136: Szintén előzmények nélküli a lakótelep, amely a földszintes mezőváros radikális modernizálódását is kifejezte (A felvétel 1989 előtt készült).
- 137–139: A modernizmus puritán ízlése a történeti homlokzatokat is átformálta. A szecessziós és eklektikus vakolatarchitektúrákat rendre megsemmisítették, illetve leegyszerűsítették. Legkirívóbb az áruházra alakított, és függönyfallal eltakart zsinagóga esete. A rendszerváltás után kis tornyoskák igyekeznek feloldani a modern homlokzat merevségét, de tervezik az eredeti homlokzat visszaállítását is.

140

141

142

143

A folklorizmus

- 140–141: Nem nevezhető tipikusnak, hogy a parasztházakat műemlékileg hiteles módon, a helyi építőhagyományt felelevenítve (napsugárdíszes deszkaoromzat) újítyják fel.
- 142: A folklorizmus nem csak a helyi építészeti formákból táplálkozik, és sokszor csak utalásszerűen jelenik meg. Ezen a házon egy felföldi füstlyukas tetőimitáció látható.
- 143: A folklorizmustól nem áll távol az új motívumok kifejesztése sem, mint azt a kerékküllökkel díszített bevilágítóablak is mutatja.

144

145

146

147

A falusi táj

- 144: Tiszafüred falusias részeinek utcaképét a növényzet uralja. Nem ritka, hogy a sűrűn ültetett fák teljesen kitakarják a házakat.
- 145: A nyolcvanas évekhez képes jelentősen visszaszorult a háztáji állattartás, ami miatt az ilyen hagyományos, növényzet nélküli parasztudvarok ritkaságnak számítanak.
- 146: A legtöbb ház udvarán gondozott falusias kertek láthatók, csoportosan ültetett virágokkal, lugasokkal és gyümölcsfákkal. A falusias kert az utca felé teljesen nyitott.
- 147: Az újabb építésű házaknál jelentek meg először az örökzöldekkel, sűrű bokrokkal operáló, az utcától falszerűen elzárkózó kertek.

148

149

150

151

A kébtelkes településrend öröksége

- 148: A központból kivezető egyenes sugárutakból leágazó kanyargós mellékutcák a szabálytalan telkekformák következményei (Igari út, Gyönygvirág u. sarok).
- 149: A magterület kis telkei a református templom körül sűrűsödnek. A háztetők mögött minduntalan kimagaslik a templomtorny.
- 150: A zegzugos belsőség akkor is őriz valamit történeti miliőjéből, ha maga a házállomány már megújult.
151. A kébtelkes rend belső lakótelkei – mivel a komolyabb gazdálkodáshoz kicsinek bizonyultak – már a 19. századtól a szegényebb rétegeknek adtak otthont. A megmaradt történeti házállomány ennek megfelelően egyszerű, de kedves portákból áll.

152

153

154

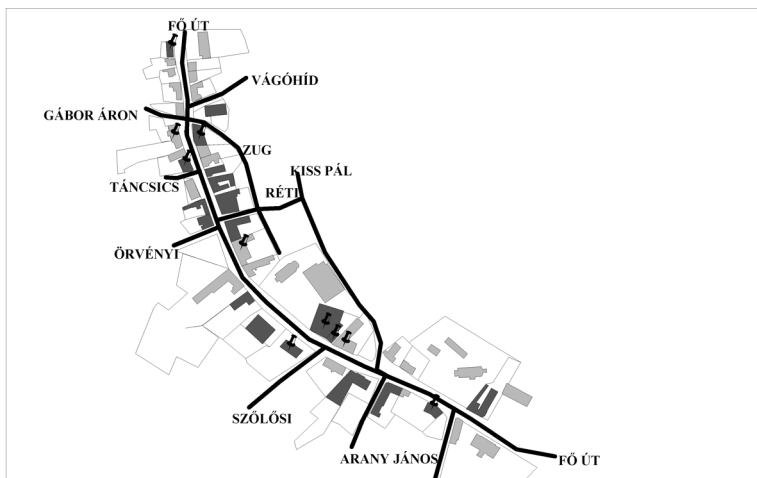

155

Átalakuló házak

152–154: A kivezető sugárutak mellett módosabb porták állnak, amelyek a bontásokat elkerülték, de a divatoknak megfelelő homlokzatokat kaptak. Az 1985-ös állapothoz képest (152) 2006-ban a régieskedő, nosztalgikus felhangok voltak túlsúlyban (153). Pár évre rá ugyanazok a falak már egy „amerikai ház” benyomását keltették (154).

155: Kockaház modernizációja. A hozzátoldott hátsó szárny révén visszatért a hosszanti térfűzés. Az osztott ablakok szintén archaizáló tendenciákat jeleznek.

157

156

158

A Fő utca átalakulása

- 156: A Fő utca bevásárló jellege az utóbbi húsz évben még inkább megerősödött (gombostűvel jelölt házak). A sötét színű tömbök esetében legalább homlokzati szintű átalakítást végeztek az épületen. Látható, hogy főként a kereskedelem fokozott térnyerése tette szükségessé a változtatásokat.
- 157–158: A Fő utca átalakulásának jellegzetes példája. Az 1985-ben még álló lakóház helyett üzlet-helyiségeket kínáló épületet látunk, amely már a telek teljes utcai frontját elfoglalja.

159

160

161

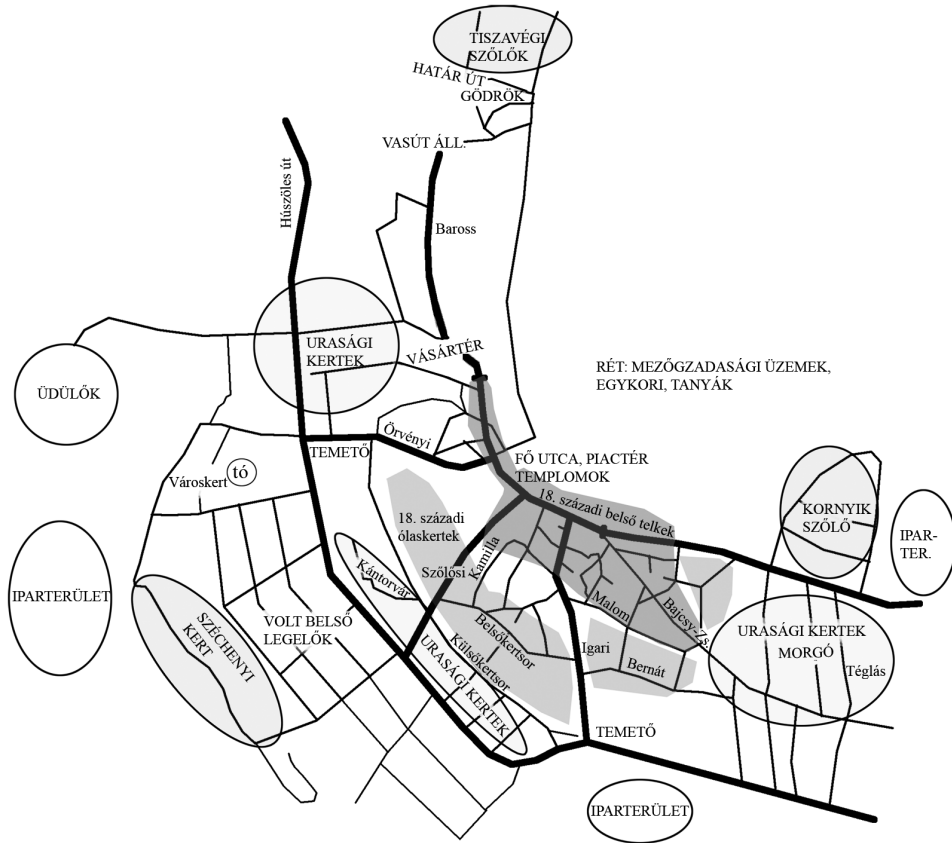
162

A városi múlt nosztalgája

159–160: A Piac teret lezáró Tisza Áruház modern tömbjét kitakarták a városképből. Az árkádokkal operáló előépítés a történeti kereskedővárosok „lábasházainak” hangulatát idézi.

161: A hetvenes években lecsupaszított eklektikus homlokzatokat – ha nem is mindig az eredetivel megegyező módon – de igyekeznek visszaállítani.

162: A századforduló emblematikus iskolaépületei sorra megújulnak, ezzel is erősítve a polgári Tiszafüredről alkotott „városias” önképet („A Tisza-tó fővárosa”).

Tiszafüred szerkezete

- 163 A belváros a gát mentén futó Fő utca középső szakaszán található, innen indulnak ki a nagyobb sugárutak a szomszédos települések irányába, illetve ennek meghosszabbítása a vasúthoz vezető Baross Gábor utca. A 18. századi település belső telkei (sötétszürke) csak részben voltak átfedésben ezzel a területtel. Az ólaskertek övezetére (középtónusú szürke) a Külsőkertsor, Belsőkeresor utcák emlékeztetnek. A törököt túlélt paraszti falu körül alakult ki az urasági kertekből és szőlőhegyekből álló külső, eleinte gazdasági céllal létesült övezet, amelynek beépülése immár kétszáz éven át tartó folyamat. A mélyen fekvő belső legelők területét azonban csak 1945 után kebelezte be a város. Az egyre növekvő és sűrűsödő lakózóna körül aztán a 20. század hatvanas-hetvenes éveiben új termelési-rekreációs övezetet hoztak létre.

EGYÉNI KÉRDŐÍV

Kutatásvezető: Tamáska Máté	A válaszadás önkéntes, névtelen
-----------------------------	---------------------------------

1. Szeret-e Ön a településen élni?

1. Igen 2. Nem

2. Ha tehetné elköltözné-e?

1. Igen 2. Nem

3. Elsőként a településről kérdezem Önt. Kérem az iskolában szokásos módon osztályozza egytől ötig az alábbiakat, egyest írjon, ha nagyon rossznak, ötöst, ha nagyon jónak értékeli:

Közlekedés (közutak, tömegközlekedés)	
A környék természeti képe	
Egészségügyi ellátás	
Az épített környezet	
A település hangulata	
Közbiztonság	
Munkalehetőség	
Szórakozási lehetőség	
Tisztaság, rendezettség	
Iskola, oktatás	

4. Mi az a három legfontosabb dolog, amiért szívesen lakik itt?

1.
2.
3.

5. Mi az a három legfontosabb dolog, amiért nem szívesen lakik itt, amin mindenképpen változtatni kéne?

1.
2.
3.

6. Ön szerint mi számít műemléknek, kérem néhány szóban írja le!

.....

7. Egyetért-e a következő állításokkal, jelölje a megfelelő helyen:

	Igen	Nem
Baj, ha lebontják a régi épületeket, még akkor is ha új korszerű házak épüljenek helyettük.	1	2
A lakosoknak inkább a régi épületek korszerűsítésére kellene törekednie	1	2
Baj, ha a szegények nem tudják vállalni a régi házakat felújítását és el kell adniuk az épületet, még akkor is, ha a pénzből máshol tudnak lakást vásárolni	1	2

8. EGYETÉRT-E AZ ALÁBBI ÁLLÍTÁSOKKAL?

	Igen	Nem
A szegényebb falvakban több a régi épület	1	2
A régi házban lakók rendszerint szegény emberek	1	2
Egy korszerűen felújított öreg épület mutatósabb, mint egy teljesen új, modern ház	1	2
A ház, akárcsak az öltözet, árulkodik a tulajdonosról	1	2
Lehetőség szerint a legmodernebb, divatos ház megépítésére kell törekedni, függetlenül a település adottságaitól	1	2
A háznak a műszaki állapota a döntő, a külső megjelenése másodlagos kérdés	1	2

9. Ö szerint milyen előnyökkel, illetve hátrányokkal jár, ha valakinek háború előtt vagy közvetlenül utána épült régi parasztház, vagy polgárház van a birtokában, mely esetleg hatósági, műemléki védelem alatt áll? Kérem jelölje, egyetért-e az állításokkal?

	Igen	Nem
Drágább rendben tartani, felújítani	1	2
Nehezebb eladni, mint egy háború után épült házat	1	2
A hatóság sok mindbe beleszól, de nem ad támogatást	1	2
Nehezen komfortosítható, nehezen korszerűsíthető	1	2
Megbámulják az arra járók	1	2
Nem bontható le	1	2
Emlékeztet a régi időkre, a történelemre	1	2
Jobban eladható	1	2
Támogatást lehet kapni a felújításra	1	2
Kellemesebb benne lakni	1	2
A régi házak környékén általában szebbek az utcák, terek	1	2
Büszke, mert a kirándulók általában szépnek tarják	1	2
Büszke rá, mert a szomszédok megbecsülik a tulajdonost, aki egy régi épületet rendben tart	1	2

10. Mely utcában található az Ön háza és mikor épült?:

11. Mi az Ön legmagasabb iskolai végzettsége?

12. Kérem jelölje a nemét: 1. Férfi 2. Nő

13. Mikor született?

14. Hol töltötte gyerekkorát?

15. Mióta él itt?

16. Mi az Ön foglalkozása:..... Ha nem dolgozik, mi volt?

17. Ha nem helyben dolgozik, hova jár munkába:

18. Egy hétfokú skálán hol helyezné el Önmagát, ha ez egyes a nagyon szegényeket, a hetes a nagyon gazdagokat jelöli:

szegény 1 2 3 4 5 6 7gazdag

19. A táblán látható épületek közül Ön melyiket tarja

Legszebbnek:

Leggazdagabbnak:.....

Legszegényebbnak:.....

Az Ön településére jellemzőnek

20. Melyiknek örülne, ha sok hasonló lenne az Ön településén:.....

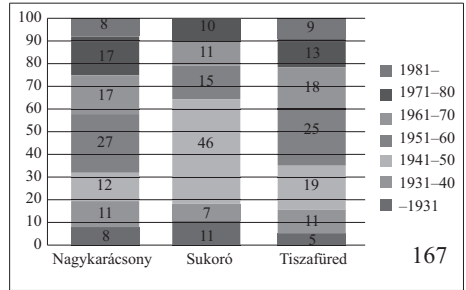
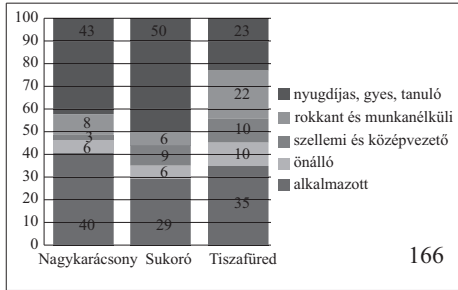
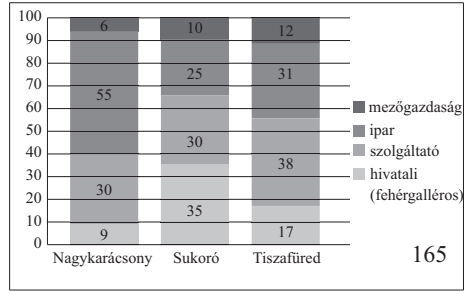
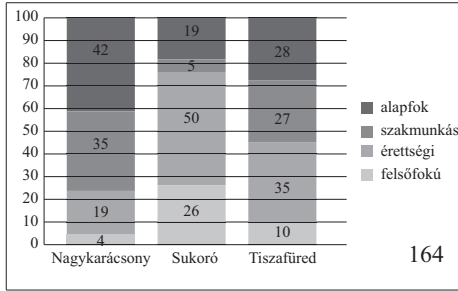
21. Az Ön háza, melyikre hasonlít leginkább?

22.. Egyikre sem, akkor milyen házban lakik:.....

23. Melyik házban lakna a legszívesebben?

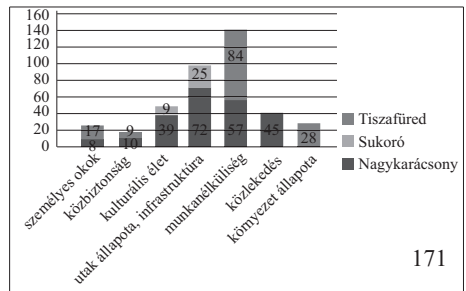
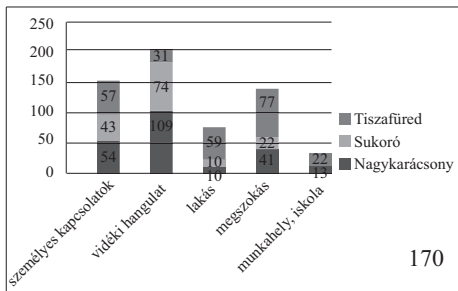
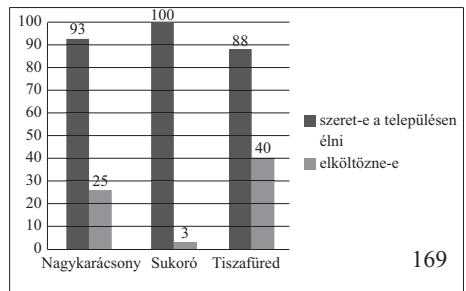
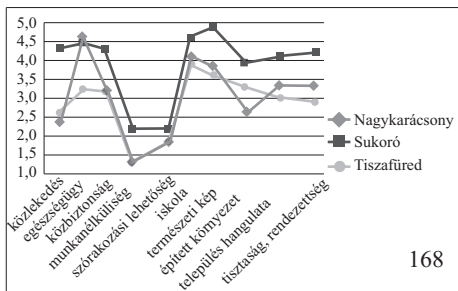
24. Kérem, értékelje az iskolai osztályzatoknak megfelelően az első négy épületet a következő szempontok szerint:

	1	2	3	4
JÓ-E BENNE LAKNI				
SZÉPSÉG				
HAGYOMÁNYOS-E				
DÍSZE-E AZ UTCÁNAK				
CÉLSZERŰSÉG				
NAGYSÁG				
GAZDAGSÁG				
CSALÁDIAS				
ÖREGES				

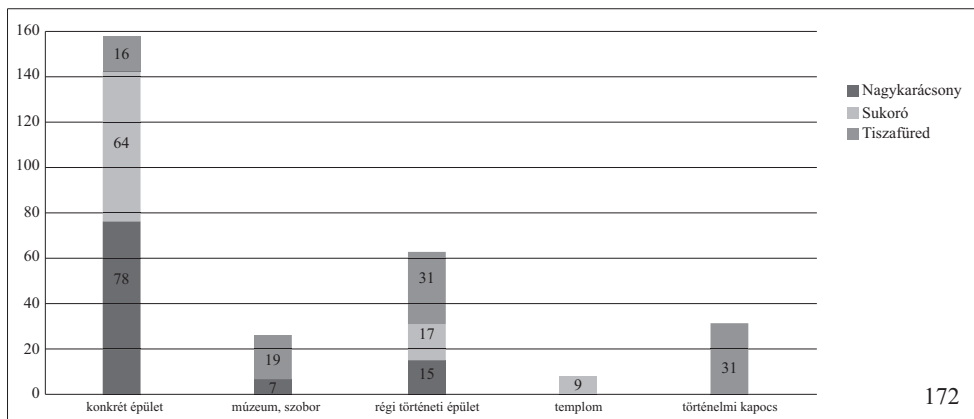
Szociológiai alapváltozók

164: Iskolai végzettség szerinti százalékos megoszlás; 165: Munkajelleg csoportok aránya a jelenleg inaktívakat is figyelembe véve; 166: A kérdezettek jelenlegi státusza (százalékos arányok); 167: Kor szerinti rétegzettség.

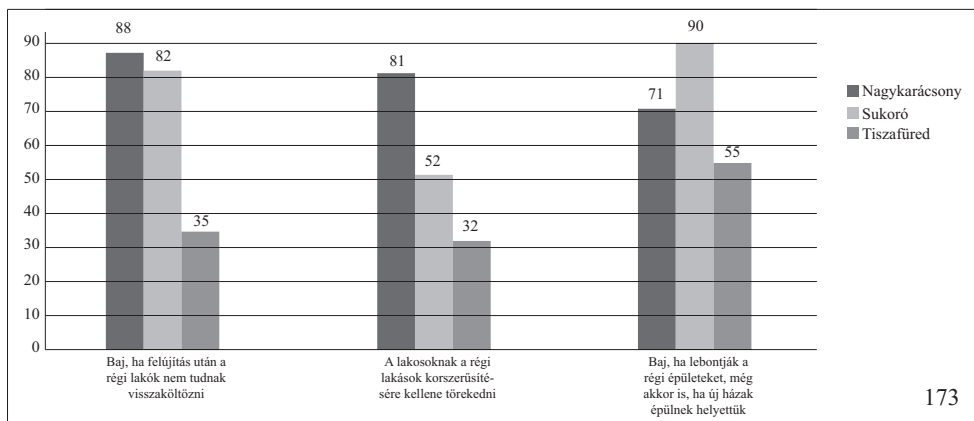

Elégedettség

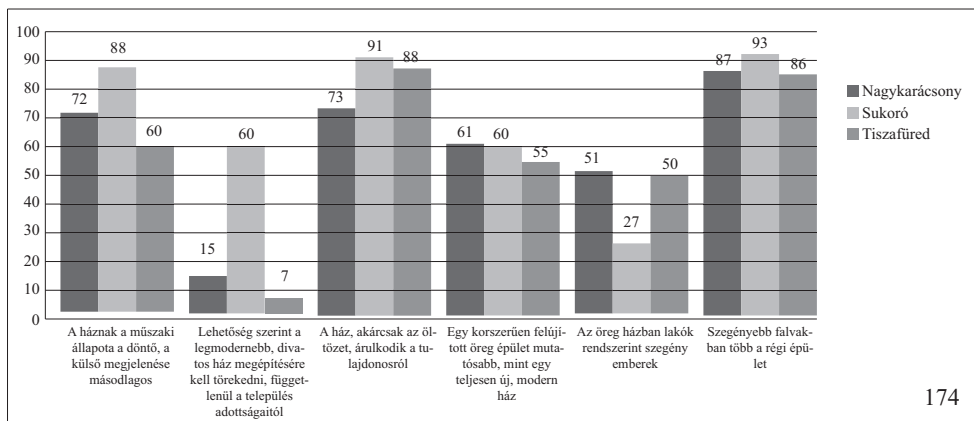
168: A települési infrastruktúrára adott osztályzatok átlagai; 169: Helykötődés. Igen válaszok százalékos aránya; 170–171: Amiért szeretnek, és amiért nem szeretnek az emberek az adott településen élni. Az oszlopok az említések darabszámát mutatják. A nyílt kérdésre több feleletet is adhattak, majd ezek alapján kerültek meghatározásra a kategóriák.

172

173

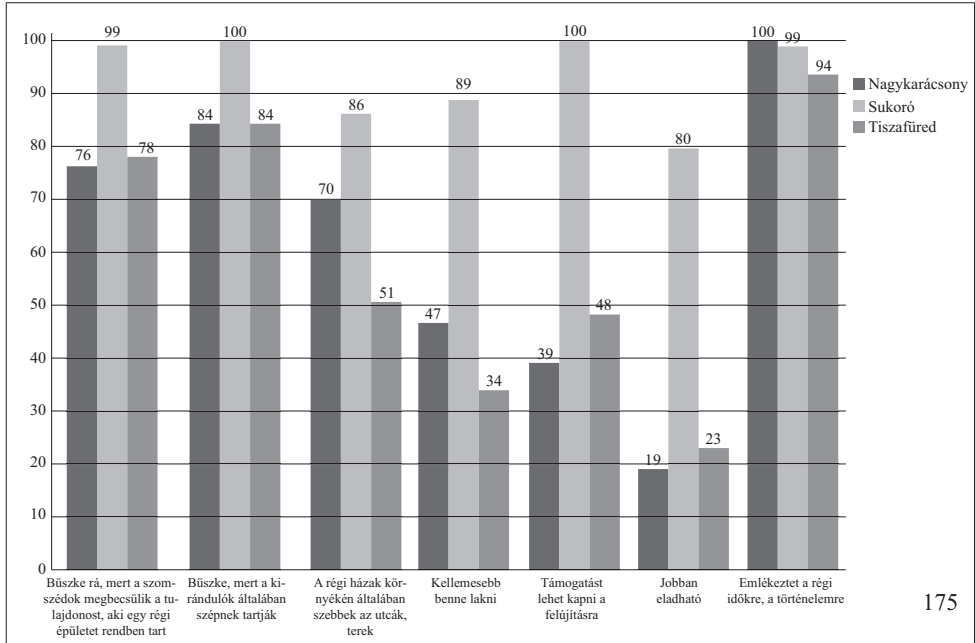
174

Általános műemléki attitűdök

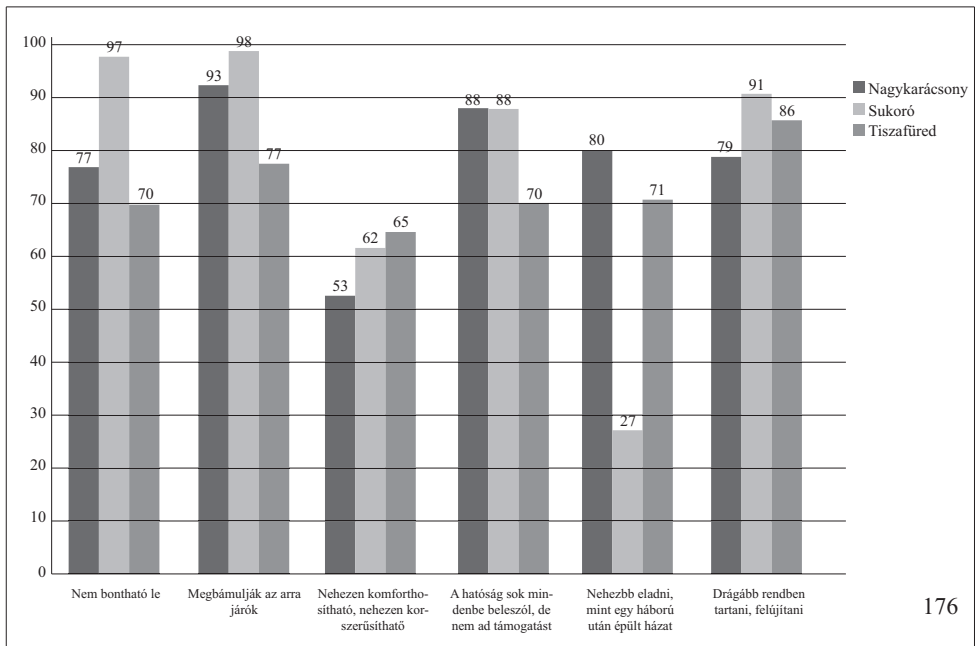
172: A „mi a műemlék?” kérdésre adott nyílt feleletek darabszáma (utólagosan létrehozott kategóriák).

173: A települési rehabilitáció kapcsán felmerülő problémák értékelése (egyetértők aránya).

174: Régi lakóházak általános megítélése (egyetértők aránya).

175

176

A régi épületek előnyei és hátrányai

175: Az előnyökkel egyetértők aránya.

176: A hátrányokkal egyetértők aránya.

gazdag

Tiszafüred 91%

Nagykarácsony 95%

Sukoró 89% 10%

177

Nagykarácsony

40%

30%

10%

10%

szegény

Sukoró

51%

49%

Tiszafüred

89%

10%

178

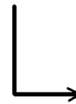
településre jellemző

Tiszafüred 80%

Sukoró 89%

Nagykarácsony 57%

35%

179

A lakóházak percepciója

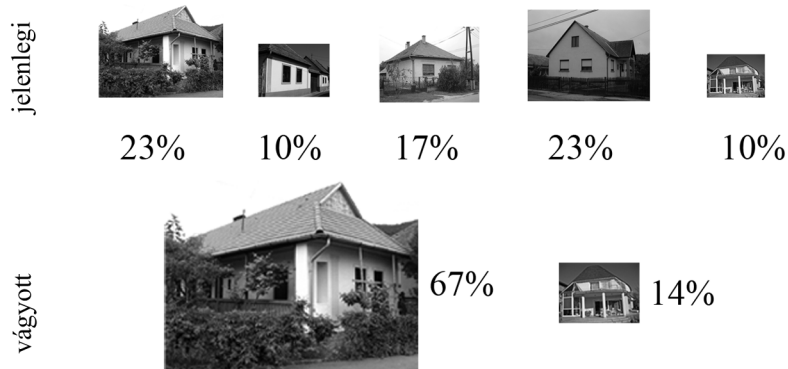
177–179: Ön szerint melyik ház a leggazdagabb stb. kérdésekre adott százalékos adatok (a legalább 10 százalékos említettséget elérő épületek; napjaink épülete 9–10. együtt, lásd 146. oldal).

Nagykarácsony

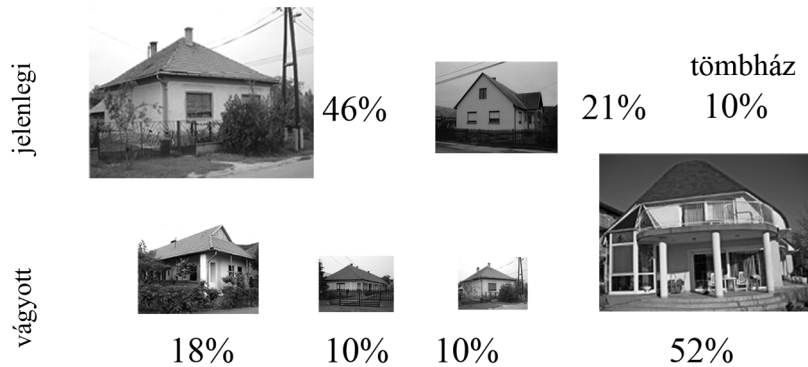
180

Sukoró

181

Tiszafüred

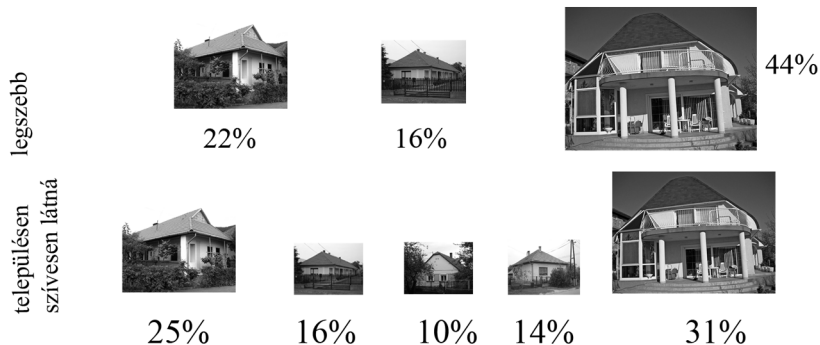

182

Elégedettség a jelenlegi lakóházzal

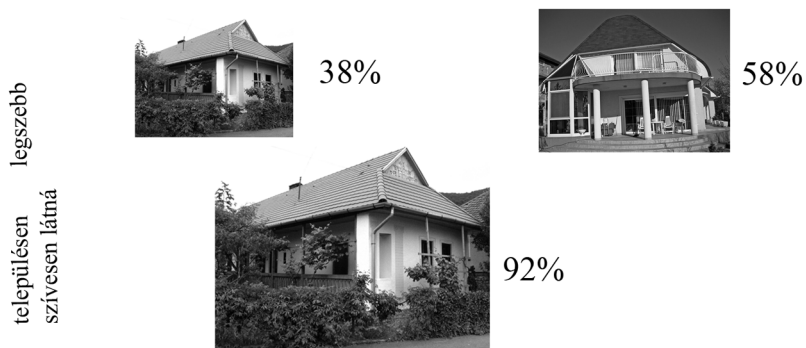
180–182: A jelenlegi lakóház, és amelyikbe szívesen költözne (vagyott) összefüggése (a legalább 10 százalékos említettségű épületek; napjaink épülete 9–10. együtt, lásd 146. oldal).

Nagykarácsony

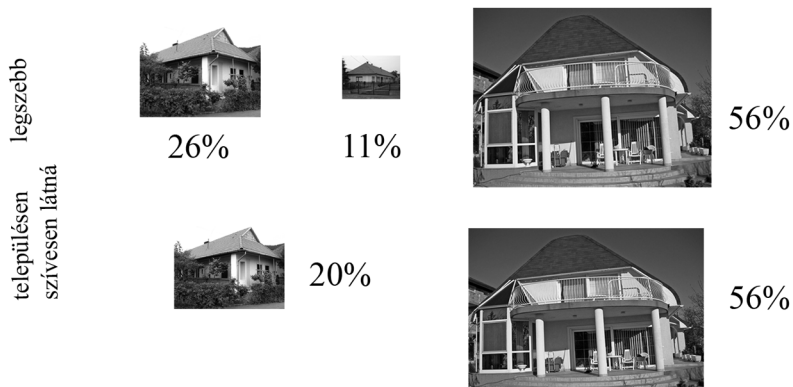
183

Sukoró

184

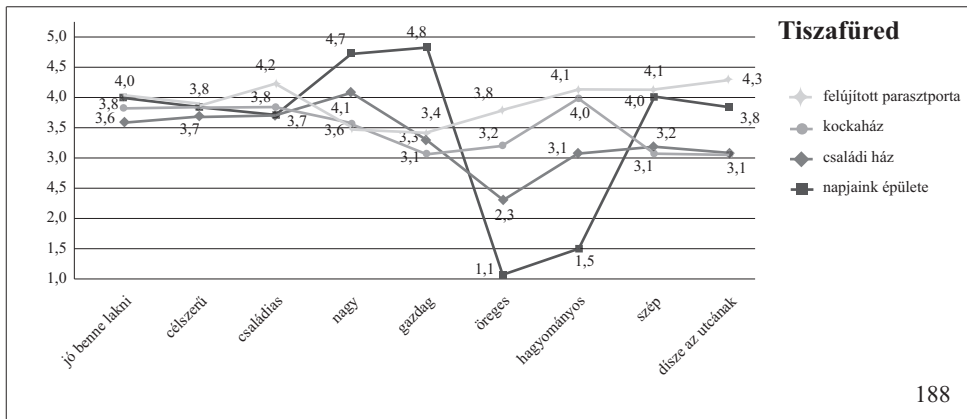
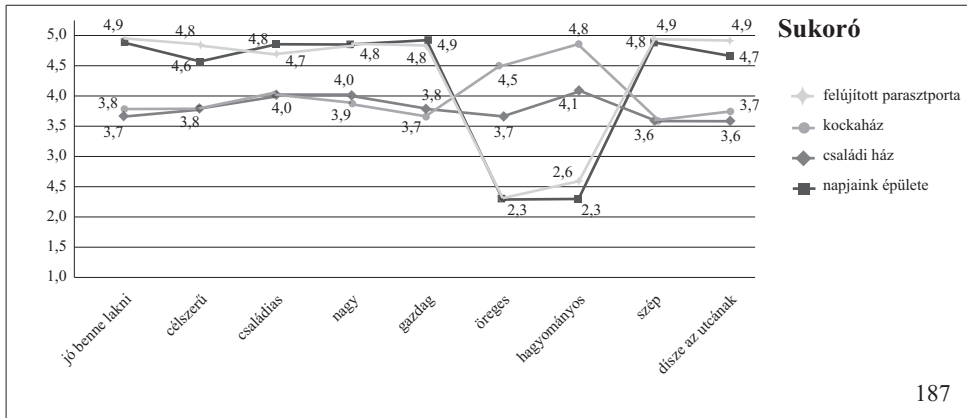
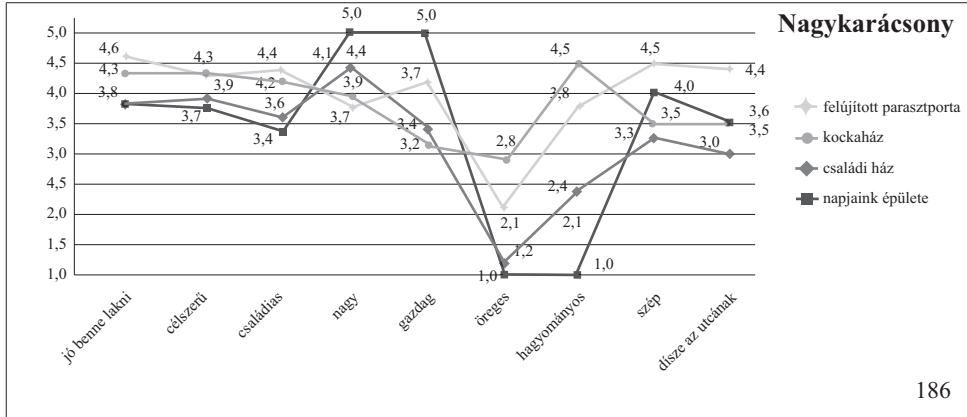
Tiszafüred

185

A lakóházak esztétikai megítélése

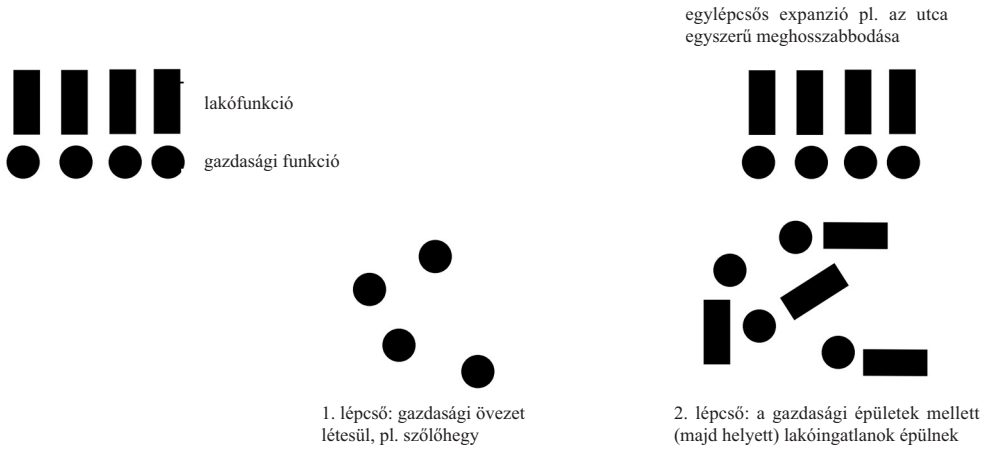
183–185: A legszebb és a településen legszívesebben látott lakóházak összefüggése (a legalább 10 százalékos említettségét elérő épületek; napjaink épülete 9–10. együtt, lásd 146. oldal).

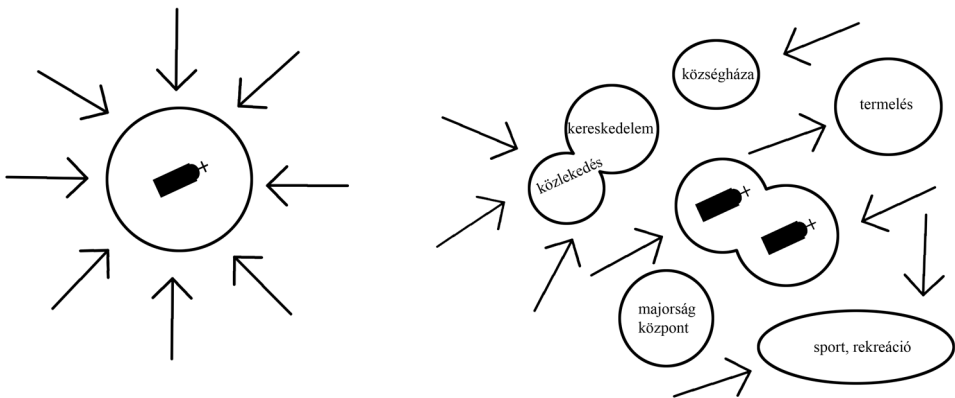
A négy kiemelt típus részletes megítélése

186–188: 1–5 osztályzat, mennyire tartja jellemzőnek az adott épületre az adott jelzőt, 5-ös = nagyon

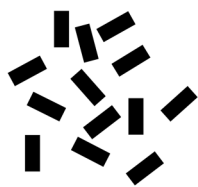

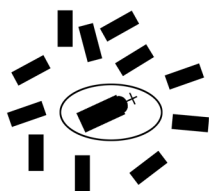
189: Az egylépcsős és a kétlépcsős expanzió sémája.

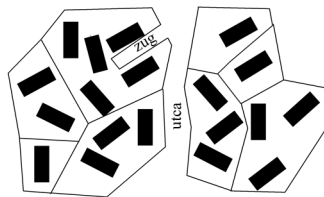
190: A központok differenciálódása

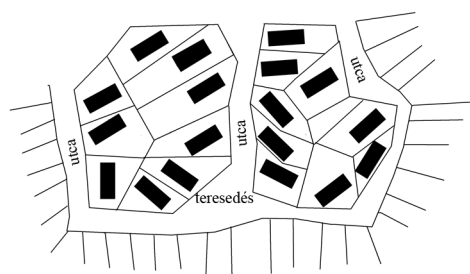
halmazos

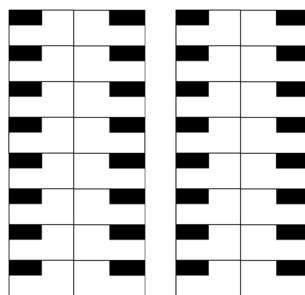
halmazos központtal

halmazos telkesedő

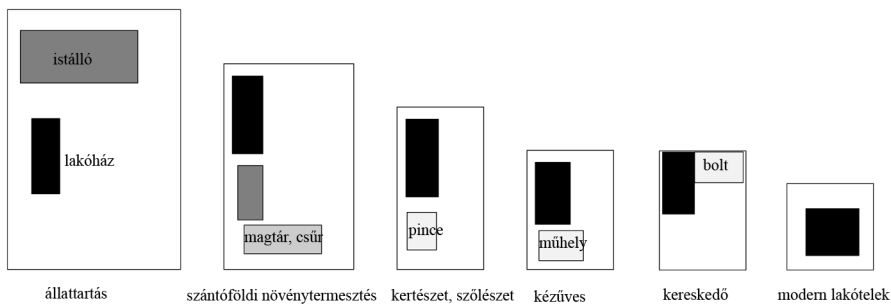

halmazos utca-központi

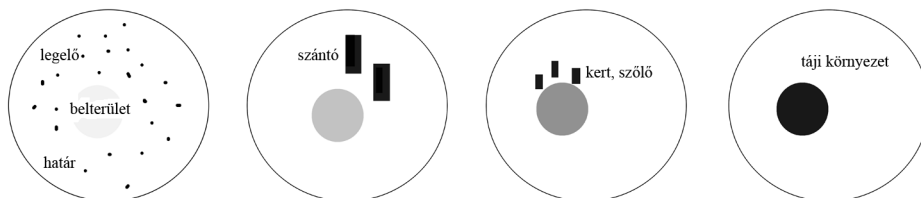

soros és mérnöki

191: Utcásodás

sűrűsödő belterület – növekvő táji elidegenedés

192: Táji elidegenedés

	SPONTÁN FORMAKÉPZŐDÉS	KULTURÁLIS ÖRÖKSÉGALKOTÁS	
		NOSZTALGIKUS	MEGŐRZŐ
időszemlélet	folytonos	történeti	történeti
központi fogalom	naprakészség	újjáalkotás	hitelesség
jellemző korszak	középkor	reneszánsz-romantika	modern-posztmodern
épület	alkalmazkodik	kiegészül	konzerválódik

193

A FORMAKÉPZŐDÉS ÉS A KULTURÁLIS ÖRÖKSÉGALKOTÁS DINAMIKÁJA			
	1700–1960	1960–1990	1990-től napjainkig
spontán	premodern társadalom - történeti építészet	új társadalom – új építészet (modern)	urbanizált falu – élménytársadalom – építészeti pluralizmus
megőrző	huszadik században a műemlékvédelmi elvek reformja	reliktumok felfedezése, szakmai szelektálása, kulturális értékek létrehozása	fenntartás
nosztalgikus	19. századtól nagy műemlékek rekonstrukciója	-	folklorizmus, polgári reneszánsz – stílusfogyasztás

194

AZ ÖRÖKSÉGI MENTALITÁSOK ÁTTEKINTÉSE			
	konzervatív	modern	posztmodern
korosztály	idős	középkorú és fiatal	generációtól független
iskolázottság	alacsony	közepes	magas
szektor	mezőgazdaság, ipar	ipar, szolgáltató szektor	hivatali munkakörök
társadalmi változás	lassú	gyors	gyors
hagyományozás	spontán	spontán	spontán és alternatív
helyszín	Nagykarácsony	Tiszafüred	Sukoró
korszak	1945-1980	1970-1990	1990-től napjainkig
fogalom	alkalmazkodás	mobilitás	polaritás (régi és új)
településkép	additív, az előző korszak építményeinek bővítése	új épületek a szocialista korszakból	napjaink új épületei (népies felhangokkal is), legrégebbi réteg megőrzése
kedvelt háztípus	parasztporta, kockaház	napjaink divatos épülete	napjaink divatos épület, felújított porta
házdívat	generációs ihletettségű	generációnként több divatirányzat	városi középosztály diktálta

195

193: Az örökségalkotás útjai

194: Az örökségalkotás dinamikája

195: Az örökségi mentalitások áttekintése

Kiadja: Martin Opitz Kiadó
Felelős vezető: Tóth Csaba
Nyomdai munkák: Verano Kft.
Felelős vezető: Marosi Attila

